

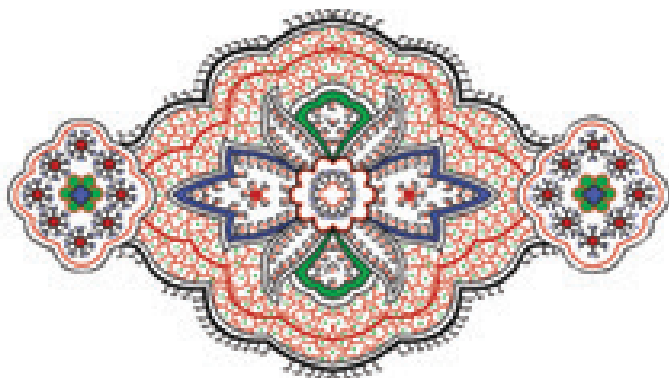
ÓZBEKSTAN TARIYXÍ

**(IV ásirden – XIII ásirdiń
baslarına shekem)**

7-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq

Birinshi basılım

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi
basıp shıǵarıwǵa usınıs etken

TASHKENT
RESPUBLIKALÍQ BILIMLENDIRIW ORAYÍ
2022

UOK 94(575.1)(075.3)
KBK 63.3(5Ó)ya72
Ó 70

Ismatova, N.

Ózbekstan tariyxı: ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 7-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq / A. Zamanov, N. Ismatova hám basqalar.
– Birinshi basılıp. — Tashkent: Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022.
– 192 b.

ISBN 978-9943-8370-2-7

UOK 94(575.1)(075.3)
KBK 63.3(5Ó)ya72

AVTORLAR:

**A.T. Zamanov, N.K. Ismatova, D.A. Rahimjanov,
D.R. Narmuradov, Z.T. Zamanov, S.A. Polatova**

Juwaplı redaktor
Dilshad Mutalibovich Kenjaev

PIKIR BILDIRIWSHILER:

U. Mavlonov	– tariyx ilimleriniń doktorı, ÓZMU professorı
N. Mustafaeva	– ÓzIA bólim baslıǵı, tariyx ilimleriniń doktorı, professor
M. Alimova	– tariyx ilimleriniń doktorı, ÓzXIA docenti
A. Tagaev	– tariyx ilimleriniń kandidati
O. Bazarov	– filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (Phd)
U. Xalmuminov	– tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, Nizamiy atındaǵı TMPU oqıtıwshısı
M. Karimova	– Yunusabad rayonındaǵı 98-ulıwma orta bilim beriw mektebi tariyx páni muǵallimi
N. Qudratova	– «Ziyo-zukko» ulıwma bilim beriw mektebi tariyx páni muǵallimi

**Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları
esabınan basıp shıǵarıldı.**

ISBN 978-9943-8370-2-7

© A.T. Zamanov, N.K. Ismatova hám basqalar, 2022
© Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022.

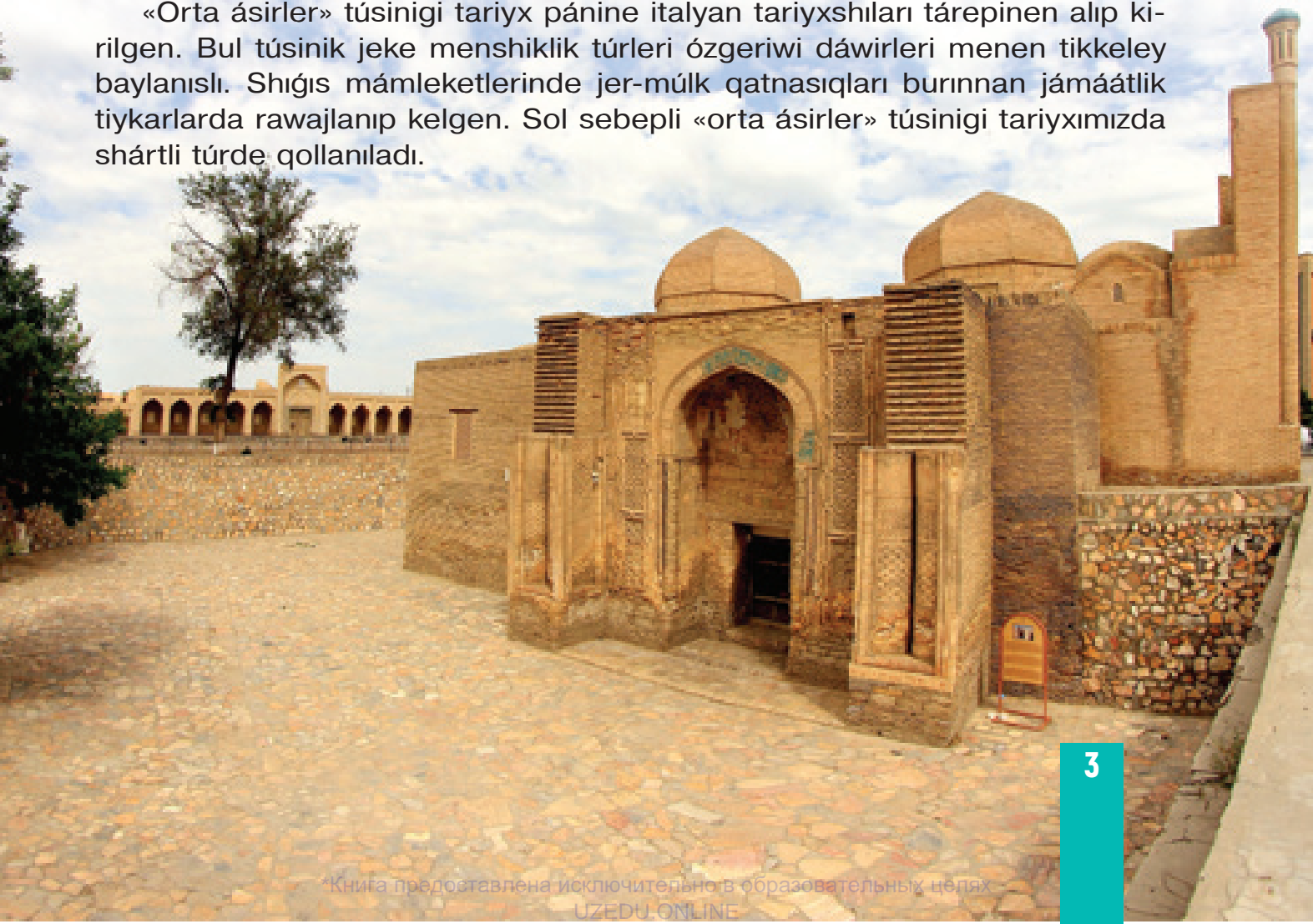
1 - tema:**ATA-BABALARÍMÍZDÍŇ RUWXÍY QÁDIRIYATLARÍ – JÁHÁN CIVILIZACIYASÍ TIYKARLARÍŇAN BIRI**

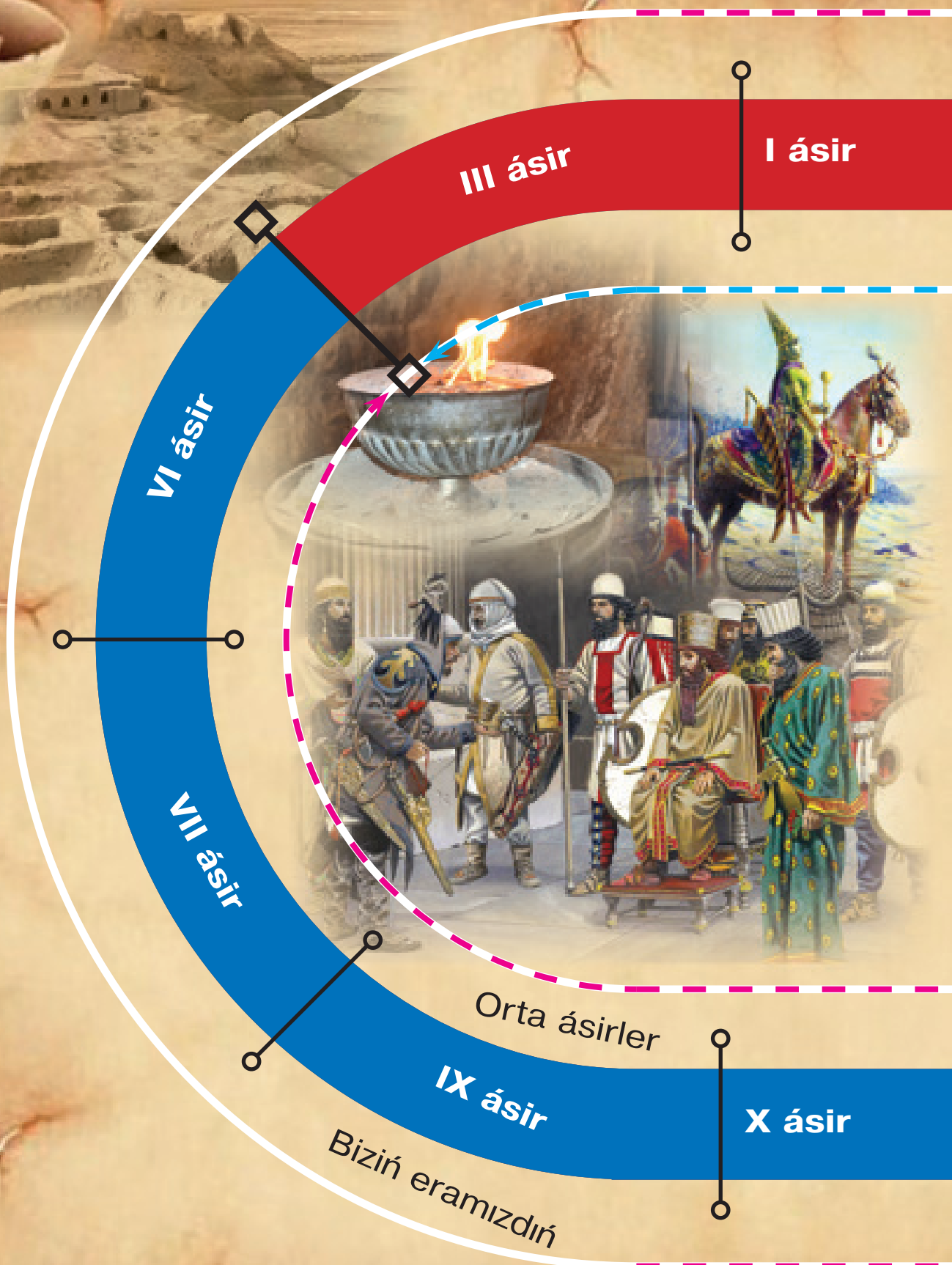
Tariyxımızdı úyrenedi ekenbiz, qálbimizdi maqtanish tuyǵısı qamtıp aladı. Ata-babalarımızdıń bay ilimiy hám mádeniy miyrası búgingi kúnde tek mámleketimizdiń ǵana emes, al dúnya júzi alimlarınıń da dıqqat-itbarın ózine tartpaqta.

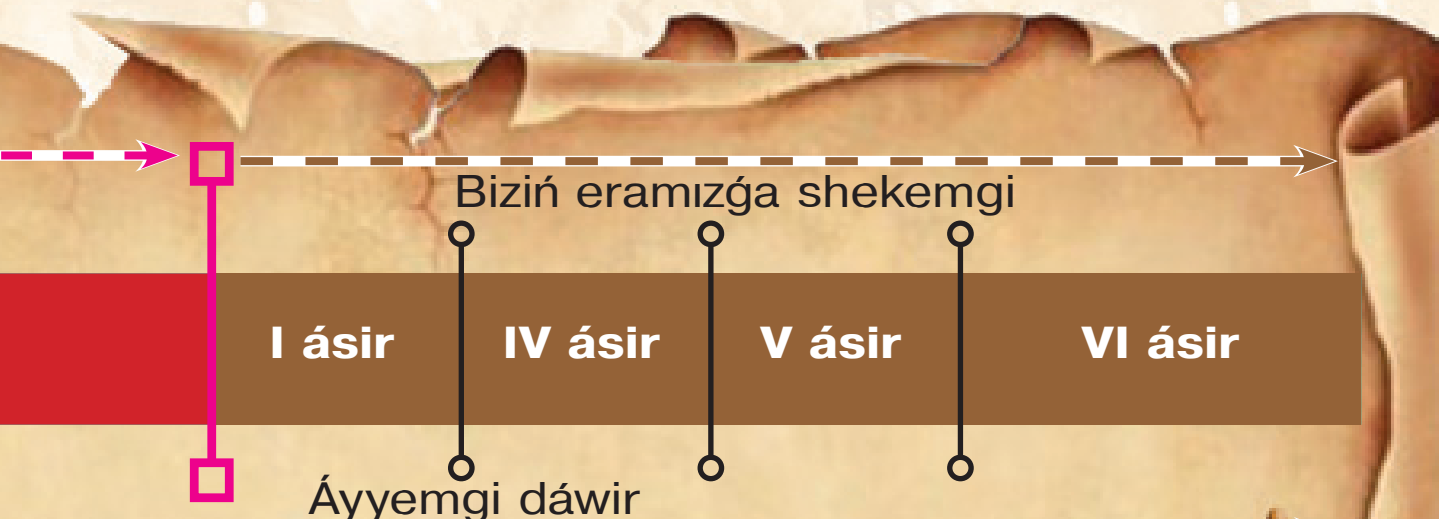
Áyyemgi Turan aymaqlarında burınnan ózbek, tájik, qırǵız, qazaq, qaraqalpaq hám túrkmenlerdiń ata-babaları jasaǵan. Sonlıqtan, ózbek xalqınıń ótmishi etnikalıq jaǵınan jaqın bolǵan tuwısqan xalıqlardıń tariyxı menen tıǵız baylanıp, sáykeslesip ketken.

Siz usı sabaqlıqta IV ásirde XIII ásirdeń basına shekem bolǵan Watanıımızdıń orta ásirler tariyxı menen tanısasız. Bunda «ózbıy» hám «ózbek» atamaları menen húrmetlengen ózbek xalqı qalıpleskenligi haqqındaǵı maǵlıwmatlar da orın alǵan. Sabaqlıqtan dúnya civilizaciyasına óziniń sheksiz úlesin qosqan ullı ata-babalarımız, watandı súyiwshilik úlgisi bolǵan bahadırlar erlikleri menen bir qatarda, xalqımızdıń bay mádeniy miyrası haqqında maǵlıwmatlarǵa iye bolasız.

«Orta ásirler» túsinigi tariyx pánine italyan tariyxshıları tárepinen alıp kirilgen. Bul túsinik jeke menshiklik túrleri ózgeriwi dáwirleri menen tikkeley baylanıslı. Shıǵıs mámleketlerinde jer-múlk qatnasıqları burınnan jámaátlik tiykarlarda rawajlanıp kelgen. Sol sebepli «orta ásirler» túsinigi tariyxımızda shártli túrde qollanıladı.

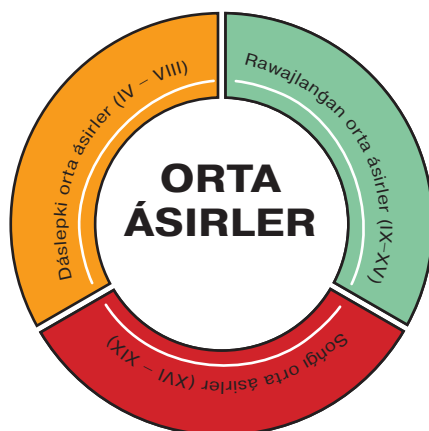

1. Tómengi klaslarda tariyx páni-
nen alǵan bilim-
lerińizge tayanıp,
berilgen súwretlerge
atama beriń.
2. Súwretlerde kórsetil-
gen tariyxıy waqıya-
lardı aytıp beriń. Olar
qay jerde hám qashan
payda bolǵanlıǵın dá-
wir sızıǵı menen túsin-
diriń.
3. Waqıyalar dáwir sızıǵı-
nıń qaysı jerinde toq-
tadı?
4. Tumaristiń Kir II ústi-
nen jeńiske eriskenine
neshe jıl boldı? Esap-
lap kóriń.

Áyyemnen «Turan» dep atalıp kelgen elimiz hám oğan tutasqan aymaqlar arablar dáwirinen «Mawarawnnaxr» hám «Xorasan» dep, XVIII – XIX ásir batis ilimpazları hám sayaxatshıları tárepinen «Orta Aziya» yaki «Oraylıq Aziya» dep atalğan.

Tiykarında orta ásirlerdiń Evropa ushın ámel etiwshi dáwirlik shegaraları Shıǵıs, atap aytqanda, Turan tariyxındaǵı dáwir menen parıqlanadı. Sebebi Evropada orta ásirlerdiń baslanıwı Rim imperiyasınıń qulawı (476-j.), V ásir aqırları waqıyalarına tuwra keledi.

Biziń tariyxımızda bolsa, «orta ásirler» dep atalatuǵın dáwir IV ásir aqırları hám de V ásir ortalarından siyasiy maydanda *kidariyler*, *xioniyler*, *eftaliyler* sıyaqlı etnikalıq atamalar astında túsiniletuǵın qáwim uyımlarınıń payda bolğan dáwirden baslanğan. Orta ásirler, óz náwbetinde, dáslepki, rawajlangan hám soñǵı orta ásirlerge bólinedi.

Bul dáwirde *Xorezm*, *xioniyler*, *kidariyler*, *eftaliyler*, *Türk qaǵanlıǵı*, *keyinnen samaniyler*, *qaraxaniyler*, *xorezmshahlar*, *Amir Temur hám temuriyler* húkimdarlıq etken iri mámleketler payda bolğan. Bul mámleketler xalqınıń sociallıq-siyasiy, ekonomikalıq hám ruwxıy turmısı óz dáwirine say rawajlanıp barǵan.

Dáslepki orta ásirlerde «awıl hákimleri» dep atalğan úlken jer iyeleri – *diyqanlar* hám olardıń atızlarında islewshi jersiz kadivarlar qalıplesti. Jerde islew tártipleriniń túpten ózgeriwi xalıq arasında qatlamlasıwdı jáne de keskinlestirgen.

VIII ásir baslarına kelip mámleketimiz aymaǵında arab xalifalıǵı húkimdarlıǵı ornatıldı hám de úlkemiz mádeniyatına islam dininiń tásiiri kúsheydi. Xalifalıq húkimdarlıǵınan keyingi ásirlerde ilim-aǵartıwshılıǵınıń rawajlanıwı ushın sharayat júzege keldi. Elimizden jáhán ilim-pániniń rawajlanıwına úles qosqan Muxammed ibn Musa Xorezmiy, Axmed Ferganiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sino sıyaqlı ullı oyshıllar jetisip shıqtı.

IX – XII ásirlerde watanımızda tuwılıp, erjetken Imam Buxariy, Imam Termiziy, Maxmud Zamaxshariy, Axmed Yassawiy, Najmiddin Kubra sıyaqlı belgili ulamalardıń islam dini hám táliymatına baylanıslı shıǵarmaları búgingi kúnde de óz áhmiyetin joytpaǵan.

Sabaqlıqta berilgen waqıyalar menen tanısıp baradı ekenbiz, ata-babalarımız bárhama jaratıwshılıq, ilim hám aǵartıwshılıqqa umtılıp jasaǵanın bilip alasız. Olardıń bay ruwxıy miyrası Watanımız haqqında maǵlıwmat beredi. Ilim hám aǵartıwshılıqqa umtılıw, onı iyelew arqalı ǵana hár tárepleme jetiklikke erisiw múmkinligin túsinesiz.

Búgingi tezlik hám pát penen ózgerip atırǵan dúnyada birden-bir qutqarıwshımız ilim ekenligin bilip alasız.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Eslep kóriń, áyyemgi dáwirde Ózbekstan aймаǵında qanday mámleketler bolǵan? Olardıń ózine tán ózgesheliklerin talqılań.
2. IV – XIII ásir baslarında Watanımız tariyxınıń ózine tán ózgeshelikleri neden ibarat bolǵan?
3. IX – XII ásirlerde elimizde jetisip shıqqan ullı oyshıllar hám belgili ulamalardıń qaysı shıǵarmaların bilesiz?

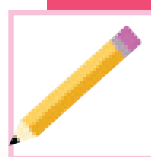
2-tema:

IV – VII ÁSIRLERDE MÁMLEKETIMIZ XALÍQLARÍNÍN TURMÍS TÁRIZI

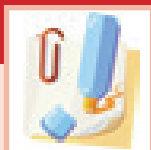
Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi dáwirde Ózbekstan aymağında qanday mámleketler bolğan? Olardıń aymağın kartadan kórsetiń.
2. Mámleketimizdiń eń áyyemgi dáwirine baylanıslı mádeniy miyrasına mısallar keltiriń.
3. Berilgen súwretlerge dıqqat awdarıń. Olardıń atın bilesiz be? Eger ol oylap tabılmağanında ... Pikirdi dawam ettiriń.

Pikirlesiw ushin

Watanımız bay áyyemgi tariyxqa iye. Turan, Túrktan, Mawarawnnaxr atları menen dańqı shıqqan aymaq tariyxı hám óz miyneti menen onı abat etken xalqımızdıń ótmishi júdá qızıqlı hám de ibratlı. Suw digirmanı, shıǵır hám sharxıpálek sıyaqlı suw qurılımlarınıń oylap tabılıwı awıl xojalıq jumslarınıń rawajlanıwına tásir kórsetti. Qalalar ónermentshilik, sawda-satıq hám mádeniy turmıstıń orayına aylandı.

Dóretiwshilik jumıs

1. Ónermentshilik, sawda-satıq hám awıl xojalıǵı jumıslarınıń rawajlanıwı adamlardıń turmısına qanday tásir kórsetti?
2. Egin maydanlarınıń keńeyiwi qanday zárúrliklerge sebep bolıwı múmkin? Tómenдеги sózlerden paydalanıp pikirinizdi bayan etiń. *Diyqanshılıq penen shuǵıllanıwshı – hasil jetistiriwshı, qosshı; murap; jerge islew beriwge arnalǵan miynet quralları hám t.b.*
3. Siz adamlardıń turmısınıń abadanshilıǵı ushın ne oy-lap tapqan bolar edińiz? Pikirinizdi tiykarlań.

VI ásirde ónimdar jerler hám de suw bólistiriliwi qáwim baslıqları hám jumıs-basshılarınıń baqlawına ótti. Bul bolsa, olardıń awıl xalqına óz tásirlerin ótkeriw, diyqanlarǵa húkimdarlıq etiw imkaniyatın berdi. Olar awıl hákimi – *diyqanlar* dep atalǵan. Awıl jámáátleri jerlerinde jasap jer hám suwdan ibarat ulıwmalıq mülkke iye bolǵan erkin diyqanlar qatlamaı *kashovarzlar*, óz jerlerinen hám erklerinen ayırılıp qalıp, diyqanlardıń jerlerinde islewshi *kadivarlar* payda boldı. Diyqanlardıń xojalıǵın sırtqı hújimlerden qorǵaw, ishinde bolsa tártip-intizamdı saqlawǵa járdem beretuǵın arnawlı áskeriy toparı – *chokarları* bolǵan.

Diyqanlardıń qalada ónermentshilik qatar dúkánları, úyleri bolǵan. Olardıń xojalıǵında kóp-legen adamlar miynet etken. Turan aymaǵında da úlken jer iyeligi júzege keldi.

Diyqan (awıl hákimi) – dáslepki orta ásirlerde mülkdar qatlam.

Kashovarz – diyqan ápiwayı qos aydawshılar.

Kadivar – awıldıń diyqanlarǵa ǵárezli xalqı.

Chokar – diyqan mülkin qorıqlawshı, áskeriy pasban.

Sońǵı antik dáwir (biziń eramızdıń II – IV ásirler)den baslanǵan tiykarǵı ózgerisler sol dárejede tez ótti, aqıbetinde, bir tárepten, Orta Aziyanıń diyqanshılıq wálayatlarında (Sogdiyana, Marǵiyana, Toxarstan, Xorezm, Shash, Fergana hám basqalar) onlaǵan jergilikli hákimlikler payda bolıp, ekinshi tárepten, olardıń keńeyiw procesi de tez ótti.

Ahmadali Asqarov, «Ózbek xalqınıń etnogenezi hám etnikalıq tariyxı»

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

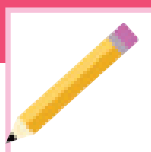
1. Qanday faktorlar sebepli diyqan xojalıqları payda boldı?
2. Eger suw digirmanı hám shıǵır oylap tabılmaǵanda adamlardıń hár túrli qatlamlarǵa bóliniwi júz berermedi? Pikirinizdi tiykarlań.
3. Oylap kóriń, nege diyqanshılıq alaplardaǵı suwǵarma jerlerdiń tiykarǵı bólimi awıl jámáátleriniń qaramaǵında bolǵan?
4. Adamlardıń turmısındaǵı bul ózgerisler jáne qanday kásiplerdiń payda bolıwına sebep bolǵan, dep oylaysız? Pikir bildiriwden aldın chokarlar, kadivarlar ushın zárúr bolǵan buyımlardı kóz aldınızǵa keltiriń.

3-4-temalar: IV – VII ÁSIRLERDE XOREZM

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi dáwirlerde Xorezm menen baylanıslı qanday tariyxıy proceslerdi bilesiz?
2. Ilimpaz Istaxriydiń «Xorezm Jayhunńıń pútkil paydasın ala bilgen mámleket», degen sózleri sizge Gerodottıń Nil haqqında aytqan qaysı pikirin esletti? Ne dep oylaysız, ilimpaz bul pikiri menen ne demekshi?

Pikirlesiw ushın

Ámiwdárya Hindikushtıń Arqa janbawırlarındaǵı muzlıqlardan baslanadı. Dárya biyik tik jarlı tawlar arasınan aǵıp ótedi hám hár kilometrde birneshe metrge tómenelep baradı. Sol sebepli ol júdá tez hám burqasınlap aǵıp, ózi menen júdá kóp muǵdarda minerallardı ılaylanǵan jaǵdayda aǵızıp keledi. Ámiwdáryaǵa Surxandárya kelip qosılǵan jerdiń tómeneinen baslap, ol heshqanday tarmaqlarsız jáziyrama sahralar ishinen aǵa baslaydı hám usı jerden onıń tirishilik baǵıshlaytuǵın xızmeti baslanıp, Xorezm dárǵayın suw menen támiyinleydi.

Xorezm oazisine Qaraqum sahrası tutasıp ketken. Xiywa meridianınan sál shıǵısıraqta qum tóbelikler shegarası arqa-batıs tárepke burıladı hám usı baǵdarda derlik Qarakól kóline shekem barıp jetedi. Xorezmliler áyyemgi zamanlardan baslap bul qumlıqlardan jollar ótkergen.

Dóretiwshilik jumis

1. Tábiyiy shárt-sharayatlardı esapqa alıp, bul aymaqta qanday kásipler rawajlanǵanlıǵın anıqlań. Pikirińizdi tiykarlań.
2. Xorezm tariyxında qanday qalalar bar edi?

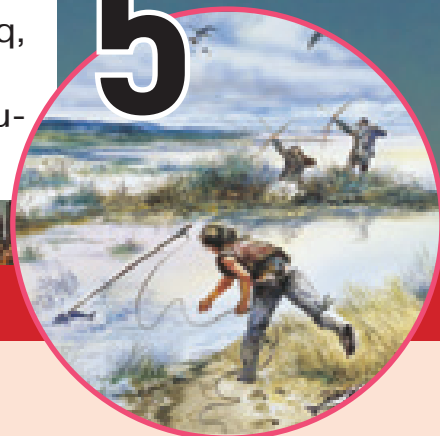

Pikirlesiw ushin

Bul dáwirde xorezmliler Xorasan hám Iran menen mádeniy sawda baylanısların jolǵa qoyǵan. Xorezm elatında suwǵarılatuǵın diyqanshılıq, ónermentshilik, sharwashılıq hám sawda-satıq, ilim-pán, kórkem óner, ásirese, músınshilik joqarı dáreje-de rawajlanǵan. Xalıq sharwashılıq hám balıq awlaw menen shuǵıllanǵan. Olardıń xojalıq turmısında, tiykarınan, balıq, qawın, asqabaq, jabayı jiyde hám tut ayırıqsha orın tutqan.

Xorezm ónermentleri tárepinen ılaydan islengen júdá su-
lıw ıdıslar saraylardı bezep turǵan.

5

Dóretiwshilik jumis

Sizińshe, berilgen súwretlerde súwret-
lengen qaysı taraw Xorezmde mámleket-
shilik rawajlanıwın tezlestirgen?

2. Xorezm haqqındaǵı bilimlerińizge tayanıp, usı ay-
maqta jasaǵan adamlar qanday teoriyalıq hám
ámeliy bilimlerge iye bolǵanlıǵın aytıń hám juwa-
bıńızdı túsindirıń.
3. Ullı jipek jolı arqalı Xorezm qońsı mámleketlerge
qanday ónimlerdi jetkerip bergen? Pikir bildiriwden
aldın suwǵarılatuǵın diyqanshılıq, ónermentshi-
lik, sharwashılıq, sawda-satıq hám músınshilik
tarawlarınıń rawajlanıwı nátiyjesinde qanday qo-
sımsha tarawlarǵa zárúrlik seziliwın oylap kóriń.

4

1

2

3

11

Bilesiz be?

Qorğanıw jaǵınan paytaxt (Topıraqqala) júdá bekkem etip qurılǵan bolıp, qala diywalınıń arasında dárwazaxana bolǵan. Dárwaza qarsısında qala orayınan kesip ótkerilgen kósheniń hár eki tárepleri boylap qalalılardıń turaq jayları jaylasqan. Qala orayınan joqarıraqta jaylasqan ibadatxana kompleksi, onıń múyeshinde bolsa biyikligi 25 metr bolǵan kóp minaralı xorezm shahlar sarayı boy tiklegen. Saray imaratları – eki qabatlı shah sarayı hám sawlatlı bezelgen turaq jaylardıń diywal teksheleri hár túrli mazmundaǵı reńli súwretler, oyılı-dóńli oyma naǵıslar hám de músınler menen bezetilgen.

Xorezm paytaxtı esaplanǵan qalanıń ulıwma maydanı 25 gektardı quraǵan. Bul dáwirde Xorezmde dógeregi bekkem diywallar menen qorshalǵan qalalar, qorǵanlı awıllar júdá kóp bolǵan.

Xorezm mámleketiniń paytaxtı dáslep Qaraqalpaqstannıń házirgi Ellikqala rayonında jaylasqan áyyemgi Topıraqqala qala qarabaqanasınıń ornında bolǵan.

Hálsiregen Qanǵ mámleketi quramınan dáslep Xorezm bólinip shıqtı. Onı jergilikli Afrığıylar dinastiyasına tiyisli xorezm shahlar basqarǵan.

Biziń eramızdıń 305-jılı xorezm shah Afrıǵ óz sarayın Xorezmniń áyyemgi paytaxtı Kat qalasına kóshirdi. Kat qayta tiklenip, onıń yanında jaylasqan Alfır qorǵanı ishinde shah ózine jańa saray qurdırdı. Tap usı waqıttan baslap Xorezmniń Afrığıy patshaları aldınǵı tárepine shah, artqı tárepine (suvoriy) atlı ásker súwretleri túsirilgen gúmis teńgeler quyıp shıǵarıp, mámlekettiń ishki hám sırtqı sawda qatnasıqlarında ǵárezsiz bolıp alǵan.

Abu Rayxan Beruniy

Afrığıy patshası Shovshafar teńgesi

Afrigiylar – Xorezmde III – X ásirlerde húkimdarliq etken xorezm shahlar dinastiyasi. Dinastiyaning tiykarin saliwshisi – Afrig. **Burkit hám suñqar** Xorezmniñ húkimdarliq belgileri bolgan.

Xorezmde VIII ásirge shekem zardushtiylik dininiñ tásiiri kúshli bolgan. Zardushtiylik ibadatxanalarında ruwxaniylar – mobadlar (diniy máresimlerdi orinlawshilari) diniy máresimlerdi áwladtan-áwladqa saqlap qaliw juwapker shiligini algan.

Bul da ózine tán tálim-tárbiya procesi edi. Mobadlar tárbiyalanishlarga zardushtiylikniñ úgit-násiyatları, aǵartiwshılıǵı hám de tárbiyasi turmıstıń eń áhmiyetli tayanishi ekenligini uqtırgan. Bilimlendiriw orınlarında balalarga, tiykarınan, oqıw, jazıw hám jawıngerlik ónerinen sabaq berilgen. Sonday-aq, olarǵa tek tuwrı sóylew zárurlıǵı uqtırılǵan. Ótirik sóylew úlken jinayat esaplanǵan.

Dóretiwshilik jumis

6-klasta tariyx páninen alǵan bilimlarińizge tayanıp juwap beriń:

1. Zardushtiylik qashan payda bolgan? Zardushtiylik penen baylanisli qaysi dástúrlar yadıńızda qalǵan?
2. Pikirińizdi dawam ettiriń: *Balalarga ... pikir, jaqsılıq ..., ... ámel principi*leri úyretilgen.

Pikirlesiw ushin

Xubbi haqqında ápsana

Xorezmde Ámiwdárya menen baylanisli kóplegen ápsanalar ushirasadi. Olardan biri suw qudayi Xubbi haqqında. Ápsanağa baylanisli, Xubbi balıqtı bir qolı menen uslap quyashqa beredi eken hám onı quyash nurında quwırıp jeydi eken. Xubbi suwğa shókkenlerdi qutqarğan. Soyılğan ógizlerge jan engizgen.

Jamshid isimli húkimdar taxtqa otırğan waqıtta Xubbi dereksiz joq bolıp ketedi. Onı teńiz malıkası urlap ketken. Xubbiniń anası bolsa balasın Ámiwdáryada jılap izlegen. Xubbiniń anası óz xalqın dáryada urısıwğa úyretedi. Sonnan baslap Xorezmde qayıqlardıń tumsıǵına usı hayaldıń músini ornatılğan.

Xorezm diniy kóz qaraslarında suw muqaddes esaplanğan, Xubbi bolsa suwdıń saqlawshısı sıpatında qádirlengen. Bul dástúr Xorezmde islam dini kirip kelgenge shekem ámelde bolğan.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. «IV – VII ásirlerde Xorezm» temasındaǵı bilimlerińizdi infografika jaǵdayına keltiriń.
2. Ne ushin IV – VII ásirlerde Xorezm óziniń siyasiy ǵárezsizligin saqlap qalıwǵa eristi?
3. Sol dáwirde balalarǵa berilgen bilim hám tárbiyanıń búgingi kúndegi pánlerge uqsas hám ayırmashılıq táreplerin anıqlań.
4. Áyyemgi dúnya xalıqları ápsanalarındaǵı Xubbi obrazı sıyaqlı suw menen baylanisli ápsanalıq qaharmanlardı bilesiz be? Olardıń mámleketi hám atın keste kórinisine keltiriń.
5. Ne ushin paytaxt qorǵanıw jaǵınan júdá bekkem etip qurılıwına zárúrlık júzege kelgen?

5 - tema:

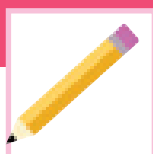
IV – V ÁSIRLERDE XIONIYLER HÁM KIDARIYLER

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi dúnya tariyxında siz massagetler, sogdlar, saklar hám de Ahamaniy, Grek-Bakt-riya, Kushanlar tariyxın úyrengensiz. Bul mámleketlerdi xronologiyalıq izbe-izlikte esleń.
2. Mámleketimiz aymağındağı áyyemgi xalıqlardıń tiykarǵı shu-ǵıllanatuǵın jumısları nelerden ibarat bolǵan? Olar tiykarınan qaysı aymaqlarda jasaǵan?

Xioniyler
atlı áskeri

Pikirlesiw ushın

IV ásirde túrkiy qáwimlerden *xioniyler* dáslep Zarafshan oazisin iyelep, qubla tárepke júrip, Kushan patshalıǵı aymağında húkimdarlıq etken. Olar orayı Toxarstan bolǵan Arqa Hindstan, Awǵanstan, Xorasannıń bir bólimin de óz ishine alǵan úlken mámleket dúzgen. Tariyxta xioniyler atı menen belgili bolǵan qáwimlerdiń negizgi watanın ayırım izertlewshiler Aral teńizi boyında dep esaplaydı. Batis tariyxshıları bolsa, xioniylerdi xunnlarǵa tuwısqan esaplap, olardı «aq xunnlar» dep ataydı. Olar bul aymaқта 120 jıldan aslamıraq húkimdarlıq etken.

V ásirniń 20-jılları shıǵıstan Sırdárya hám Aral boyı arqalı Xorezm hám de Ámiwdárya basseynine jáne bir kóshpeli sharwa xalqı – *toxarlar* kirip kelgen. Toxariyler kushanlardıń áwladları bolǵan. Olarǵa *Kidar* atlı húkimdar basshılıq etkenligi ushın olardı *kidariyler* dep te ataydı. Tez arada kidariyler Xioniyler mámleketiniń qubla bóliminde óz húkimdarlıǵın ornatqan. Balx qalası bul jańa mámlekettiń paytaxtına aylandırılǵan.

Dereklerde aytılwına qaraǵanda, kidariylerdiń dáslep Shıǵıs Túrktan aymaǵında jasaǵan. Yueshilar (kushanlar) húkimdarı Sidolo jujanlar hújimi sebepli óz mákanın Bolo (Balx)ǵa kóshirgen.

Kidar bolsa Arqa Hindstanǵa júris etip, Gandhardan arqadaǵı 5 mámleketti ózine boysındırǵan.

Kidariyler Hindstanda Gupta mámleketin iyelep, bul jerde 75 jıl húkimdarlıq etken hám Qıtayǵa elshiler jibergen.

Kidariyler áskeri

Tariyxshi K. Treverdiñ pikirinshe, xioniyler IV ásirniñ 70-jılları óziniñ kúsheygen waqtına kiredi. Turanda kidariyerler hám eftaliyerler húkimdarlıǵı ornatılǵannan keyin, xioniylerdiñ siyasiy awhalı ózgeredi hám olar eftaliyerlerge baǵınıshlı bolıp qaladı.

Ókinishlisi, xioniyler hám kidariyerlerdiñ sociallıq-ekonomikalıq sisteması haqqındaǵı maǵlıwmatlar bizge shekem jetip kelme-gen.

Kidariyerlerdiñ qubladaǵı Iran sasaniyerleri menen múnásibeti tómén bolǵan. 456-jılı kidariyerler hám sasaniyerler arasında soqlıǵısıwlar bolıp ótedi. Bul soqlıǵısıwdan kidariyerler sasaniyerlerden jeńiledi.

Keyinnen kidariyerler kóshpeli sharwa xalqı – *eftaliyerler* menen soqlıǵısadı. Nátiyjede, olar Arqa Hindstanǵa sheginedi.

Kidariyerlerdiñ teńgeleri braxmiy jazıwında quyp shıǵarılǵan. Olarǵa tiyisli «Kidara Kushansha» degen jazıw jazılǵan teńgeler de tabılǵanlıǵı anıqlanǵan. Bunday teńgeler eki hákim tárepinen bir waqıttıñ ózinde quyp shıǵarılǵan.

Kidariyerler teńgeleri

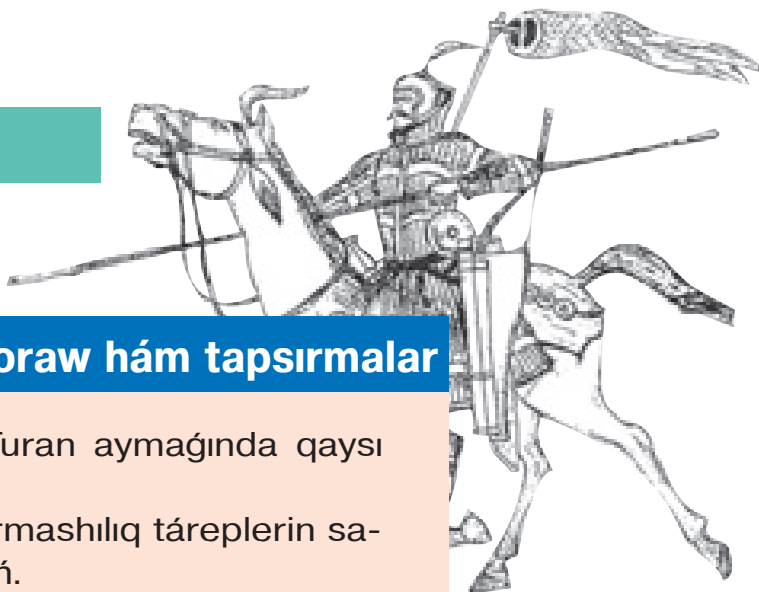
Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Eger siz III – IV ásirlerge túsip qalsańız, qorǵandı qurıw hám onı dushpanlardan qorǵaw ushın qanday jol tutqan bolar edińız? Dáwir sharayatınan kelip shıǵıp juwap beriń.
2. Xioniyler hám Kidariyerler mámleketleri aymaǵın karta-dan kórsetiń.

6-7-temalar:

EFTALIYLER

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. IV – V ásirlerde Turan aymaǵında qaysı xalıqlar jasaǵan?
2. Olardıń ulıwma ayırmashılıq táreplerin sa-nawǵa háreket etiń.

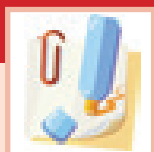

Pikirlesiw ushın

V – VI ásirlerde *Eftalon dinastiyasına* tiyisli qáwim Turan aymaǵında húkimdarlıq etken. Dereklerde *eftaliyler*, *eftallar*, *eftalitler*, *xaytallar* sıyaqlı hár túrli atlar menen atalǵan *eftaliyler* qáwimleri awqamına tiykar salǵan. Bul at tiykarında «Eftalon» degen shah atınan alınǵan. Onı *Vaxshunvar* dep te ataǵan.

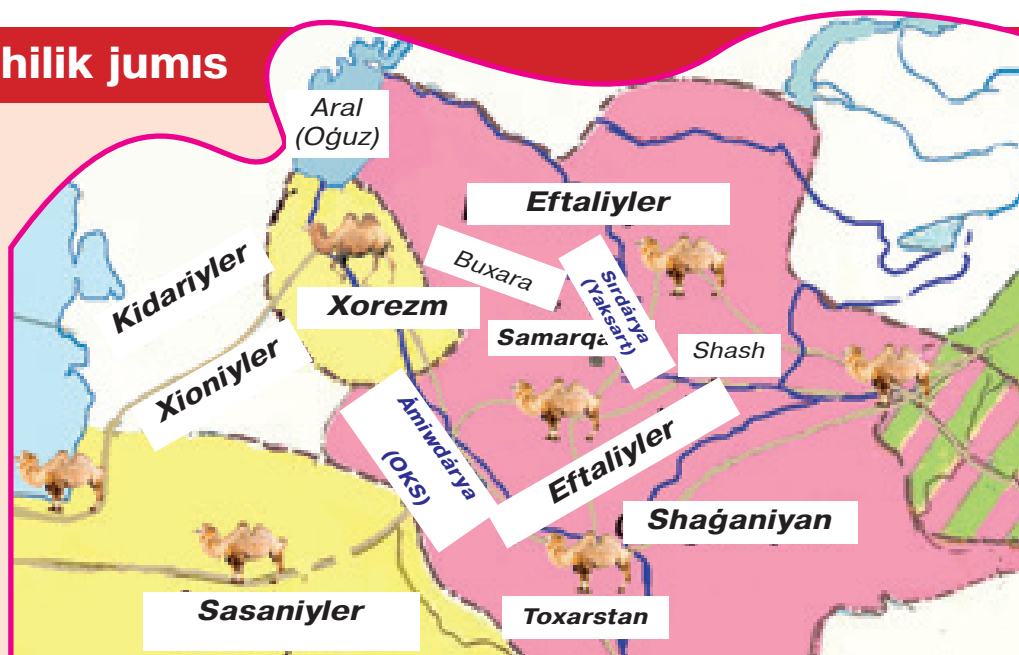
Sol dáwirde Xorezm, Sogdiyana, Shash hám Baqtriya wálayatlarında sawlatlı imaratları bolǵan óz aldına qorǵanlar júzege kelgen.

Eftaliyler mámleketine birlesken xalıqtıń etnikalıq quramı hár qıylı bolǵan. Ekonomikalıq-sawda qatnasıqlarınıń izbe-iz jolǵa qoyılıwı mámleket-te diyqanshılıq, jasalma suwǵarıw, sharwashılıq, baǵshılıq, ónermentshilik sıyaqlılardıń gúlleniwine tiykar bolǵan.

Dóretiwshilik jumıs

Eftaliyler húkimdarlıǵı dáwirine neniń esabınan diyqanshılıq, ja-salma suwǵarıw, sharwashılıq, baǵshılıq, ónermentshilik gúlledi?

Dóretiwshilik jumis

1. Gárezsiz mámleketti basqarıw ushin jáne qanday faktorlar zárúr boladı?
2. «Eftaliyler mámleket basqarıwında belgili nızam-qağıydalar bolğan. Mámleket áskeriy kúshke tayanğan», degen pikirdi túsindiriń. Áskeriy basqarıwdı támiyinlew ushin qanday tártipler engiziledi?

Eftaliyler húkimdarı súwretlengen mozaika (freska) bólegi

V ásirde sasaniyler hám eftaliyler arasındaǵı áskeriy soqlıǵısıwlarda eftaliyler áskerleriniń ústin keliwi olar áskeriy sheberliginiń joqarǵı dárejede ekenliginen derek beredi. Firdawsiydiń «Shahnama» shıǵarmasında Vaxshunvar hám Peruz dáwiri waqıyaları da óz kórinişin tapqan. Eftaliylerdiń patshası Katulf «Shahnama»da kórsetilgen usı xalıqtıń Gatfar atlı patshasına uqsatılǵan.

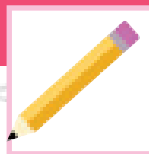

Pikirlesiw ushin

Eftaliyler V ásirdeń baslarında mámleketimiz aymaǵına Shıǵıstan kirip kelgen. Eftaliyler mámleketiniń dáslepki paytaxtı Buxara janındaǵı *Paykent* hám *Varaxsha* qalaları bolǵan. Bul mámleketke Orta Aziyadan basqa, Shıǵıs Túrkestan, Awǵanstan, Arqa Hindstan hám házirgi Pakistan aymaqları da kirgen.

Eftaliyler dáwirinde saltanat jeke húkimdar tárepinen basqarılǵan. Taxt áwladtan áwladqa ótpey, usı dinastiyadan kim ılayıq dep tabılsa, sol taxtqa otırǵan. Talabandı anıqlap, usınıs etetuǵın keńes bolǵan. Bul keńes dinastıyanıń húrmetli adamları hám saltanattıń abıraylı aqsaqallarınan quralǵan. Wálayatlarda basqarıw jergilikli úyler (dinastiyalar) tárepinen alıp barılǵan. Bul múlker húkimdar – Sha (shah)ǵa baǵınıshlı dinastiyalar tárepinen basqarılǵan. Hátte olardıń hárbiri óziniń gúmis yamasa mıs teńgelerin quyıp shıǵarǵan.

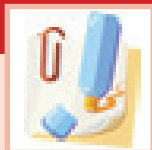
Eftaliyler mámleket basqarıwında belgili nızam-qağıydalar bolǵan. Mámleket áskeriy kúshke tayanǵan. Eftaliylerdiń barǵan sayın kúsheyip baratırǵanına qáwiplengen Irandaǵı sasaniyler olarǵa qarsı júris qıladı. Sasaniyler shahı Peruzdıń 484-jılı eftaliylerge qarsı urısı onıń ólimi menen tamamlanadı.

Pikirlesiw ushin

Sırtqı sawda bajidan mápdar bolğan eftaliyler Jipek jolın óz qadağalawları astında uslap turıwǵa háreket etken. Qıtay, Hindstan Iran hám Vizantiya menen bolğan xalıqaralıq sawdada aktiv qatnasqan. Jipek jolı sawdasında sasaniy sawdagerleri menen báseki-lesiwde tiykarınan, sogdiyler dáldal-shılıq etken. Ishki hám sırtqı sawda qatnaslarında eftaliyler dáslep sasaniy húkimdarlarınń gúmis teńgeleriniń keń paydalanǵan. Bunnan basqa, Buxara, Paykent, Vardona, Naxshab, Samarqand hám Xorezmde jergilikli hákimler tárepi-nen shıǵarılǵan mayda teńgeler mámlekettiń ishki sawdasında keń aylanısta bolǵan.

Bul dáwirde Turanda shiyshe sazlıq rawajlanǵan. Shiyshe ler reńliligi, iltı-rawı hám tınıqlıǵı jaǵınan Vizantiya shiyshe sinen ústin turǵan. Qıtay imperatorları óziniń sarayların be-zewde Turannan alıp kelingeniń reńli shiyshe den paydalanǵan.

Dóretiwshilik jumıs

1. Ne sebep eftaliyler húkimdarlıǵınıń dáslepki jıl-ları sasaniyler teńgeleri-nen paydalanǵan?
2. Qıtay imperatorları óziniń sa-rayların bezewde Turannan alıp kelingeniń reńli shiyshe den pay-dalanǵan. Ne ushin Qıtayda hám basqa úlkelerde bunday shiyshe lerge qarıydar kóp bol-ǵan, dep oylaysız? Pikirińizdi tiykarlań.

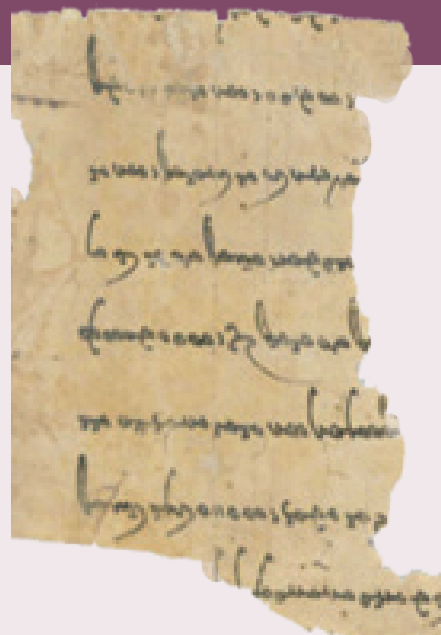

Maǵlıwmat ushin

Turan xalqınıń bir bólegi sogd tilin-de, ekinshi bólegi bolsa túrkiy tilde sóy-lesken. Bul dáwirde sogd tili xalıqaralıq sawda tili sıpatında Jetisuw hám Fergána, Shıǵıs Túrktan, Qıtay aymaqlarında baylanısta bolǵan.

Eftaliyler álipbesi Baqtriya jazıwı tiykarında qá-liplesken. Bul álipbe 25 háripten ibarat bolǵan.

Eftaliyler dáwirinde de balalarǵa jasınan bilim hám tárbiya berilgen. Ásirese, áskeriy bólim me-nen shuǵıllanıw tek jas óspirim ul balalar menen sheklenbegen. Qızlar da atta júriwge, oqjaydan oq atıw sıyaqlı shınıǵıwlarǵa qatnasqan.

Mağlıwmat ushın

Eftaliyler, tiykarınan, zar-dushtiylikke sıyınğan. Son-day-aq, mámlekette táńri, budda, monizm, mazdakiylik isenimleri de tarqalğan. Qala-larda nestorianlar hám evreyler jámáátleri de bolğan.

Turan xalqınıń mádeniy dástúrleri qońsı mámleketlerdiń súwretlew usılları menen sáykeslesip, IV – V ásirler mádeniyatınıń qalıplesiwinde bekkem fundamentke ay-langán.

Eftaliyler úlken aymaqta basqarıwdı qolğa kirgizgennen keyin, abat diyqanshılıq oazisleri, rawajlangán qala hám awılların baylanıstırıp turatúǵın sawda jollarına iye boldı.

Waqıt ótiwi menen eftaliyler jergilikli xalıq penen aralasıp ketedi. Eftaliyler mám-leketinde qalalar júdá kóp bolğan. Sol sebepli 568 – 569-jılları Vizantiya impera-torı janında bolğan túrk elshisi imperatordıń: «Eftaliyler qalalarda jasay ma yamasa awıllarda ma?» degen sorawǵa: «Olar qalalı dinastiyalar, joqarı háziretleri», – dep juwap bergen.

V ásirde **Panjikentte** burınıraq bolğan awıl ornına ulıwma maydanı 18 gektar bolğan jańa qala qurıladı. Bul qala keyin-nen bekkem qorǵanıw bekinislerine, ibadat-xana, saray hám hár túrli sociallıq qatlam wákıllerine tiyisli bolğan turaq jaylarǵa iye edi.

Sogd qalalarınan jáne biri **Paykent** edi. Áyyemgi dáwirde tiykar salınğan usı eski qala orta ásirler dáwirine kelip keńeyip bardı hám úsh bólimli úlken orayǵa ayla-nadı. Paykent qazılmalarında orta ásirlerge baylanıslı kóplegen materiallıq mádeniyat buyımları tabılğan.

Paykent bul dáwirde arab dereklerinde ayılğanınday, «Madina at-tujjor» – «Saw-dagerler qalası» bolğan.

Dóretiwshilik jumıs

Eftaliyler dá-wirinde bolğan diniy isenimlerdiń búgingi kúnde qádiriyat-larımız hám úrp-ádetleri-mizde tásiiri sezile me? Pikirińizdi tiykarlawǵa háreket etiń.

Eftaliyler dáwirindegi hámeldarlardıń móri

Eftaliylardıń atlı áskeri

Maǵlıwmat ushın

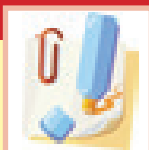
IV – V ásirlerdegi social-ekonomikalıq turmısta zárúr áhmiyetke iye bolǵan úlken oraylardan (itimal, paytaxt qalalarınan) biri Buxara edi. Tuwrı tórtmúyeshlik formadaǵı usı qalanıń tiykırı 21 gektar bolıp, bul jerde bekkem qorǵanıw qurılımaları, húkimdar sarayı, ideologiyalıq imaratlar, turaq jaylar boy tiklegen.

Buxara IV ásirden baslap Turannıń iri mádeniy hám ekonomikalıq oraylarınan biri bolǵan. Sonday-aq, bul dáwirde qalanıń jeti dárwazası bolıp, bul jaǵday onıń zárúr sawda-tranzit jolı ústinde jaylasqanlıǵınan derek beredi.

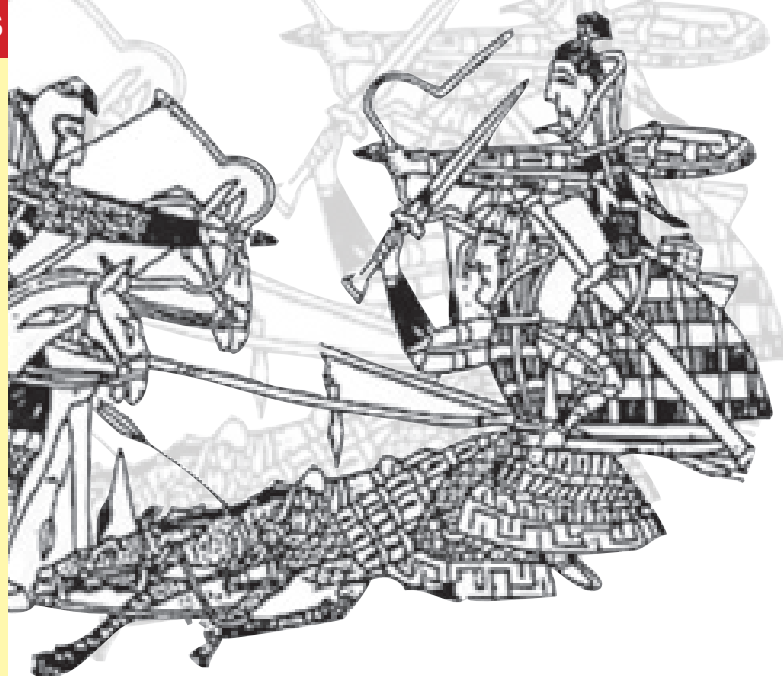
Bul dáwirde **Termiz** hám onıń átirapında da qalasazlıq mádeniyatınıń tez rawajlanǵanlıǵın baqlaw múmkin. Termiz átirapındaǵı Zartepa qalası mine, sonday qalalardan biri. Áyyemgi dáwirde kishi mákan jayı sıpatında payda bolǵan Zartepa IV – V ásirlerge kelip maydanı 17 gektar bolǵan úlken qalaǵa aylandı.

Qorǵan hám bekinisler dáslepki orta ásirler dáwiriniń ózine tán arxitekturalıq úlgilerinen bolıp, Naxshab oazisindegi Zahaki Maron, Buxaradaǵı Shahri Vayran, Xorezmdegi Fir qorǵanı usılar qatarınan bolıp esaplanadı.

Dóretiwshilik jumıs

1. Bul dáwirde Evropa mámleketleriniń rawajlanıwı qay dárejede edi?
2. Ne dep oylaysız, suw qurılımlarınıń qurılısı mámlekettiń rawajlanıwı ushın qay dárejede zárúr?
3. Jámaátlerge bólinip, Zoǵarıq, Bozsuw, Darǵam kannallarınıń búgingi kórinisi hám jaǵdayı boyınsha internet derekлерinen maǵlıwmatlar toplań hám kórgizbe tayarlań.

Pikirlesiw ushın

Buxara Sogdida oń tárepinde húkimdar súwreti túsilgen gúmis hám mis teńgeler quyp shıǵarılǵan. Samarqand Sogdida V – VI ásirlerde artqı tárepinde tik turǵan oqjayshı súwreti túsilgen gúmis teńgeler quyp shıǵarılǵan. Naxshab (Qarshi) oazisinde oń tárepinde patshanıń bas bólimi súwreti túsilgen jergilikli gúmis hám mis teńgeler aylanista bolǵan. Xorezmde bolsa, aldınǵı tárepinde húkimdar bası, artqı tárepinde atlı shabandoz súwreti túsilgen gúmis hám mis teńgeler quyp shıǵarılǵan.

Házirgi waqıtta da Tashkent oazisi hám Qubla Qazaqstan jerleriniń bir bólimin suw menen támiyinlep turǵan Zoǵarıq (Zovariq) hám Bozsuw, Samarqand wálayatı qubla rayonlarınıń tiykarǵı suw deregi Darǵam kanalı V ásirde qurılǵan eń úlken suwǵarıw tarmaqlarınan bolıp esaplanadı.

Eftaliyler teńgesi

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

Vizantiyalı tariyxshı Prokopiý Kesariyskiy bılay jazadı: «Eftaliyler patshası rimliler hám basqa patshalardan qalıspaytuǵın halda xalıqqa ǵamxorlıq kórsetedi, ózleri hám áskerleri menen bolǵan qatnaslarda ádillik normalarına ámel etedi». Joqarıdaǵı tekst hám áyyemgi Rim tariyxı temasınan alǵan bilimlerinińizge tayanıp, eftaliy húkimdarlarınıń basqarıwına baha beriw.

8-9-temalar:

TÜRK QAĞANLÍGÍ

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. VI ásirge shekem aymaǵımızda qanday xalıqlar, mámleketler bar edi?
2. Türk qaǵanlǵı haqqında nelerdi bilesiz?
3. «Türk» sóziniń mazmunın bilesiz be?

Bumin qaǵan

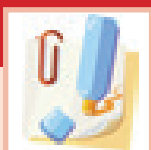

Pikirlesiw ushın

VI ásir ortalarında Altay hám Qubla Sibirde jasaǵan túrkiy qáwimlerdi birlestirgen jańa mámleket júzege keldi. Bul mámleket tariyxqa *Türk qaǵanlǵı* atı menen kirgen. Jetisuw hám Shıǵıs Türkstanǵa tutasqan ellerde jasawshı túrkiy qáwimler boysındırılıp, Altay qaǵanlǵınıń orayı etip belgilenedi. Onıń tiykarın salıwshısı *Bumin* edi. Oǵan «*Yabǵu qaǵan*» degen ataq beriledi.

Bul dáwirde Sırdárya hám Aral teńizi boy-larına shekem sozılǵan keń úlke Türk qaǵanlǵınıń aymaqları bolǵan. Qaǵanlıqtıń eftaliyler qol astındaǵı aymaqlarǵa áskeriy qısımı kúsheydi. Eftaliyler mámleketiniń arqa aymaqların qorǵaw menen bánt bolǵan bir payıtta sasaniyler qubla úlkeler – Toxarstan hám Shaǵaniyandı olardan tartıp aladı.

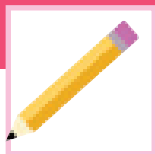
Qubladan Iran sasaniyelerinen, arqadan bolsa Türk qaǵanlǵınan soqqıǵa ushıraǵan Eftaliyler mámleketi bóleklenip, Ámiwdáryanıń qubla jaǵalarına shekem bolǵan wálayatlar Iran, onıń oń jaǵaları boylap Kaspiy teńizine shekem sozılǵan jerler Türk qaǵanlǵı qaramaǵına ótedi.

Dóretiwshilik jumıs

Eftaliylerdiń tariyx saxnasınan shıǵıp ketiwi hám de bul aymaqta Türk qaǵanlǵınıń ornawına qanday faktorlar sebep bolǵan, dep oylaysız?

Türk, túrkiyler – eń áyyemgi hám iri etnoslardan biriniń atı. *Türk* sózi kúshli, kámil, ádillik sıyaqlı mánislerdi ańlatadı.

Pikirlesiw ushin

Úlken-úlken qáwimler yaki qáwimler awqamı oraylıq hákimiyatqa boy-sınbawğa umılğan. Túrkk qağanlıǵı qaramaǵında bolğan aymaqlardaǵı hákimler ǵárezsiz bolıwdı qáleytuǵın edi. Bul faktorlar qağanlıqtıń bekkem oraylasqan mámleketke aylanıwına múmkinshilik bermegen.

Boysındırılğan aymaqlardı jergilikli hákimler arqalı basqarıw tártibi qağanlıqtı barǵan sayın hál-siretken. Bunıń ústine, Vizantiya, Qıtay hám Iran menen úzliksiz báseki qağanlıqtıń jaǵdayın jáne de awırlastırǵan. Aqıbetinde, Túrkk qağanlıǵı VI ásirdeń 80-jılları aqırlarında ekige: Shıǵıs túrk qağanlıǵı hám Batıs túrk qağanlıǵına bólinip ketedi.

Qağanlıq óziniń mámleketlik ideologiyasına baylanıslı, «el» dep atalıp, áyyemgi tariyxta onıń menen baylanıslı «máńgi el», «Táńiri (quday) el», «túrk eli» sıyaqlı sózler qalıplesken. El de qağan hákimiyatınıń Táńiri tárepinen Ashina shańaraǵına «Túrk budun (xalqı)»na sawǵa etilgenine isengen. Áyyemgi túrk jámiyeti qağan Buminge tiyisli bolğan Ashina shańaraǵı wákillerine húkimdar sıpatında qaraǵan. Sebebi túrkiyler arasında bunday siyasiy qábilet (sawǵa) Táńiri tárepinen tek Ashina shańaraǵına sawǵa etilgen, degen qıyal bar edi. Sol sebepli, Ashina shańaraǵı hákimiyatı iláhiy kúshke isengen. Eger Táńiri bergem siyasiy hákimiyat isenimdi aqlamasa, yaǵnıy óz qábiletin kórsete almasa, onday húkimdar hákimiyattan uzaqlastırılıp, «Táńiri bergem siyasiy hákimiyat jáne Táńiri tárepinen qaytarıp alınadı», dep túsiniłgen.

Túrkk qağanlıǵı sa-saniyler húkim-darı Xisraw I Anusherwan menen eftaliylerge qarsı óz ara áskeriy awqam dúzdi. Bul awqam Iran shahınıń Túrkk qağanı Istamige kúyew bolıwı arqalı bekkemlendi.

Altay qağanlıqtıń orayı etip belgile-nedi. Túrklardıń batısqa qaray júris-lerine Istami bas-shılıq etedi. Oǵan «Yabǵu qağan» de-gen ataq beriledi.

Jetisuw, Shıǵıs Túrkkstan, Sırdárya hám Ámiwdárya basseynleri hám de olarǵa tutasqan aymaq – Batıs qa-ğanlıq, Qubla Sibir, Urxun basseyni (Monǵolstan), Arqa Qıtay Shıǵıs qağanlıǵı qaramaǵında bol-ǵan.

Túrkk qağanlıǵı kartası

Túrkiy tilde sóy-
lesiwshi qáwimler
awqamı qağanlıq
tiykarın quraytuğın
edi. Bul awqamdı
qağan basqarğan.

VIZANTIYA

ARAL

SİRDÁRYA

ÁMIWDÁRYA

SHAĞANIYAN

SASANIYLER

TOXARLAR

HINDSTAN

On mıń áskerge (suvariyege)
iye bolğan tuman basshi-
sı «shad» dep júrgizilgen.
On oq el sardarı bir túmen
(yağniy on mıń) suvariyege
(atlı áskerge) iye bolğan.

Kóshpeli sharwa
xalqı «budun» yaki
«qara budun» atları
menen júrgizilgen.

Hákimiyat ruw-aymaqshılıq dástúrlerine tayanğan áskeri-y-hákimshilik basqarıwğa tiykarlanğan.

Yabǵu dárejesine tek qaǵan ruwına qanlas-tuwısqan bolǵanlar ǵana kóterilgen.

TÚRK QAǴANLÍǴÍ

TIBET

CUY IMPERIYASÍ

Qaǵanlıq eń kúsheygen paytta Oxota teńizinen Qırım yarım atawına shekem, Sibirden Hindstanǵa shekemgi aymaqtı iyelegen.

On oq budun yaki eldiń hákimi «yabǵu» yaki «jabǵu» atı menen atalatuǵın edi.

Dóretiwshilik jumıs

-
1. Bul kórinistegi basqarıwdıń búgingi kúndegi basqarıwǵa uqsas tárep-leri bar ma?
 2. Qanday sebeplerge baylanıslı húkimdar hákimiyattan uzaqlastırıl-ǵan?

Türk qağanlığına mámleket tek úrp-ádetler menen emes, al jazba nizamshılıq hújjetleri menen de basqarılğan. Sol dáwirde Samarqandta «Türk nizamnaması» ámelde bolıp, ol ibadatxanada saqlanğan. Jazba beriw waqtında nizamnamadan paydalanılğan. Áyyemgi Sogdda da aldı-sattı, nekeni (belgilewge) jazıwǵa baylanıslı shártnamalar guwalar arasında jazba túrde dúzilip, mór menen tastıyqlanğan.

 Dóretiwshilik jumıs

-
1. Jáhán tariyxı páninen alğan bilim-lerińizden paydalanıp aytıń, bul dáwirde Evropa hám Shıǵıs mámleketleri hám de xalıqlarında mámleketti basqarıwǵa baylanıslı hújjetler yaqı nızamlar bolǵan ba?
 2. Olardıń Túrkk qaǵanlıǵı nızamshılıǵı menen uqsas hám ayırmashılıq táreplerin talqılap bere alasız ba?

Fergana alabında Qubadan hám de Qorǵantóbe janındaǵı Ájiynetóbeden buddanıń músinleri tabılıp, úyrenildi. Ájiynetóbe buddası músininiń boyı 12 metrge baradı. Házirgi kúnde ol Dushanbe qalasındaǵı Milliy arxeologiya muzeyinde saqlanadı.

Bul dáwirge baylanisli Orxun-Enisey estelikleri jazıwlarında Táńiri jalǵız, burınnan, máńgilik, ómir beriwshi, jaratıwshi, óltiriwshi, húkim etiwshi, járdem beriwshi jazalawshi, bendeniń duwasın qabıl etiwshi, qorgawshi, márhamatına alıwshi, barlıq nárseni biliwshi, adamlarǵa ilim beriwshi hám jol kórsetiwshi sıpatlar menen maqtalǵan.

Jaqsı ámel, jaqsı pikir, jaqsı sóz

Álemniń baslanıwı eki qarama-qarsı jaratıwshı – jaqtılıq hám jaqsılıq hám de qarańǵılıq hám jawızlıqtan ibarat, dep esaplanǵan. Ibadat etiw, oraza, sadaqa moniylik dininiń parızı esaplanǵan.

Túrkiylerde áyyemde bóri ilahıylestirilgen hám kóplegen nishanlarında bóri súwreti bolǵan.

Bul din jan hám ruwxlarǵa ata-babalar ruwxına sıynıw isenimin tárbiyalanǵan. Áyyemgi túrklerde «shaman» sózi bolmaǵanı sebepli óz dinin «kam» dep ataǵan.

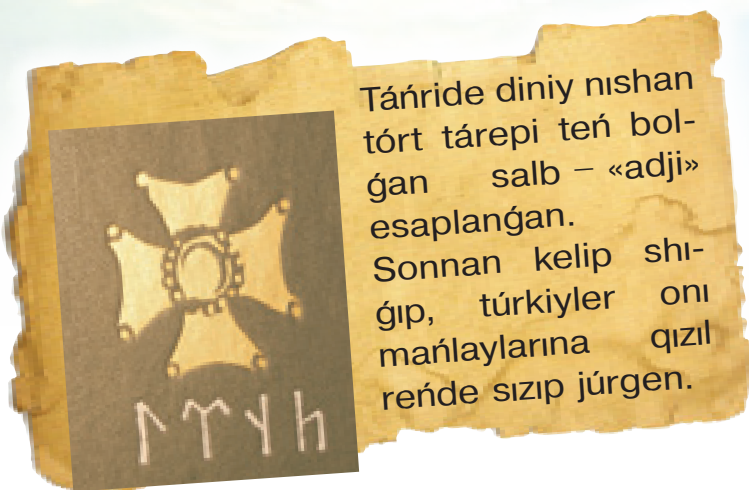
Dóretiwshilik jumıs

1. Eki komandaǵa bólinip, Türk qaǵanlıǵı hám eftaliyler dáwirinde xalıqtıń isengen dinlerin salıstırıń hám olardıń ulıwmalıq tárep-lerin aytıp berıń.
2. Komandańız benen diniy isenimlerdiń ideyası hám mánisin ashıp beriwge háreket etiń.
3. Búgingi kúnde xalqımızdıń turmıs tárizi, úrp-ádet hám dástúrlerinde ata-babalarımız isenip kelgen bul dinlerdiń tási seziledi me? Pikirińizdi tiykarlań.
4. Adamlar arasında bóri totemi menen baylanisli qanday úrp-ádetler saqlanıp qalǵan?

Táñriniń táliymatına muwapıq, Táñri – bul kók Aspan, ullı Aspan iyesi. Onıń turaqlı mákanı aspan bolıp esaplanadı. Sonıń ushın kók reń ullılıq nishanı bolıp esaplangan.

Táñride diniy nishan tórt tárepi teń bolğan salb – «adji» esaplangan.

Sonnan kelip shıǵıp, túrkiyler onı mańlaylarına qızıl reńde sızip júrgen.

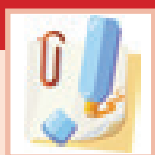

Maǵlıwmat ushın

Türk qaǵanlıǵınıń ideo-logiyalıq tiykarı shamanlıq-ata-babalarǵa, Aspanǵa (Táñri) hám jer-suwǵa sıyınıw bolǵan.

Túrkiyler ulıwma ólimge isenbe-gen. Tirishilik belgili aylana ishinde pútkil keńislik boylap aylanıp júredi, dep isengen. Sonlıqtan, olar adamnıń denesiniń óliminen qorıqpaǵan hám onı tirishiliktiń tábiyiy dawam etiwı, dep qaraǵan. Olar ólimdi bir ómir-den ekinshi ómirge ótiw, dep isen-genı ushın óli kiyim-kenshegi hám kúndelikli kerek bolatuǵın zatları me-nen birgelikte jerlengen.

Túrkiyler adam tiri gezinde barlıq diniy máresimlerdi tolıq orınlawı ke-rek, bolmasa, olar jawız ruwxlar qa-tarınan orın aladı degen táliymatqa qattı isengen.

Dóretiwshilik jumıs

Tekstti oqıń: qábirden tabılǵan buyımlarǵa tiykarlanıp, «Qawınshı mádeniyatı» (házirgi Tashkent wálayatı Yangiyol qalası aymaǵında) nıń xronologiyalıq jaqtan qaysı tariyxıy dáwirge tiyisililigin anıqlań.

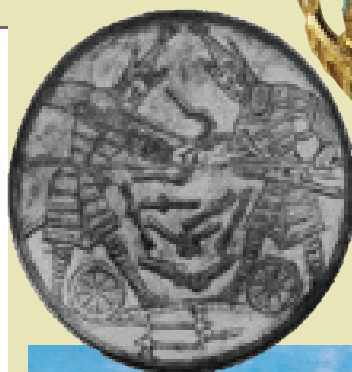
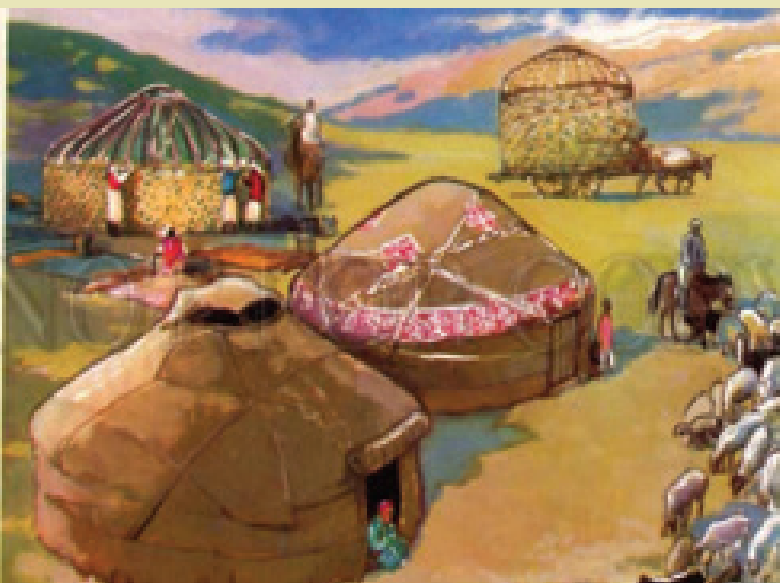
«Qawınshı dáwiri qábiristanları, tiykarınan, topıraq qorǵanlar hám ústine tas úyilgen jer astındaǵı arnawlı qábir (katakomba)lerden ibarat bolıp, olardıń qábir xanaları (kameraları)da gúmbezli, keń hám jer betinen birqansha tereńlikte jaylasqan. Hár bir katakomba láhádinde birneshe (shańaraqlıq) shalqasına jatqızılǵan skeletler ushırasadı. Skeletler bas hám ayaq tárepinde ılaydan islengen ıdıslar, er adamlardıń qol hám bel bóliminde temirden islengen áskeriy hám miynet quralları, artqı tárepinde bolsa úsh pátpelekli hám biz tárizli quyma tiykarlı temir bar. Hayal skeletleriniń ayaq-qol súyeklerinde, kókirek quwıslıǵı boslıǵında hár túrli tas hám metall taǵınshaqlar ushırasadı. Áyyemgi túrkiyler sawash maydanında qaharmanlıq etken ata-babalardıń ruwxına ayırıqsha itibar qaratqan. Ata-babalardıń ruwxına sıyınıw, túrkiylerde, ózinen aldındıǵı jeti ata-babasınıń xızmetin jaqsı biliw dástúrin qalıplestirgen».

Axmedalı Asqarov, «Ózbek xalqınıń kelip shıǵıw tariyxı».

Úyrengeimizden juwmaq shıǵaramız

1. Túrkk qaǵanlıǵı qaysı mámleketler menen shegaralas bolǵan?
2. Berilgen súwretlerge qarap, túrk qaǵanlıǵında qaysı kásipler hám ónermentshilik túrleri rawajlanǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat berıń. Bildirgen pikirıńızdı basqa pánlerden alǵan bilimlerıńızge tayanıp tiykarlań.

10–11-temalar:

BATIS TÚRK QAĞANLÍGÍ

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Túrkk qağanlıǵınıń ekige bólinip ketiw sebeplerin aytıń. Sizińshe, bóliniwdiń aldın alıw múmkin bolǵan ba?
2. Mámleket hám puqaralardıń bóliniwi qanday aqıbetlerge alıp keledi, dep oylaysız?
3. Elimizdiń aymaǵı qaysı Túrkk qağanlıǵı quramında bolǵan edi?

Pikirlesiw ushın

Batis qağanlıq socialıq, ekonomikalıq hám mádeniy jaqtan Shıǵıs qağanlıqtan ulıwma ayırılıp turǵan. Batis qağanlıq xalqınıń úlken bólimi otırıqshı diyqanshılıq, ónermentshilik hám sawda-satıq penen shuǵıllanatuǵın edi.

VII ásir diń birinshi sheregine kelip, Batis qağanlıq rawajlanadı. Qağan Tun yabǵu húkimdarlıq etken dáwirde basqarıw tártipleri reformalana-dı. Wálayat hákimlerin qağanlıq hákimshiligi menen tikkeley bay-lanıstırıw hám olardıń ústinen qadaǵalawın kúsheytiw maqsetinde jergilikli húkimdarlarǵa qağanlıqtıń «yabǵu» ataǵı beriledi.

Qala xalqı ónermentshilik hám sawda-satıq penen shuǵıllanǵan. Gúlalshılıq, toqmashılıq, kónshi, miskerlik, temir ustashılıq, temirshilik hám zergerlik rawajlanǵan. Ónermentshiler islegen taǵınshaqlar hám qural-jaraqlar hár qıylılıǵı hám oǵada puxtalıǵı menen ajralıp turǵan.

Qıtay derekleri, hátteki túrkler turaqlı jasaw orın-larına iye bolmasa da, biraq olardıń hár birin-de bólip berilgen jer barlıǵı haqqında maǵlıw-mat beredi. Tap mine, sonday «bólip berilgen jer» lerde diyqanlar bar suw derekleri hám de qar-ızǵar jerler imkaniyatınan paydalanıp, tiyka-rınan, dánli eginler jetistirgen. Miyweli aǵashlar-dan baǵ-baqshalar jetistiriwge ayrıqsha áhmiyet bergen. Derek tili menen aytqanda, «(miyweli) aǵashlar sawlat berip turǵan».

Pikirlesiw ushin

Qağanlıqta qáwim hám elatlardı birlestiriw hám basqarıw, salıqlar hám ulpanlardı óz waqtında jıynap alıw ushın arnawlı hákimshilik hám áskeriy-siyasiy basqarıw sisteması engizilgen.

Qağan óziniń nayıpları – tudunlar járdeminde gárezsiz hákimlikler ústinen qadaǵalawdı kúsheytken.

Qağanlıq óziniń mútájligi hám turmıslıq zárúrliginen kelip shıǵıp, tómendegi reformalardı ámelge asırǵan:

- ➔ «onlıq» sisteması dúziw;
- ➔ vassal hákimlikler aymaǵında óziniń otıratuǵın orınların qurıw;
- ➔ mámleket basqarıwın jetilistiriw hám basqalar.

Pikirlesiw ushin

Batis Túrkk qağanlıǵınıń Suyab (Aq Bishim), Besbaliq (Turfan), Ek-taw (Shıǵıs Túrkkstan) sıyaqlı qalaları qağanlıqta saray wazıypasın atqarǵan.

Mámleket basqarıwında qağanlıqtıń barlıq buwınlarında lawazım iyeleri áskeriy dárejege iye bolıwı shárt esaplanǵan.

Qağanlıqtıń oraylıq basqarıw sisteması tiykarınan mámlekettiń tınıshlıǵın saqlaw, mámlekettiń shegaraların keńeytiw, salıq sisteması, ishki hám sırtqı sawda, diplomatiyalıq qatnasıqlar hám basqalar menen shuǵıllanıw, basıp alǵan aymaqlardaǵı basqarıw sistemasına belgili dárejede erkinlik berilgen. Sonıń ushın da, Fergana, Sogd, Shash, Toxarstan, Xorezm hám basqa mülklerdegı basqarıw tártibi tiykarınan jergilikli dinastiyalardıń qolında bolǵan. Mısal ushın, Sogd hám Ferganada joqarı húkimdar – «ixshid» Toxarstanda – «múlikshah», Xorezmde – «xorezmshah», Keshte – «ixrid», Buxarada – «xudat», Ustrushonada – «afshin», Shashta – «tudun» dep atalǵan. Oraylıq hákimiyatqa tek baji tólep turıw menen olar óz gárezsizliklerin belgili dárejede saqlap qaladı.

Húkimdarlar qay jerde qalay atalgán?

Türk qağanlığı dáwirinde Sogd aymaqlarına házirgi Panjikentten Karmanağa shekem bolgan jerler kirgen. Buxara bolsa, VII ásirde baslap gárezsiz mülkler awqamınan ibarat bolgan. Sogdtır jergilikli hákimleri ayırım waqıtlarda Shash hám Xorezmniń gárezsiz húkimdarları menen birlesetuǵın edi. Bunday iri siyasiy birlespeler belgili múddetlerde iri qalalarda ózleriniń qurılıtların ótkerip turǵan. Fergana Sogd siyasiy awqamına kirmegen bolıp, ol óz aldına gárezsiz mámleket edi.

Türk qağanlığı quramındaǵı hár túrli xalıqlardıń jasaw tárizi de hár túrli edi. Kóshpeli sharwa túrklerde jámáátshilik dástúrleri kúshli bolgan. Kóshpelilerdiń tiykarǵı shuǵıllanatuǵın jumısı sharwashılıq edi. Qala xalqı ónermentshilik hám sawda-satıq penen shuǵıllangan. Hátte ónermentshilik ónimlerin islew ushın Fergana hám Sogdta altın, temir, mıs, ílaqta qorǵasın, gúmis hám altın, Shahrisabzde tas hám duz qazıp alınatuǵın edi. Sawdagerler arasında Sogd sawdagerleriniń ornı bálent bolgan. VII ásirdiń birinshi yarımında Batis Türk qağanlığı menen Qıtay arasında, ásirese, ekonomikalıq baylanıslar jedellesti. Bul dáwirde Qıtayǵa toǵız mártebe sawda elshiligi jiberildi. Bir jıldıń ózinde Buxara, Samarqand, Ishtixan hám Ustrushona (Jizdaq hám Uratapa wálayatlari) dan birlesken júdá úlken sawda kárwanı Qıtayǵa jetip baradı.

Dóretiwshilik jumis

1. Sawda-satıq penen shuǵıllanıw ushın qanday bilimler kerek boladı?
2. Tekstte «Gúlalshılıq, toqımashılıq, kónshilik, mıskerlik, temir ustashılıq, temirshilik hám zergerlik rawajlanǵan», – delingen. Ónermentshiliktiń usı tarawları rawajlanıwı ushın qanday kónlik-peler kerek boladı?
3. Mámleketimizde búgingi kúnde qanday miyweler jetistiriledi? Qanday dánli eginlerdi bilesiz?
4. Berilgen súwretler tiykarında qaǵanlıqta adamlardıń shuǵıllanatuǵın jumislari haqqında gúrriń dúziń. Súwretlerdegi hár bir detalǵa itibar qaratıń. Búgingi kúnde sol dáwir adamları shuǵıllanǵan qaysı kásipler dawam etpekte hám qaysıları jáne de jetiliskeń?

Bul dáwirde de elimizde materiallıq hám ruwxıy mádeniyatıń jańa tákirarlanbaytuǵın úlğileri jaratıldı. Hár túrli ilimpazlar, qánigeler tartısına sebep bolǵan Túrkk-runiy, Orxan-Enisey jazıwı, Kultegin jazıwları, Bilge qaǵan yadnaması hám usı sıyaqlı siyrek ushırasatuǵın tabılmalar túrk jazba mádeniyatınıń áyyemgiligi hám hár qıylılıǵınan gúwalıq beredi.

Turanda túrkiy jazıw menen bir qatarda Sogd hám Xorezm jazıwları da keń qollanılgan. Sogd jazıwı shepten ońǵa qarap jazılǵan. Qalalarda sogd-türk eki tilliligi rásmiy ádet bolǵanlıǵı haqqında Maxmud Qashǵariydiń «Devonı lug'otit turk» (XI ásir) shıǵarmasında da jazılǵan. Bul jazıwlarda ullı ata-babalarımızdıń áyyemgi tariyxı, bay mádeniyatı menen birge Nawrız bayramına baylanıslı maǵlıwmatlar kórsetilgen.

Búgingi kúndegi milliy bayramımız bolǵan Nawrız bayramı da sol dáwirlerde keń belgilenen.

Dóretiwshilik jumis

Búgingi kúnde Nawrız bayramında biz qanday milliy oýınlardı shólkemlestiremiz?

Maǵlıwmat ushın

Türk qaǵanlıǵı dáwirinde Orta Aziyada diyqanlar tárepinen jerlerdi iyelew procesi barǵan sayın háwij alıp, zulımlıq kúsheyedi. Óz jer múlkinen ayırılǵan kashovarzlar múlkdar diyqanlar tásirine túsip, baǵınıshlı kadivarlarǵa aylanadı. Jarlılıq, jábir-zulımlıq da diyqanlardıń tásirine qarsı xalıq bas kóteriwge májbúr boladı. Sonday xalıq kóterilislerinen biri Buxarada júz beredi. Kóteriliske qaǵan shańaraǵına tiyisli Abruy basshılıq etedi. Kóterilisten albıraǵan múlkdar diyqanlar da bay sawdagerler Buxara wálayatın taslap, Túrktan hám Taraz átirapına barıp ornalasadı. Olar türk qaǵanına múrajáát etip, kóterilishshilerge qarsı gúreste járdem beriwdi soraǵan. Türk qaǵanı Qarashurin ulı Sheri Kishvar (El Arıslan) baslıq armiya jiberedi. Abruy ótirilip, kóterilis bastırıladı. Kadivar hám xızmetkerler óz xojayınları – diyqanlarǵa qaytarıladı.

Dereklerde

Diyqanlar hám baylar bul wálayattan qashti hám Túrktan hám Taraz (janında) bir qala quradı, sebebi, Buxaradan qashıp ketken topardıń baslıǵı Hamuk edi. «Hamuk» dep, Buxara tilinde gáwharǵa ayıladı, «ket» bolsa – qala, yaǵnıy Hamuket «Hamuk – gáwhardıń qalası» degeni. Buxara tilinde úlken adamdı «hamuk», yaǵnıy pálenshe gáwhar deydi.

Sońınan Buxarada qalǵan adamlar ózleriniń (qashıp ketken) sárkardalarına adam jiberip, Abruydıń jábir-zulımınan qutqarıwdı soradı. Sonda sárkardalar hám diyqanlar türkler patshasınıń aldına bardı – ol patshanıń atı Qarajurin türkke, ullılıǵı sebepli Biyaǵu dep laqap bergen – hám Biyaǵudan maqsetlerine jetiwdi

ótinish etti. Biyaǵu Buxaraǵa Sheri kishvar atlı balasın kóp láshker menen jiberdi. Sheri kishvar Baykentte Abruydı uslap tutqın etti...

Sheri kishvarǵa usı wálayat unap qalıp, ákesine xat jiberip, Buxarada jasawın ótinish etti. Biyaǵudan: «sol wálayattı saǵan baǵıshladım», – degen soń, Sheri kishvar Hamuketke adam jiberip, qashıp ketken adamlardı bala-shaǵaları menen Buxaraǵa aldırdı... Sheri kishvar Buxara qalasın qurdı. Ol jigirma jıl patsha boldı. Onnan keyin bolǵan basqa patsha Iskajkat, Sharǵ hám Romtin awılların qurdı, sońınan Faraxshiy (Varaxsha) awılına tiykar saldı.

Abu Bakr Narshaxiydıń
«Buxara tariyxı» kitabınan

Abruy kóterilisi, xudojnik V. S. Kaydalov

Pikirlesiw ushın

Jáne usı nárse dıqqatqa ılayıq, sol dáwirlerde ata-babalarımız óz áwladları haqqında da bárhama qaygırğan. Sonlıqtan, bala 5 jasqa tolıwı menen onı bilim alıwǵa jiberip, dáslep, xat-sawat hám esap-kitaptı úyretken. Balalar er jetkennen keyin bolsa olardı dúnya tanıw, sawda jumısların úyreniw ushın arnawlı wákiller qáwenderliginde shet ellerge jibergen.

Dóretiwshilik jumıs

1. Turanǵa qońsı aymaqlar hám Evropa xalıqlarında bilim alıw procesi qalay qalıplesken edi?
2. Sogdlarda balalarınń alaqańına teńge qoyıp, tiline pal jaǵıw ádet bolǵan. Bunıń sebebi nede dep oylaysız?

Maǵlıwmat ushın

Türk qaǵanlıǵında belgili dárejede islep shıǵılǵan jinayatshılıqqa qarsı nızam hújjetlerine ámel etilgen. Islengen jinayat ushın jazanıń tiykarǵı túrleri – óltiriw, adam aǵzaların kesip taslaw, zıyandı tólew, mal-múlk tárizinde qunın tólewden ibarat edi. Dereklerdiń maǵlıwmat beriwine qaraǵanda, ólim jazası mámleketke qarsı jinayatlar ushın (qozǵalań kóteriw, satqınlıq) hám de nahaq yamasa qastan adam óltirgeni ushın berilgen. Urlıq islegen yaki buzıqlıq islegen shaxstıń qolı yamasa ayaǵı kesilgen. Shaxsqa qarsı qaratılǵan basqa jinayatlar ushın tiygizgen zıyandı on ese etip tólew, jaraqatlaǵanı yamasa mayıp etkeni ushın mal-múlk tárizinde qunın tólewge májbúr etilgen.

Dóretiwshilik jumıs

Áyyemgi hám orta ásirlerde siz bilgen jáne qaysı mámleketlerde jinayat hám jaza sistemasına baylanıslı nızam hújjetleri bar edi? Olardıń ulıwma hám ayırmashılıq tárepleri barma?

Pikirlesiw ushın

Solay etip, Batis Türk qaǵanlıǵı óz dáwirinde keń aymaqlarǵa jayılǵan eń iri mámleketlerden biri bolǵan. Onıń húkimdarı Qıtay, Iran hám Vizantiya menen bolǵan qatnasıqlarda uzaq jıllar óz tásirin ótkergen. Sonıń menen birge, qaǵanlıq dáwiri materiallıq hám ruwxıy mádeniyatı, onıń siyrek ushırasatuǵın úlğileri Turannıń xalıqlarınıń tolıq turmıs tárizin ózine tán baǵdarda kórsetip qoymay, ata-balalarımızdıń joqarı dóretiwshiligi, izleniwshiliginen de derek beredi.

Batis Türk qaǵanlıǵı teńgesi

Pikirlesiw ushın

XX ásir 60-jılları Samarqandta avtomobil jolı qurılısı procesinde buldozer jer tegislew jumısların alıp barıp atırǵanında jer astınan birneshe úlken reńli diywal bóleklerin súrip shıǵaradı.

Onıń ne ekenligin anıqlaw ushın qánigeler shaqırıladı. Qánigeler bul tabımalardı kózden ótkergeninen soń qurılıs jumısları toqtatılıp, arxeologiyalıq qazılmalar baslanadı.

Nátiyjede, Afrasiyab (Áyyemgi Samarqand) qalası qarabaqanaları ornı anıqlandı.

Birneshe bólmeler qarabaqanalarından ayırımlarınıń diywallarında reńli boyawlar – tempera (máyek sarıwızına reńli mineral untaǵı aralastırılıp tayarlanadı) menen islengen diywalı súwretler tabıldı.

Bulardıń ishinde, ásirese, bir bólmeden tabılǵanı birqansha jaqsı saqlanıp qalǵan. Diywallar, sıpa qam gerbish hám paxsadan qurılǵan. Bólme tórinde taxtqa uqsas orınlıq jaylasqan bolsa kerek, sıpanıń sol bólegi shıǵıp turǵanlıǵı anıqlanǵan.

Bólmeniń diywallarındaǵı súwretlerde shah aqsaqalları, Shaǵaniyan, Toxarstan, Shıǵıs Túrktan, Shash, Shinu Moshin, Hindstan hám basqa mámleketlerden kelgen elshiler, alıp kelinggen ot-shóp, sawǵalar hám ań saxnası kórsetilgen. Súwretler oǵada sulıw islenip, joqarı talǵam menen boyalǵan.

Dóretiwshilik jumıs

1. Búgingi kúnde Afrasiyab atı menen atalatuǵın qanday orınlardı hám maǵlıwmatlardı bilesiz?
2. Samarqand aymaǵı Áyyemgi Grek hám Rim dereklerinde qalay atalǵan edi?

«Bul eski qala dúnya áhmiyetine iye bolǵanı ushın YUNESKOń Pútkil jáhán mádeniy miyrası dizimine kirgizilgen hám onda: «Samarqand – mádeniyatlar ushırasatuǵın mákan», – degen sózler jazıp qoyılǵan».

Xubert Gizen, YUNESKO bas direktorı orınbasarı, 2016-jıl.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Túrktan qaǵanlıǵınıń dárejesi (ornı) jáhándegi qaysı mámleketlerdiń dárejesi menen teń edi?
2. Bul dáwirdegi dúnyanıń basqa regionlarındaǵı mámleketlerdiń jasaw tárizi hám mámleketshilik dúzimi qalay edi? Toparıńız benen **Jáhán tariyxı** sabaǵınan alǵan bilimlerińiz hám qosımsha maǵlıwmatlar tiykarında kórgizbe tayarlawǵa háreket etiń. Ózińizge unaǵan mámleket haqqında kóbirek maǵlıwmat beriń.

12-13-temalar:

JERGILIKLI HÁKIMLIKLERDÍŇ DÚZILIWI

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Túrık qağanlıǵı dáwirinde qaysı aymaqlar óz ǵárezsizligin saqlap qaldı?
2. Ferǵana, Sogd, Shash, Toxarstan, Xorezm aymaqların za-managóy kartadan kórsetiń. Ne sebepten olar óz ǵárezsizliklerin saqlap qalǵan?

Pikirlesiw ushın

V – VII ásirlerde Túrık qağanlıǵı birqansha hákimliklerge bólinip, 15 ten artıq ǵárezsiz hákimlikler dúziledi.

Túrık qağanlıǵı dáslepki basqarıw jılları jergilikli basqarıw sistemasına túp-tiykarınan ózgerisler kirgizbegenin, jerli basqarıwda kóplegen jergilikli túrkiylardıń jumısı menen de túsindiriw múmkin. Biraq Túrık qağanlıǵı ekige bólingennen keyin, Batıs Túrık qağanlıǵı bul máselege ayrıqsha itibar berdi.

Bul dáwirde hákimshilik reformalar ásirese qağanlıq hám jergilikli basqarıw xızmetin muwapıqlastırıwǵa qaratıldı. Sonday-aq, qağanlıq túrkiylardıń otırıqshı turmısı hám ózine tán mámleketshilik dástúrleri eftaliyler dáwirinen ayırmashılıǵı bolǵan.

Túrık qağanlıǵınıń jergilikli dinastiyalar basqarıwın saqlap qalıwdan maqseti otırıqshı úlkelerde siyasiy turatlıqlıq támiyinlew, ekonomikalıq rawajlanıwın toqtatpaw hám áskeriy jaqtan olarǵa járdemlesiw bolǵan.

Bunnan basqa, jergilikli húkimdarlardıń kópshiligi Túrık qağanlıǵı húkimdarları menen jaqınlasıp, tuwısqanlıq baylanısların ornatqanı qağanlıq diplomatiyasınıń sheberligin arttırǵan.

Pikirlesiw ushin

Toxarstanda 27 taw hám taw aldı wálayatlarınan ibarat gárezsiz hákimlikler bolgan. Onıń paytaxtı Balx qalası edi. Házirgi Qubla Ózbekstan hám Qubla Tájikstan, Arqa Awғанstandı óz ishine algan bul tariyxiy wálayat arqada Gisar tawları, qublada Hindikush, batista Murғab hám Xerirud oypatlıǵı, shıǵısta Pamir menen shegaralanǵan.

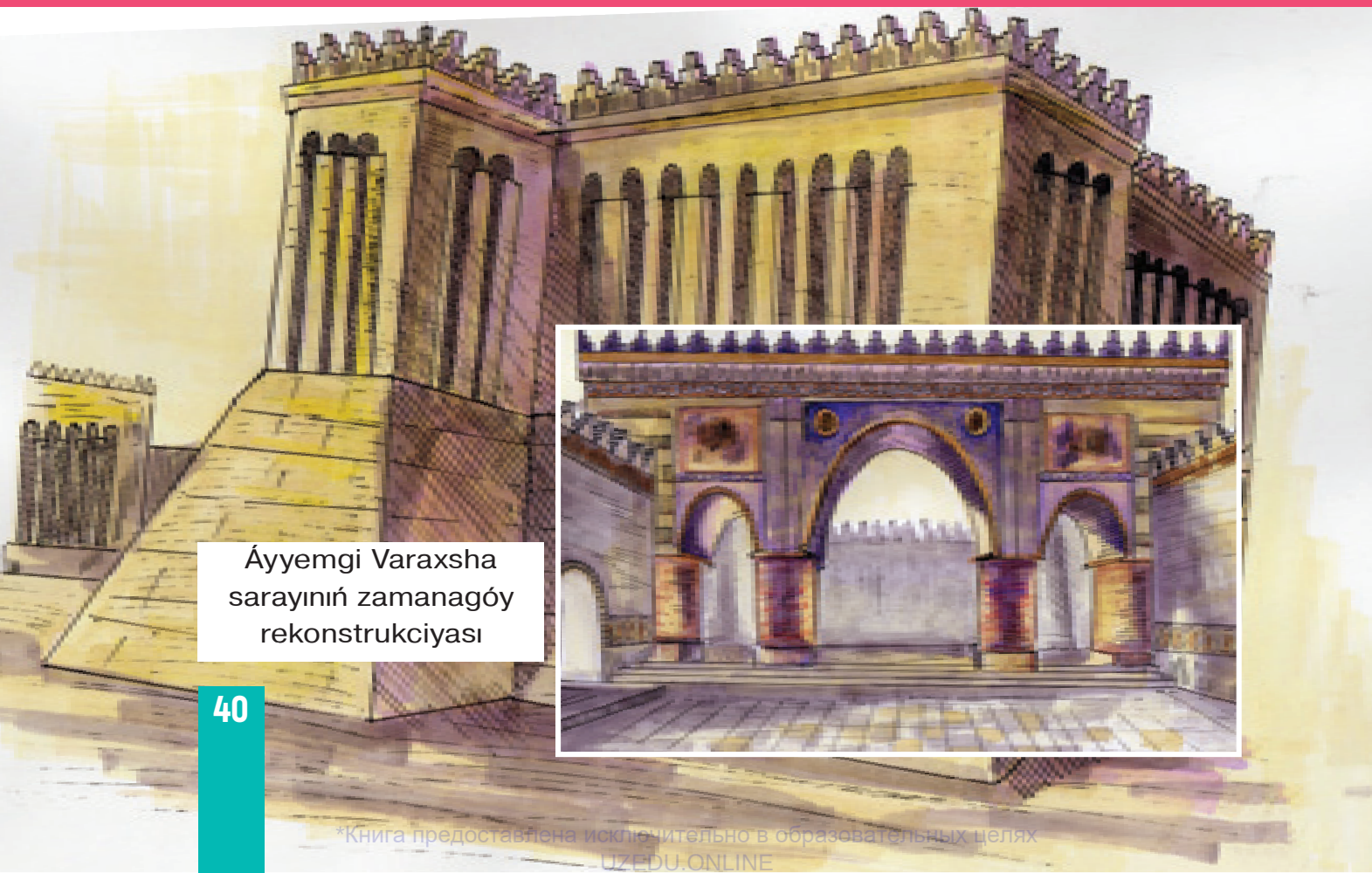
Toxarstan xalqınıń tiykarǵı bóleǵi otırıqshı diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan. Ónermentshilikte, ásirese, quralsazlıq, shiyshe sazlıq, toqımashılıq jetilisip rawajlanǵan. Toxarstan, Hindstan, Jaqın hám Uzaq Shıǵıs mámleketleri menen sawda-mádeniy baylanıslar ornataqan, óziniń mayda teńgeleri ishki sawda aylanısında júrgen.

Toxarstanǵa baylanıslı qorǵan kórinisi

Dóretiwshilik jumıs

1. Toxarstan Hindstan, Jaqın hám Uzaq Shıǵıs mámleketleri menen sawda-mádeniy baylanıslar ornataqan. Aymaqta qaysı mádeniyatlardıń tási kúshli bolǵan, dep oylaysız?
2. VI – VII ásirlerde qaysı wálayat yamasa qalalarda gárezsiz hákimlikler basqalarına salıstırǵanda kóp bolǵan hám bunıń tiykarǵı sebebi nede?

Áyyemgi Varaxsha sarayınıń zamanagóy rekonstrukciyası

Pikirlesiw ushın

Ğárezsiz hákimlikler arasında eń irisi **Sogd ixshidleri** – oasis húkimdarları edi. VI – VII ásirlerde mámleketlerdiń birlespe-si awqamında Sogd ixshidleri úlken siyasiy abırayǵa iye bolǵan. Zarafshan alaplarında jaylasqan Samarqand, Buxara hám Qashqadárya oasisindegi Kesh wálayatınıń on bir iri múlkleri birlesken bolıp, olardıń hárbiri óz hákimi, áskeriy chokarları hám mıs pulı birligine iye edi.

Sogdta xalıq tıǵız bolıp, sogdiyeler diyqanshılıq hám baǵshılıq penen shuǵıllanǵan. Sharwashılıqta Sogdtıń gısarı qoyları hám tulparları júdá belgili bolǵan. Sogd qalaları bul dáwirde ónermenshiliktiń orayına aylanadı.

Samarqandı paytaxt etken Sogd Qanǵ mámleketi krizisinen keyin ǵárezsiz mámleketke aylanǵan. Sogd Túrkk qaǵanlıǵı hám Batıs Túrkk qaǵanlıǵı vassalı bolsa-da, óziniń ásirlik jergilikli hákimshilik basqarıwın saqlap, túrkiy basqarıw dástúrleri menen bayıdı. Túrkiy mámleket basqarıwında qaǵannıń ulıwma húkimdarlıǵı Sogdta qalıplesken burınnan demokratiyalıq principlerden ayırmashılıǵı bolatuǵın edi. Shjou shańaraǵı hám «on oq» dinastiyası wákilleri Sogdta mámleketti patsha arqalı emes, al iri diyqan, sawdager

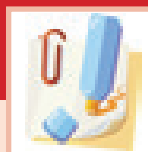

Pikirlesiw ushin

hám qala hámeldarlarinan ibarat. Aqsaqallar Keńesi joqarı or-
gan arqalı basqarǵan. Aqsaqallar Keńesi patshalıq – ixshidlik
hákimiyatın sheklep qoyǵan edi. Ixshidler Aqsaqallar Keńesi
aldında esap berip turǵan. Qaǵan Tun yabǵu (618 – 630) hákimshilik refor-
maları hám dástúrlık jergilikli basqarıw principlerin derlik ózgertpedi, keri-
sinshe, tudunlar, tarxonlar arqalı onı bekkemledi. Olar óz wazıypası sheń-
berinde ekonomikalıq awhalın baqlaw, salıqlar jıynaw, áskeriy máselelerdi
sheshiw hám qaǵanlıq penen tıǵız baylanıstı támiyinlewge xızmet etti. Bul
siyasiy hám ekonomikalıq turaqlılıq hám rawajlanıw gırewi bolıp qaldı.

Fergana húkimdarları *ixshid* dep atalǵan. Fergana jerleri júdá hasıldar
bolıp, xalqı diyqansılıq penen kún keshirgen, paxta hám salı ekken. Koson,
Axsikat (Xushkat) hám Quba (Qubo) sıyaqlı iri oraylıq qalalarında ónerment-
shiliktiń hár túrli tarawları rawajlanıp, olardıń ónimleri ishki hám sırtqı bazar-
larda júdá ótimli bolǵan. Qońsı mámleketlerge boyaw, reńli shiyshe buyımlar
hám dári-dármaqlar shıǵarılǵan.

Fergana alabında otırıqshı xalqı menen bir qatarda sharwalar da ja-
saǵan. Qurama hám Qaramazar tawları janbawırlarında áyyemnen jılqıshılıq
penen shuǵıllanǵan. Bul alapta kóbeytilgen tulpar atlardıń dańqı jáhánge
taralǵan.

Dóretiwshilik jumıs

1. Fergananıń «dańqlı atları» haqqında qo-
simsha dereklerden maǵlıwmatlar topla-
p, olardı klaslaslarıńız benen talqılań.
2. Nege «ushqır atlar» degende bárhama
Fergana atları yadı-
mızǵa keliwin topar-
larǵa bólingen halda
tiykarlap beriń. Olar-
dıń búgingi kúndegi
áhmiyetin ashıp be-
riń.

Shash (Tashkent oazisi) Shirshiq hám Ahangaran basseynlerindegi diyqanshılıq hám kóshpeli sharwalardıń aymaqları kesirken regionında jaylasqan. Shash Jipek jolınıń arqa-shıǵıs baǵdarında strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan aymaq esaplanǵan. Burın Shashta otırıqshı jergilikli xalıqtıń turatuǵın jerleri payda bolǵan bolsa, VI – VIII ásir baslarında olardıń sanı júdá artqan.

Türk qaǵanlığı dáwirinde bolsa túrkiyler oaziste jetekshi kúshke aylandı. Biraq oazistiń túrkiy húkimdarları mámleket jumıların alıp barıwda sogdiy tili hám jazıwdan paydalanǵan. VII – VIII ásirlerge tiyisli teńgelerin de sogdiy jazıw hám tilinde quyıp shıǵarılǵan. Bul ilimde *türk-sogd úlgisindegi teńgeler* dep júrgiziledi.

Shashta túrkiy til hám jazıwdıń ámel etiwı (háreket etiwı) Qanxa qalası qarabaxanasınan tabılǵan sopol ıdistaǵı jazıwlarında óz kórinisin tapqan. Bul oazistiń VI – VIII ásirlerdegi etnikalıq kórinisin de kórsetedi.

Ullı Jipek jolı Qanǵ mámleketi dáwirinde sawda kárwanları arqalı úlken aymaqtaǵı mülkler hám qalalardı, sonıń ishinde, Sogd hám Shashtı óz ara baylanıstırǵan bolsa, Eftaliyler dáwirinde Shashtıń Jipek jolındaǵı zárúr strategiyalıq áhmiyeti azaymadı. Sonlıqtan, Sasaniyler patshası Xısrav I dıń eftaliylerge qarsı gúresi bayan etilgen derekte, Shash Fergana sıyaqlı eftaliylardıń shegara aymaǵı sıpatında keltirilgen. Bul dáwirde Shash Sogd hám basqa mülkler sıyaqlı óziniń ishki hám sırtqı siyasatın dawam ettirgen.

E. F. Buryakov

«Dáslepki orta ásirlerdegi Shash tariyxınan»

Shashqa sogdiylerdiń kirip keliwi jergilikli aqsúyeklerdiń otırıqshı bolıp, zardushtiylıktı qabil etiwine sebep bolǵan. Shash kóplegen diniy konfessiyalar kesirken zona (region) bolǵanlıǵı ushın bul jerde jergilikli túrklerdiń qudaylıq, xristianlıqtıń nastorian aǵımı, moniylik sıyaqlı dinler de tarqalǵan.

Shaǵaniyan hám Shash elshileri Sogd húkimdarı Varxuman aldında. Afrasiyab qarabaqanalarından tabılǵan

«Shash» arablar tárepinen «Shash» dep atalǵan. Sebebi arab álipbesinde «ch» háribi bolmaǵan.

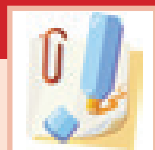

Pikirlesiw ushın

VI ásirdeń ekinshi yarımınan Shashta Túrkk qaǵanlıǵı húkimdarlıǵı ornatılıp, oazıs xalqı etnikalıq quramında túrkiylerdiń salmaǵı keskin arttı. Jergilikli túrkiy tilli xalq qaǵanlıq wákilleri sıyaqlı «*türk*» dep ataladı. Shash vassal múlkk sıpatında Istami yabǵu-qaǵan qaramaǵında, qaǵanlıq ekige bólingennen keyin, Batıs Túrkk qaǵanlıǵı quramında boldı. Qaǵan Shashqa hákim etip Tegin Tyanchjindi tayınlaydı. Tegin Tyanchji Batıs Túrkk qaǵanlıǵı jaratqan ekonomikalıq hám siyasiy erkinlikten paydalanıp, Qıtay menen diplomatiyalıq baylanıs ornattı.

Teginlerdiń dinastiyası Shashtı basqardı. Shash hákimshilik basqarıwında Teginnen (shaxzada, taxt miyrasxori) keyin salıq jıynaw boyınsha názirler – *tudunlar* (salıq jıyımları názirleri) turǵan. Batıs Túrkk húkimdarı Tun yabǵu óziniń sarayın Shash janındaǵı Mırnbulaq jerine kóshirgen.

Dóretiwshilik jumis

Ulli jipek joli keń jayılǵan aymaqlardı karta tári-zinde dápterinizge súwretlep beriń. Hár bir oqıw-shı ózi shegaralap sızıp shıqqan kartasın sabaqtıń sońında klaslasları menen talqılaydı.

2. Ulli jipek jolınıń tiykargı tovar ónimleri dizimin dúziń hám olardıń ishinen búgingi kúnde de zárúrligin joytpaǵan tovarlardıń astına sızıp shıǵıń.

Shash teńgesi,
625 – 725-jıllar

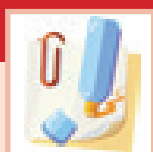

Tun yabǵu basqarıwda reformalar ótkerip, baǵınıshlı úlkelerge óz wákılleri – *eltabar* (el (mámleket) basqarıwshılar)dı jiberdi. Túsetuǵın salıq qadaǵalawın tudunlar arqalı ámelge asırdı.

Bul dáwirde paytaxttıń kóshiriliwi siyasiy hám ekonomikalıq máselelerdi sheshiwge im- kan berdi hám Jipek jolında sawda qadaǵa- lawı hám de kommerciyalıq jumısınıń jan- lanıwın támiyinledi. Oasisde diyqansılıq hám ónermentshilik rawajlanıp, kóplegen turatuǵın orınlar, qorǵan hám qalalar boy tikledi. Mámleket sırtqı sawdada *Lashkarak gúmislerin*, *Tunket hám Tuqket metalın*, *kók feruzalardı* shetke shıǵardı. Ishki bazar ushın da teńgeler quyıp shıǵarıldı. Shash aymaǵında Batis Túrkk qaǵanı Tardu qaǵan atı jazılǵan teńgeleri, keyinnen Tun yabǵu qaǵan- nıń – *yabǵu – qaǵan pulı* dep atalıwshı teńgeler aylanısta bolǵan.

Bul teńgelerdiń ózine tán tárepi sogdiy jazıwında jazılǵan edi. Túrkiy hákimler tárepinen sogdiy jazıwlı teńgelerdiń aylanısqa kirgiziliwi ekonomikalıq ósiwi de xalıqaralıq sawdaniń rawajlanıwına járdem bergen. Atap aytqanda, Shash sawdagerleri sogdiy *tujjor* (sawdager)lar menen shetke ónim alıp shıǵıp, shet eldegi turatuǵın orınlarında bir jámáát bolıp jasaǵan. Bul sawda baylanısları qaǵanlıq qaznasına dáramat keltirgenligi ushın qaǵanlıq óziniń aymaǵında barlıq sawdagerlerdi qorǵaǵan.

V – VII ásirlerde Turanda, bir tárepten, jerge iyelik etiw qatnasıqlarınıń ornatılıwı da bekkemlenip bardı. Ekinshi tárepten, kóshpeli sharwalardıń toqtawsız kúshli kirip keliwi hám de olardıń turaqlı ornalasıwı baqlandı. Bul faktorlar qala hám awıllardıń kórinisi hám xalqınıń turmıs táriziniń sociallıq jaǵdayına ayırıqsha tásir kórsetti.

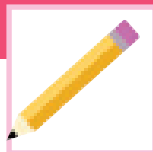

Dóretiwshilik jumıs

Ne ushın V – VII ásirlerde bolǵan hám rawajlanǵan mámleketlerdiń mórlerinde aldında húkimdar hám artında óziniń dáwiri ushın áhmiyetli bolǵan buyım yaki janzatlardıń súwreti túsirilgen? Bunıń óziniń dáwiri ushın tariyxıy áhmiyeti qanday bolǵan?

Zańtepa qorǵanı

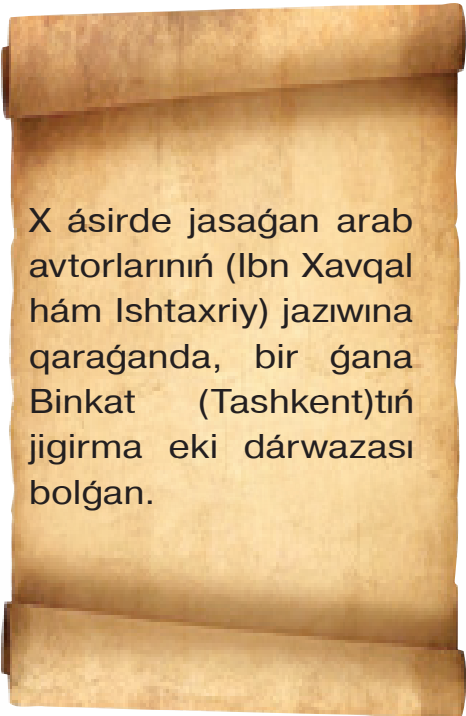

Pikirlesiw ushın

Hasıldar jerler keñeyip, diyqan-shılıq oasisleriniń suw menen támiyinleniwi jaqsılandı. Taw aldı maydanları-na suw shıǵarılıp, jańa jerler ózlestirildi. Qalalarda xalıqtıń sanı tıǵızlastı. Awillarda «kóshki», «saray», «qorǵan» hám «qorǵansha» atları menen dańq kótergen qorǵanlı turaq jaylar boy tikledi.

Bekinisli saray, qorǵan hám kóshkiler tiykarınan sırtqı dushpan hújimine qarsı qorǵanıw qurılısı, shokarlar toplanatuǵın orın, hákimshilik oray hám de azıq-awqat hám qural-jaraq saqlanatuǵın qoyma (sklad) wazıypasın atqarǵan.

Orta ásirlerde qalalar úsh bólimnen ibarat bolǵan. Olar «kuhandız», «shahristan», «rabod» dep atalǵan. Qalalardıń úsh bólimi de óz aldına diywallar menen qorshalǵan. Olardıń birneshe dárwazaları bolǵan. Qala diywalları boylap aǵıp ótetuǵın kanal qandek wazıypasın atqarǵan.

X ásirde jasaǵan arab avtorlarınıń (Ibn Xavqal hám Ishtaxriy) jazıwına qaraǵanda, bir ǵana Binkat (Tashkent)tıń jigirma eki dárwazası bolǵan.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

Tómendegi keste tiykarında Turan aymaǵında jasaǵan xalıqlardıń turmıs tárizin, Evropa hám Shıǵıstıń basqa mámleketlerindegi turmıs penen salıstırıń.

Jámiyettiń hár túrli tarawları	Turan aymaǵında	Evropa xalıqları	Slavyan xalıqları	Shıǵıs Aziya: Qıtay, Koreya, Yaponiya
Mámleketshilik formalarınıń bolǵanlıǵı hám rawajlanǵanlıǵı	Afriǵiyler, kidariyler, ...			
Nızamshılıq hújjetleri				
Qalaları				
Diniy isenimleri				
Ekomomikalıq taraw				

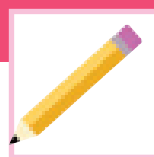
14-15- temalar:

TURAN XALÍQLARÍNÍN ÁSKERİY ÓNERI

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Mámlekettiń bolıwında áskerlerdi ornı qay dárejede zárúr dep oylaysız?
2. Áskeriy armiyasız mámleket bola aladı ma?

Pikirlesiw ushın

Temaniń tiykarǵı bólimine ótiwden aldın «Turan» ataması tariyxı menen qısqasha tanısıp alamız. «Turan» ataması dáslep «Avesto»da tilge alınǵan. Tariyxshılardıń pikirine qaraǵanda, turler (türkler) oriy xalıqlarınıń tarmaǵı esaplanǵan. VI ásirde Orta Aziya aymaǵı Türk qaǵanlıǵına ótiwi menen bul eki atama sáykeslesip, Turan atı menen türklerge baylanıslı beriletuǵın boldı.

«Turan» yaki «Türkstan» delingende, Ámiwdárya hám Sırdáryadan arqada, tap Shıǵıstaǵı Ullı Qıtay diywalına shekem bolǵan türkiyler mámleketleri túsiniledi.

Bul jer (Mawarawnnaxr) xalqınıń isenimine qaray, Jayhun arqasınan Shıǵısqa qarap sozılǵan jerler Turan, Batisqa qaray sozılǵan jerler bolsa Iran dep ataladı. Kaykavus hám Afrasiyab bul mámleketlerdi óz ara bólgeninde Turan Afrasiyabqa, Iran bolsa Kaykabat balası Kaykavusqa tiygen.

Ibn Arabshah

Jáhán áskeriy óneri rawajlanıwında túrkiy xalıqlar ózine tán orındı iyeleydi. Arab jazıwshısı Johiz túrkiy xalıqlardıń ózgeshelikleri haqqında jazılğan «Manoqib al-atrok» shıǵarmasında: «Sasaniy-parsılar barlıq xalıqlardan mámleketti basqarıw tarawında, qıtaylılar – ónermentshilikte, grekler – ilim-pánde, túrkler – áskeriy xızmette ústin», – dep jazadı.

Dóretiwshilik jumıs

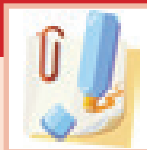
Birgelikte talqılaymız. Tórt komandaǵa bólinip, arab jazıwshısı Johizdıń pikirlerin talqılań. Ne ushin tórt xalıq sol usı tarawlarda ústin bolǵan, dep aytqan? Pikirińizdi tiykarlawǵa háreket etiń.

Sasaniy-parsılar – mámleketti basqarıw tarawında

Qıtaylılar – ónermentshilikte

Grekler – ilim-pánde

Túrkler – áskeriy xızmette

Dóretiwshilik jumıs

Eftaliyler hám Türk qaǵanlıǵı dáwirinde áskeriy ónerdiń rawajlanıwına qanday zárúrlıklar sebep bolǵan dep oylaysız?

Túrkiyalı ilimpaz Usman Turannıń «Túrkiy xalıqlar ideologiyası» atlı kitabında keltiriliwine qaraǵanda, túrkiyler:

Birinshi bolıp attan sawash quralı sıpatında paydalanǵan.

Er-turman, uzengi hám dizgin sıyaqlı ánjamlardı oylap tapqan.

Chinliler túrklerden atqa miniwdi, uzın qılısthan paydalanıwdı hám jawingerlik kiyim islewdi úyrenip alǵan.

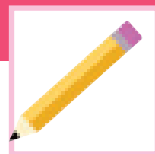
Shatır-monsha hám emlewxa-nalar oylap tawıp, olardı armiya menen birge atta alıp júrgen.

Túrkler ómirlerin at ústinde ótkergen: olar at ústinde awqatlanıp, jıynalıp ótkerip, aqırında sawash qılatuǵın edi.

Dawılday payda bolıp, qus sıyaqlı birden kózden ǵayıp boladı, dep súwretlegen.

Pikirlesiw ushın

Turan aymağı biziń eramızdıń V ásirinde eftaliyler quramına kirgen. Eftaliyler mámlekette kushanlar siyasa-tın dawam ettirip, Orta Aziya, Shıǵıs Iran, Arqa Hindstan hám Shıǵıs Túrktan xalıqların bir mám-leketke birlestir-gen. Eftaliylerdiń kópshiligi atlı-lardan ibarat kúshli armiyaǵa iye bolǵan. Eftaliy-ler sawashta tiykarınan gurzilerden payda-lanǵan. Sonday-aq, oq jay hám sham-shirler de qolla-nılǵan.

Demek, mám-leketimiz xalıqları áskeriy siyasat júrgiziw, armıyanıń jawingerligin arttırıw, qural-jaraqlar islew hám olardan pay-dalanıw, qorǵanıw qurı-lısların qurıw sıyaqlı ta-

rawlardı turaqlı jetilistirip barǵan. Túrktan qaǵanlıǵı dáwirinde áskeriy óner jáne de rawajlanǵan. Hár-bir ibadatxana janında shólkemlestirilgen bilim-

Hár túrli dáwir hám xalıqlardıń áskerleri:

- 1 – Xorasan awır atlısı (VII ásir);
- 2 – Turan túrk láshkeri (VIII ásir);
- 3 – arab piyada áskeriy (VII ásir);
- 4 – Parsı atlı oqjay atıwshısı (VII ásir).

Bul dáwirde Sogdiyana, Toxarstan, Ferǵana, Xorezm hám Shash sıyaqlı gárezsiz hákimlikler de óziniń áskeriy armıyasına (láshkerine) iye edi.

lendiriw orınlarında jigitlerge atta erkin júre alıw, qılıshpazlıq, oqjaydan oq atıw, toqpaq isletiw, gúreske túsiw, saqpan atıw sıyaqlılar úyretilgen.

Bul dáwirde tek gána jigitler emes, al qızlarğa da shabandozlıq, oqjay atıwshılıq sıyaqlı kónlikpeler qálipsestirilgen.

Qağanlıq armiyasınıń tiykarǵı bólimi atlı jawingerlerden hám birazı piyada áskerlerden dúzilgen. Jawingerler shıńjırlar menen qaplangan jawingerlik kiyimler, sawıtlar kiygen. Olar qalqan, uzın hám jıńışke nayza, jawingerlik balta hám de oqjay menen qurallanǵan.

Bul dáwirde shabıwshı quraldıń jańa túri – *qılısh* hám *eki júzli qılısh*, uzın hám awır qılısh – *palash* (semser) payda bolǵan. Hár bir atlı jawinger ózi menen keminde eki yaki úsh attı alıp júrgen. Bul sharshaǵan atlardı sharshamaǵan atlarǵa almasırw imkaniyatın bergen. At da qalqanlı er-turman, júwen menen qorǵalǵan. Türk qağanlıǵı armiyası hár túrli bólimsheler – *onlıq*, *júzlik*, *mirńlıq*, *on mirńlıq* – *túmenlerden* dúzilgen.

Sogd jawingerleri haqqında qitayli sayaxatshi tárepinen jazılğan este-liklerinde tómendegishe maǵlıwmat bar: «Samarqand hákiminiń qáwiminen bolǵan kópshilik jawingerleri batır hám kúshli bolıp, ólimnen qorıqpaǵan. Sawashlarda heshbir qarsilas olarǵa teń kele almaǵan. Olar sawash waqtında qural-jaraqtıń barlıq túrлерinen sheber paydalanǵan».

Pikirlesiw ushın

Hárbir túmen óziniń tuwı (nıshanı) na iye bolǵan. Bul nıshan uzın nayzaǵa bóri yaki basqa qandayda bir haywannıń altın jalatılǵan bası hám attıń jalı menen birge ornatılǵan.

Türk jawingerleri qatań tártipke ámel etken hám olar óz dáwiri ushın jeńilmes kúsh esaplanǵan. Hújim ádette kútilmegende baslanǵan. Sawashtaǵı anıqlıq, shaqqanlıq hám de tez háreketler jeńisti támiyinlegen. Olar jalǵannan sheginiw sıyaqlı áskeriy taktika usılınan keń paydalanǵan. Qorǵanıw waqtında aylanba usılın qollanǵan. Sawash taktikasında dushpannıń tiykarǵı kúshlerin eki yaki birneshe bólimlerge bólip joq etken.

Turan áskeriy ónerinde awır qurallanǵan suvariylar – atlı áskerler hám olarǵa tán sawash alıp barıw usılları V – VI ásirlerde de sheshiwshi áhmiyetke iye edi. Túrkiy suvariylar tárepinen úzenginiń (záńginiń) oylap tabılıwı atlı áskerlerdiń at ústinde bekkem otırıw hám awır jaraqlar menen qurallanıw imkanın bergen. Armiyada awır qurallanǵan áskerlerden basqa jeńil qurallanǵan atlı hám piyada láshkerlerden de bolǵan. Qalalarda qánigelesken qural-jaraq ustaxanaları xızmet alıp barǵan. Jawingerlerdiń quralları da jetilisen. Qural soǵıwshılar islegen qorǵawshı qural-jaraqlar jawingerdi basınan-ayaǵına shekem qorǵaǵan.

Dóretiwshilik jumıs

1. Qitaylı sayaxatshınıń aytqanı sizge qaysı qaharmanlardı esletti?
2. Sogd jawingerleriniń qurallanıwına baylanıslı bolǵan tekstke tiykarlanıp, bul dáwirde ónermentshiliktiń qaysı baǵdarı ayırıqsha rawajlanǵanlıǵı haqqında pikir bildiriń.

Jawingerlerdiń ústinligi eki jaqlama ótkir júzli qılıshlarında bolǵan. Sawıtları da uzın bolıp, áskerlerdiń aldı hám artında kesikleri bolǵan teri bólekleri qorǵaǵan. Ayaq hám qolların qorǵaw maqsetinde arnawlı metall bóleklerinen tayarlanǵan sawıt kiygen. Qorǵanıw qurallarınan biri bolǵan dubılǵa temirden islengen. Dubılǵa iyinge ilingen polat qap iyinge jawǵısh penen bir bolǵan.

Bul dáwirde qalalar, qorǵanlar hám basqa imaratlar qorǵanıw maqsetlerine sáykes tárizde qurılǵan. Turan xalıqları óziniń qala-qorǵanların isbilermenlik penen qorǵaǵan. Iri diyqanlardıń Xorezm, Sogd hám Toxarstannan tabılǵan úy-qorǵanları qorǵan múyeshindegi biyik minaraları qorǵanıw diywalları hám oqjaydan oq atıwǵa mólsherlengen panalaw orınlarına iye bolǵan. Qorǵanǵa kiretuǵın jeriniń tuwrısına ornatılǵan xabar beriwshi qorıqlaw minarası boy tiklegen. Qala átirapındaǵı qándeń suw menen toltırılıp, oǵan kóteriletuǵın kópir arqalı ǵana ótiw múmkin bolǵan. Qorǵanlardı nayza menen qurallanǵan jawingerler qorıqlap turǵan. Qáwipli xabar bolǵanda jawingerler diywal hám qorǵan múyeshindegi minaralardaǵı óziniń orınlarına asıqqan. Dushpanlar qorǵanǵa kiriw ushın qándeń kómiwleri, dárwazanı buziwları kerek bolǵan. Qorǵan qorǵawshıları diywaldan turıp olardıń basına tas ılaqtırǵan, qaynaǵan suw quyǵan, nayza, oqjay oqların jawdırǵan.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Bul dáwirde Evropa hám basqa Shıǵıs mámleketlerinde áskerlerdiń kórinisi qanday edi?
2. Ne ushın Turan aymaǵındaǵı áskeriy qural-jaraqlar dúnyaǵa belgili hám keń tarqalǵan edi?
3. Joqarı sıpatlı hújimshi hám qorǵanıw quralların islep shıǵarıwshi arnawlı oraylar dúziw (jaratıw) ushın qanday bilimler kerek bolǵan?

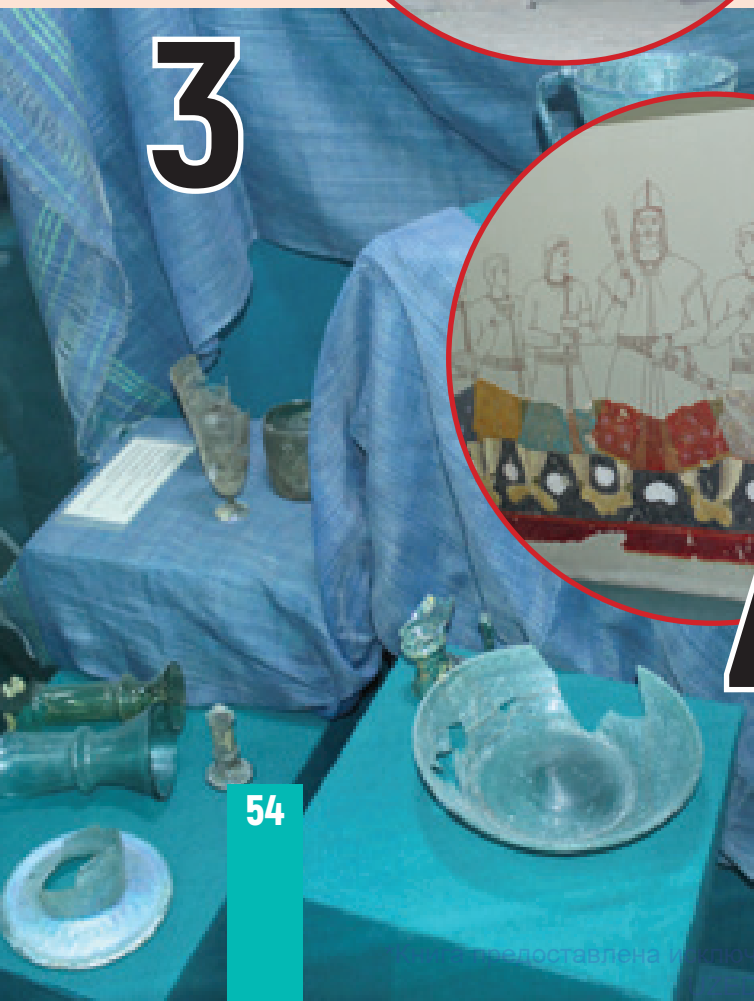
16-17-temalar:

VI – VII ÁSIRLERDE TURAN XALÍQLARÍNÍN MÁDENIY TURMÍSÍ

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

Aldıngı sabaqlardan alğan bilim-lerińız tiykarında tómendegi soraw-larğa juwap beriwge háreket etiń:

1. Kárwan jolları arqalı Túrık qağan-lıgına qaysı mámleketlerdiń má-deniyatları kirip kelgen hám olardıń tásiiri qanday bolğan?
2. Áyyemgi tariyxımızdan bayan etiwshi eń áyyemgi jazba de-rek haqqında maǵlıwmat beriń. Derek qaysı tilde jazılğan? Bul derek mámleketimiz aymaǵında áyyemgi xalıqlardıń mádeniyatı dárejesin belgileydi me? Mısal keltiriń.
3. Adamzattıń mádeniyatın bilgilew ushın qanday faktorlarğa itibar qaratıladı? Mádeniyat dárejesi ne menen ólshenedi? Berilgen súwretler tiykarında dáwir má-deniyatına baha beriń.

Pikirlesiw ushin

Mámleketimiz tariyxında bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwı uzaq tariyxıy process bolıp, jazıwdıń payda bolıwı menen bul process jáne de jedellesken. Áyyemgi tas jazıwlar, teri, ılaydan islengen zat, ağash (taxta) hám keyinnen qağazlarǵa túsirilgen maǵlıwmatlar bilimlendiriw tariyxınan derek beriwshi bolıp esaplanadı. Arxeologiyalıq tabılmalar, qoljazbalar, Behustun jazıwları hám basqa jazıwlar dıń bolǵanlıǵı, sawda baylanısları bul aymaqta bilimlendiriwdıń rawajlanǵan dárejesin kórsetedi. Tariyxımızdan derek beriwshi eń áyyemgi jazba derek «Avesto» tek ǵana diniy emes, al dúnyalıq bilimler, tariyxıy waqıyalar hám de ruwxıy-aǵartıwshılıq kóz qaraslar haqqındaǵı maǵlıwmatlar toplanǵan.

Xorezmdegi Jambasqala hám Topıraqqaladan tabılǵan zardushtiylerdiń ibadatxanası dıqqatqa ılayıq imaratlardıń arasında qos diywallar menen qorshalǵan hám ishine aylanba jolı arqalı kiretuǵın tuwrı múyeshli imarat bolǵan. Bólmelerden terige hám ağashqa jazılǵan hár túrli mazmundaǵı hújjetler hám de úlken-kishi músınler (háykeller) tabılǵan. Bul bolsa, ibadatxanaǵa tutasqan imaratlarda bilim beriw orınları, huqıq basqarmaları, hákimshilik-xojalıq jumisları menen shuǵıllanatuǵın orınlar bolǵanınan derek beredi.

Xorezmde er balalarǵa oqıw, jazıw, esap-kitap úyretilgen. Sonday-aq, olarǵa geografiya, zoologiya, botanika, astronomiya, injenerlik, medicina hám arxitektura sıyaqlı hár túrli pánlerden bilim berilgen.

Ań awlaw kórinisi súwretlengen mis ıdı. Eftaliylar dáwiri, V ásir. Pakistannan tabılǵan.

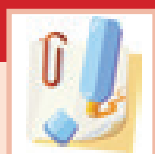

Dóretiwshilik jumıs

Joqarıda ań awlaw kórinisi súwretine qarap, kishi esse jazıń.

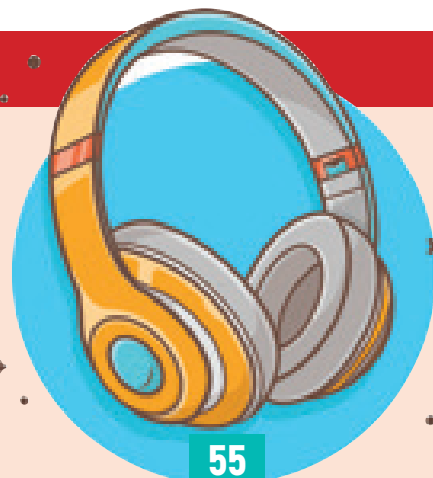

Moniylerdiń sogdiy tili diniy kitabınıń úlǵısı

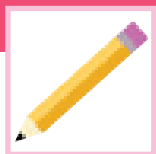
Dóretiwshilik jumıs

1. Qandayda bir shet tili hám jazıwdı ózlestiriw ushin sizge qanday sharayat hám úskeneler kerek? Máselen, sabaqlıq, karta, lingofon ...
2. Hár bir iri qala hám wálayatlarda bilimlendiriw tariyxınan sóylewshi dereklerge itibar qaratqanda, dáslep qaysı maǵlıwmatlarǵa tayanıw kerek boladı?

Zardushtiylik dinine
baylanisli Shilpiq qorgani
(Ámiwdárya rayoni,
Qaraqalpaqstan)

Pikirlesiw ushın

Mámleketimiz aymaǵında ja-
saǵan xalıqlar táńirishilik, zar-
dushtiylik, buddizm, xristianlıq hám basqa
dinlerge isengenlerin joqarıdaǵı temalardan
bilip aldırız. Bul dinlerdiń ibadatxanalarında
arnawlı mektepler bolıp, bilim alıwshılarǵa
dinniń tiykarları úyretilgen. Xat sawatın bilgen.
Ásirese, budda táliymatı menen baylanisli
dástúrler úyrenilgeninde, hárbir ibadatxanada
monaxlar tayarlaytuǵın bilim beriw orınları
bolǵanlıǵı anıqlanǵan. Mısal ushın buddizm
oqıw orınları – viharada tiykarǵı pán sıpatında
Daxarma, yaǵnıy diniy nızam-qaǵıydalar hám
Qudaydıń áhmiyeti hám de erki (dinshillik)
haqqında tálim berilgen.

Evreyler Ossuriya quwǵınlarınan Iranǵa,
Samarqand hám Buxaraǵa kóship keledi.
Evreyler jámaátleri menen birge áyyemgi
Mesopotamiyanıń mádeniyatı da kirip keledi.
Evreylerdiń ibadatxanaları janında diniy bilim
úyretiletuǵın mektepler shólkemlestirilgen.
Turan aymaǵınan ótken sawda jollarında eń
qımbat bahalı tovar bul jazıw materialları hám
kitaplar esaplanǵan.

V ásirde Samarqand hám Buxara-da xristianlıq tarqalıp, diniy orınlar shólkemlestirilgen. Xristian dini bilim máselelerinde «Perzentlerińiz Masihiydiń tárbıyasın alsın; olar Quday aldında qanshelli kishiıeyillik, Quday aldında kúshli muhabbat neni ańlatıwın, Qudaydan qorqıw qanshelli jaqsı hám ullı ekenin hám onda sap aqıl menen júrgenlerdi qutqarıwdı úyrensın», degen principke ámel etip, bul aymaqlardağı ibadatxanalarda mektepler shólkemlestirilgen. Sogdtağı úlken nestoriyan jámaátleriniń hújjetleri sogd tilinde jazılğan.

Tunuquq jazıwı, VIII ásir.
Qubla Mongólstan.

Marı qalasınıń
qarabaqanalari

Dóretiwshilik jumıs

1. Toparlarga bóliniń hám jańasha álipbe dúzip kóriń. Onı kórgizbe etiń. Kórgizbeńizdi dúzgen álipbede jazıwğa háreket etiń.
2. Qanday mashqalalar júzege keldi?

Toparda islew procesinde	Tekst jazıw procesinde	Kórgizbe procesinde

3. Ne dep oylaysız, jańa álipbeni pútkil jámiyetke engiziw ushın qansha waqıt kerek boladı, qanday ilajlardı ámelge asırıw kerek? Bul álipbeni keyingi áwladlar da biliwi ushın nelerge itibar qaratıw kerek?
4. Túrkiy húkumdarlar mámleket jumısların alıp barıwda sogdiy tili hám jazıwınan paydalan-ğanlıgınıń unamlı hám unamsız táreplerin anıqlań.

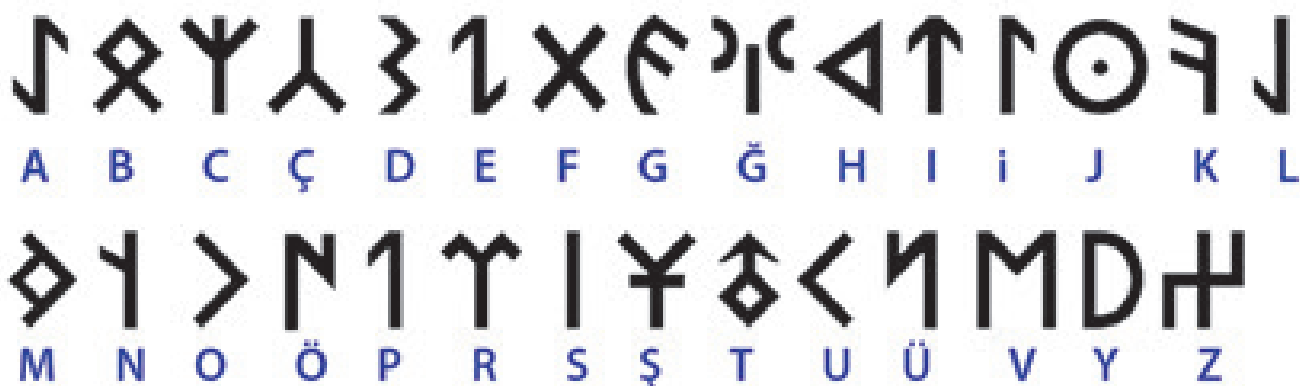
«Men qağan Tunyuquq Chinde dúnyağa keldim. Sebebi ol waqıtta túrk milleti Chinge baǵınıshlı edi... Túrk milleti hayran boldı hám birlesken túrk elinde jámaát halındaǵı xalıq qalmağan edi... Dáslep Shad (Qutluǵ) janında soqlıǵıسادı. Men de olar menen birge edim. Quday mağan sezim bergenligi sebepli onıń qağan bolıwı ushın háreket ettim hám ózin de tezlettim. Ol: «Tunyuquq meniń menen birge bolǵanda men Eltarish (milletti toplaǵan) qağan bolayın», – deydi. Chinlilerdiń bul taza kúshti joq etiwdiń izine túskenin biliwim ele kúndiz otırmay, túnde uyqılamay qaǵanǵa arız ettim, dushpanlar birlespey turıp ústine júreyik, dedim. Táńirdiń járdemi menen yoǵıy-dı joq ettik. Qağan hám túrk milleti Utukanǵa jaylasıwı menen Qubla hám Arqa, Shıǵıs hám Batisqa barlıq qáwimler kelip, bizge qosıldı».

Tunyuquq jazıwı

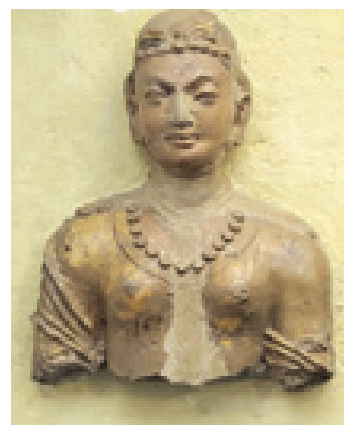
Pikirlesiw ushın

Túrk qaǵanlıǵında mádeniyat hám kórkem óner de rawajlanǵan. Qaǵanlıqta ózine tán jazıw da bolǵan. Túrklerdiń túrkiyun (kók-türk) xatı biri ekinshisine tutasıp ketetuǵın 38 – 40 háriplerden ibarat edi. Ol tas hám aǵashlarǵa oyıp jazıwǵa oǵada qolay bolǵan. Áyyemgi kóktürk (Kultegin hám Bilge qağan) jazıwları Altay hám Shıǵıs Türkstannan basqa, Jetisuw, Fergana hám Zarafshan alaplarınan tabılǵan qábir tasları, ılay hám metall buyımlar, aǵash hám de teńge pullarda saqlanıp qalǵan.

Surxan oazisinde Balalıqtepa hám Zarafshan alabında Panjikent, Varaxsha hám Afrasiyab, Fergana alabında Quva qarabaqanalarından tabılǵan estelikler – diywaldaǵı súwretler, músınler hám gansh oymashılıq naǵıslar sol dáwirdiń joqarı kórkem óner úlgilerinen bolıp esaplanadı. Olar adamlardıń turmısı, diniy isenimi hám turmıs tárizi, bilimleri hám qızıǵıwları haqqında gúrriń etiwshi derek bolıp esaplanadı.

Músınshiliktiń rawajlanıwına, ásiyese, buddizm dini kúshli tásir kórsetken.

Dóretiwshilik jumis

Súwrette sogdiyler hám toxariyler berilgen. Bul súwret tiykarında gúrriń dúziń. Olar qanday ilajdı belgilemekte?

2. Súwrettegi kiyimlerine itibar beriń, búgingi kúnde olardıń qaysıları dástúrden qalmağan? Olardıń kiyimleri sizde búgingi kúndegi qaysı xalıqlardıń milliy kiyimlerin esletedi?

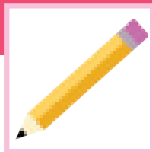

Pikirlesiw ushın

Afrasiyab, Varaxsha, Panjikenttegi qazılmalardan tabılğan buyımlar Turan xalqı mádeniyatınan derek beredi. Saray hám ibadatxana, turaq jay imaratları, diywallardağı nağıslar, hár túrli súwretler, mısınler, aqash oymashılıqı buyımları, Muq tawı hám Afrasiyabta tabılğan sogd jazıwları usılardıń qatarınan.

Bul dáwirde toqımashılıq óneri joqarı dárejege erisken. Tawlı hám taw aldı aymaqlarda jún, alaplarda jipek hám jip gezlemelerden paydalanılğan. Kiyimlerde bir yaki kóp reńli jipekler, tegis, bir reńdegi yamasa nağıslı jip gezlemeler, zer qosıp toqılğan gezlemeler qollanatuğın edi.

Pikirlesiw ushin

Nağıslardağı tiykarınan qıyalıy hám geometriyalıq figuralar, ósimlik hám haywanlardıń súwretleri eki-úsh yaki tórt reńli bolǵan. Tiykarınan, qızıl, sarı, jasıl, aq, qara reńlerden paydalanǵan. Turan gezleme oraylarında «zandanashi» sıyaqlı kók reńli jipek hám basqa gezlemelerdiń islep shıǵarılıwı jabıstırma tegis, tıslı kiyimlerdiń payda bolıwına alıp keldi.

Er adamlardıń kiyimi atqa minip júriwge qolay bolıp, kelte kamzol hám kóylekler, keń hám uzın qonıshlı etiklerden ibarat edi.

Hayallardıń kiyimi er adamlardıń kiyimine uqsas bolıp, kóylekler, kamzollar, bir tárepleme qaytarmalı japqışlar kórinisinde edi. Olardan basqa shleyfli uzın kóylek, kofta, yubka hám postınlar da kiyetuǵın edi. Ústki kiyimleriniń (kamzol, japqış hám postın) uzınlıǵı dizesine shekem bolǵan. Kiyimniń jaǵası, etegi, aldı, jeńiniń ushı basqa reńli gezlemeden islen-gen jiyek penen beziletiletuǵın edi. Hayallardıń kiyim ansamblinde jeńsizler, koftalar, tuwrı formalı yubkalar hám uzın kóylekler bolǵan.

Turanda deneye jabısıp turıwǵa qolay ótkerme jeńli kiyimler payda bolǵan. Kaftan hám japqışlardıń naǵısında kushanlar tunika tárizli kóyleginiń naǵıslarınıń tásiiri seziletuǵın edi. Japqışlarda hár túrli reńli gezlemeden islen-gen jiyekli qıyıqlar bolǵan.

Er adamlar hám hayallardıń kostyumında taǵınshaqlar áhmiyetli rol oynaǵan. Olar shaxstıń sociallıq jaǵdayın kórsetetuǵın edi. Hayal hám er adamlar sırǵa, qol hám ayaq bileziklerdi, marjanlardı, qayıslardı taǵatuǵın edi. Toxarstanda tek er adam hám hayal xızmetshiler belbaw taǵatuǵın edi, hasılzada hayallar bolsa belin baylamaǵan.

Ўйреngenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Tómendegı keste tiykarında 4 toparǵa bólinip Turan xalıqlarınıń mádeniy turmısınıń ózine tánligin belgileń.

Bilimlendiriw sisteması	Diniy isenimleri	Ónermentshilik	Kiyiniw mádeniyatı

2. Óz dáwirinde Turan xalıqlarınıń mádeniyatı jáhán mádeniyatına qanday tásir kórsetken?

Varaxsha, diywaldaǵı súwret.

18-19-temalar:

VII – VIII ÁSIR BASLARÍNDÁ TURANDA SIYASIY JAĞDAY

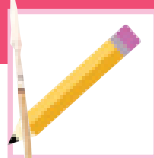
Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

Jáhán tariyxı páninen alğan bilimlerińizge tayanıp tómendegi sorawlarǵa juwap beriń:

1. VIII ásirde dúnyada qanday áhmiyetli ózgerisler boldı? Bul ózgerislerdiń búgingi kúndegi áhmiyeti nelerden ibarat?
2. Sasaniyler mámleketi arablar tárepinen qashan basıp alındı? Jámiyetlik-siyasiy proceslerdiń tariyx saxnasındaǵı ornın qalay tiykarlaw múmkin?
3. Arab xalifalıǵı áskerleri tárepinen sasaniyler Irannıń basıp alınıwınıń Turanǵa tásiiri qanday bolǵan?

Sasaniyler
áskerleri

Pikirlesiw ushın

Sasaniylerdiń óz ara ishki urısları, eftaliyler, vizantiyalılar hám túrkiyler menen bolǵan tınımsız soqlıǵısıwları Iran xalqınıń dińkesin qurtqan edi. Jergilikli húkimdarlar da arablarǵa qarsı gúreste orayǵa járdem beriwden bas tartqan. Nátiyjede Sasaniyler saltanatı quladı.

Óz dáwiriniń qúdiretli mámleketlerinen biri sanalǵan Sasaniyler Iranı Arab xalifalıǵı áskerleri tárepinen basıp alıńǵannan keyin, basqınshılarǵa Mawarawnnaxr tárepke jol ashıldı.

Arab basqınshıları úlken oljalar alıw maqsetinde Ámiwdáryanıń arǵı tárepi – Mawarawnnaxr tárepke asıqtı. Hátte bul háreketke tań qalarlıq tus berildi.

Arablarđıń basıp alıwı Mawarawnnaxr hám Xorasan tariyxında úlken ózgerisler isledi. Buǵan shekem Orta Aziya aymaǵındaǵı jergilikli hákimlikler Batıs Túrkk qaǵanlıǵı vassalı bolsa da, ǵárezsiz ishki siyasat júrgiziw jeńilligine iye edi. Kúshli oraylasqan hákimiyat joq bolıp, úlke birneshe múlklardan quralǵan konfederaciyaǵa birlesken edi.

Atap aytqanda, Sogd hám Toxarstan múlklerge, Shash hám Iloq qaǵanlıq vassalıǵındaǵı yarım ǵárezsiz múlklerge, Fergana hákimliklerge bólinip ketken edi. Ustrushana, Shaganiyan, Kadiyan, Xuttalon, Rasht, Darwaz, Badaxshan sıyaqlı úlkelar de yarım ǵárezsiz múlklar sıpatında óz hákimleri tárepinen basqarılatuǵın edi. Múlk hákimdarları ishki tárepden ǵárezsiz bolǵanı sebepli, ózlerín kóp hám orayǵa baǵınıshlı, dep esaplamaytuǵın edi. Bul arabtıń basıp alıwına qarsı Mawarawnnaxr xalıqlarınıń birlesiwine tosqınlıq edi. Tek Batıs hám Shıǵıs Túrkk qaǵanlıqlarınıń áskeriy ústinligi Turan xalqınıń arablarđı basıp alıwına qarsı gúresiwın uyımlastırıwı múmkin edi. Bul dáwirde Balx, Xuttalon, Shaǵaniyan, Shash, Ustrushana hám Sogd xalqınıń úlken bólimin jawınger túrkiylar quraytuǵın edi.

Mari Turan (Xorasan) qalaları arasında birinshi bolıp arab basqınshıları tárepinen iyelengen qala edi.

Sonnan keyin arab áskerleri túrkiy dinastiyası basqarǵan Toxarstan shegaralarına shıqtı. Arablarǵa qarsı parsı, túrk hám sogd armiyaları awqamı háreket etip, Balxtı qaytarıp aldı.

Ol jerdegi ǵáziyne qolǵa kirgizilgennen keyin, sasaniy hámeldarları túrkler menen birlesiw rejesine qarsı shıǵıp, túrklerdi «burınnan qarsılas» ekeni bánesinde arablar menen kelisiwdi abzal bildi. Bul

bolsa arablar tárepinen Marını iyelewge sharayat jarattı. Xalifalıqtıń Xorasandaǵı wákili hám Mari xalqı arasında kelisimge qol qoyıldı. Túrklarđıń Balxtı taslap ketiwi, basıp alıwshılardıń Mawarawnnaxrǵa júriw imkaniyatın arttırdı.

Regionda arablarǵa ayırıqsha tosqınlıq etetuǵın kúsh de joq edi. Sebebi Tan imperiyasınıń Batıs Túrkk qaǵanlıǵına hújimleri batıs túrklerdi eki frontta gúres alıp barıwǵa májbúr etetuǵın edi. Turan mülklikleri hám Batıs Túrkk qaǵanlıǵındaǵı siyasiy jaǵdaydıń tómendewi arablarđıń áskeriy júrislerin tezlestirdi. Óz dáwiriniń qúdiretli mámleketlerinen biri sanalǵan Sasaniylar Iranı Arab xalifalıǵı armiyaları tárepinen basıp alıngannan keyin, basqınshılarǵa Mawarawnnaxr tárepke jol ashıldı.

Pikirlesiw ushin

651-jılı arablar Marı qalasın, soñınan házirgi Awғанstannıń arqa, Irannıń arqa-shıǵıs bólimi hám Qubla Túrkmennstannan tap Ámiwdáryaǵa shekemgi aymaqlardı basıp aldı. Arablar bul aymaqlardı Xorasan dep ataǵan. Onıń orayı Marı qalası edi. Bul wálayattı basqarıw ushin arnawlı nayıb tayınlanıp, onıń turatuǵın jeri Marıda edi.

Arablar Xorasanda ornalasıp alǵannan keyin, Ámiwdáryadan arqada jaylasqan bay wálayatlardı basıp alıwǵa tayarlıq kóredi. Bul jerlerdi arablar Mawarawnnaxr, yamasa «dáryanıń arǵı tárepi» dep atadı.

Arab komandirleri Vizantiya hám Iran menen bolǵan urıslar tájiriybesi tiykarında dáslep Mawarawnnaxrdaǵı jaǵdaydı úyrendi hám 654-jılı Ámiwdárya oń jaǵasına basqınshılıq júrislerin basladı. Arablardıń jeńil hám awır jaraqlar menen qurallanǵan kúshli atlı armiyası tiykarın arab qáwimleri wákılleri, piyada áskerler quramın bolsa basıp alınǵan xalıqlardıń wákılleri quraǵan.

Mawarawnnaxrǵa dáslepki hújimler 654-jılı Maymurg hám 667-jılı Shaǵaniyannan baslanadı. 673-jıldıń gúzinde arab áskerleri Ámiwdáryadan keship ótip, Buxara aymaǵına basıp kiredi. Paykent hám Romitandı iyelep, Marıǵa qaytadı. Jol-jónekey Termiz qalası da iyelenedi.

VIII ásirdiń baslarında arablar Mawarawnnaxr aymaǵın tolıq basıp alıwǵa kirisedi.

Xorasan nayıbı Kuteyba ibn Muslim 705 – 715-jıllar dawamında Shaǵaniyan, Paykent, Buxara, Naxshab, Kesh, Xorezm, Samarqand, Shash hám Ferǵanani basıp aladı.

Arab áskerleri:
1 – piyada; 2 – atlı;
3 – túyekesh

Dóretiwshilik jumıs

Berilgen kartadan paydalanıp, arablar basıp alğan aymaqlardıń atın hám jılların dápterıńızge jazıń.

Aymaq atı	Basıp alınğan jılı	Shegarası	Sociallıq dúzim

2. Kartadan qızıl menen belgilengen jerlerdegi qalalardıń atın tabıń, olardı zamanagóy atı menen salıstırıń.

Muxamed ibn Jafardıń bayan etiwine qaraǵanda, Ubaydullax ibn Ziyad xalifa Muoviya I tárepinen Xorasanaǵa jiberilip, ol Jayhun (Ámiwdárya) dáryasınan ótip Buxaraǵa kelgen waqtında Buxara patshası, balası Taǵshada kishi jasta bolǵanı sebepli, bir hayal edi. Ubaydullax ibn Ziyad Paykent hám Romitandı alıp kóp adamlardı tutqınǵa aldı. Tórt mıń buxaralı tutqındı jeke ózine aldı. Ol Buxara qalasına jetkennen keyin, áskerlerin sapqa dizip, saqpanlardı qalaǵa tuwrılap qoydı.

Hayal túrklerge adam jiberip, olardan járdem soradı hám de Ubaydullax ibn Ziyadqa da adam jiberip jeti kún máwlet talap etti hám: «Men seniń qaramaǵıńdaman», – dep, kóp sawǵalar jiberdi. Usı jeti kúnde túrklerden járdem kelmegennen keyin, Ubaydullax ibn Ziyadqa qaytadan adam jiberip, jáne jeti kún máwlet soradı. (Nátıyjede) túrk láshkeri jetip keldi hám basqalar da jıynalıp láshker kóbeydi; kóp urıslar qıldı hám jeńilip qashtı, musulmanlar olardıń izlerinen barıp kópshiligin óltirdi. Hayal qorǵanǵa kirdi, ol (jıynalıp kelgen) láshkerler óziniń wálayatlarına qayttı. Musılmanlar qural, kiyim-kenshek, altın hám gúmisten islengen zatlar hám tutqınlardan ibarat kóp olja qolǵa kirgizdi.

Olar hayaldıń bir pay etigin de shulıǵı menen tawıp aldı. Etik hám shulıq altın (qosılıp tigilgen hám) qımbat bahalı taslar menen bezetilgen edi, bahalanǵanda eki júz mıń dirham turdı.

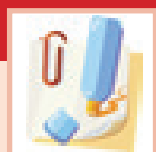
Abu Bakr Narshaxiy «Buxara tariyxı»

Maǵlıwmat ushın

Arab basqınshılıǵı túrk-sogd qatnasıqların jáne bir sınawdan ótkerdi. Arablar Batis Túrk qaǵanlıǵı qaramaǵındaǵı aymaqlarǵa hújim etip, úlkeдеги iri hám mayda múliklikler arasındaǵı siyasiy kelispewshilikten nátiyjeli paydalandı. Túrk qaǵanları hám Sogd hákimlikleri arasına alawızlıq salıp, óz ara isenimsizlik oyattı. Shıǵıs hám Batis Túrk qaǵanlıqları, Sogd, Shash, Fergana awqamınıń turaqlı emesligi de arab basqınshılarına qol keldi. Ayırım hákimliklerdiń (Kesh, Nasaf, Xorezm) arab áskerlerin qollap-quwatlawshı basıp alıw nátiyjesin támiyinledi.

Kuteybaniń siyasiy hám áskeriy isbilermenligi óziniń nátiyjesin berdi. Basqınshılıqtıń sheshiwshi ekinshi basqışı jergilikli xalıqtıń basıp alıwǵa qarsı túrkiy mámleketlerdiń (Batis Túrk, Shıǵıs Túrk hám Türkesh qaǵanlıqları) basshılıǵındaǵı gúresi hám Sogdtaǵı kóterilisler menen ótse de, Mawarawnnaxrdı islamlastırıw procesi dawam ettirildi.

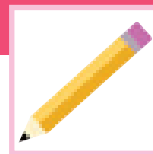

Dóretiwshilik jumıs

Eki toparǵa bóliniń.

Birinshi topar arablardıń Shıǵısqa, atap aytqanda, Mawarawnnaxrǵa uymlastırılǵan hújimleri dáwirinde jergilikli xalıqtıń áskeriy quralların jazıp shıǵadı. Ekinshi topar bolsa arablardıń áskeriy quralların anıqlaydı, olardan ne maqsetlerde paydalanǵanlıǵın tiykarlaydı.

Eki topar birgelikte jergilikli xalıq hám arablardıń áskeriy uqıplılıǵın talqlaydı.

Pikirlesiw ushın

Bul gúreste Sogd ixshidleri, Buxara buxarxudatları, Kesh hám Nasaf hákimleri, Shash tudunları, Fergana húkimdar (ixshid)ları hám Toxarstan Yabǵuları birden-bir maqset jolında birlesti. Ásirese, túrk-sogd awqamınıń kúsheyiwine Batis Túrk qaǵanlıǵı miyrasxori bolǵan Turkash qaǵanlıǵı húkimdarı Suluxanniń turanlılarǵa járdem beriwı sebep boldı.

Maǵlıwmat ushın

Islam dininiń Turanǵa kirip keliwi hám tarqalıwı tikkeley arab basıp alıwları hám arablardıń kóp ásirlik húkimdarlıǵı menen baylanıslı. Turanǵa arab xalifalıǵı júrisleri VII ásirde baslanǵan bolsa da, úlkeni tolıq basıp alıwǵa uzaq dawam etken gúresten soń tek arab komandiri Kuteyba ibn Muslim eristi. Regionda jańa siyasiy kúshtiń payda bolıwı aqıbetinde Turan aymaǵı eki bólimge bólinde: 1) Mawarawnnaxr («Dáryanıń arǵı tárepi») hám 2) Arodi at-türk («Türklerdiń jerleri», yaǵnıy arablarǵa boysınbaǵan húkimdarlardıń jerleri). Bul eki aymaqta islamlasıw procesleri hár qıylı óte basladı.

«Inal qaǵanǵa arab, tozar hújim etti. Sonda ajralatuǵın tigisi bar dubılǵa kiygen sogdaq xalqı hámmesi keldi. Sol kúni hújim etti. Türk xalqı Temir dárwa-zaǵa shekem, Tinsi balası jatatuǵın qorǵan sarayǵa jetti».

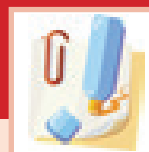
Tunyuquq jazıwtasınıń
45-47-qatarları

Mawarawnnaxrdıń islamlasıwına tómendege eki faktor tikkeley óz tásirin ótkerdi

Islam dini Turanǵa kirip keliwinen aldın húkimdarlıq etken (ixshid, buxorxudot) lar óz orınların saqlap turdı. Olar jergilikli xalıqtı basqarıw hám olardan arablardıń paydasına salıq jıynadı.

Umaviy húkimdarları (arab xalifaları) mámlekettiń ishki islerine tikkeley aralaspay, jergilikli dinastiyalardan ulpan alıw menen sheklenetuǵın edi. Bazıda bul ulpan jergilikli xalıqtan jıynalǵan jiziya (basqa din wákıllerinen jıynalatuǵın salıq) sıpatında qabıl etiletuǵın edi. Bul bolsa keyinnen islam dinin qabıllaǵan xalıqtan ápiwayı salıq yaki jiziya (jan salıǵı) jıynaw máselesinde shiyelenisiwdıń kelip shıǵıwına sebep boldı.

Umaviyler dáwirinde arablardıń jergilikli xalıq tárepinen islam dininiń qabıllanıwına tosqınlıq etiwı baqlandı. Sebebi arablar dáslepki dáwirde talay jeńilliklerge iye edi. Bul dáwir qaǵıydalarına muwapıq islam dinin qabıl etken adam jámiyette arablar sıyaqlı jeńilliklerge iye bolatuǵın edi.

Dóretiw-shilik jumıs

1. Dereklerden paydalanǵan halda Umaviyler dáwiri xronologiyasın dúzip shıǵıń. Bunda sol qaysı xalifalar Orta Aziya social-mádeniy turmısında ózine tán orın qaldırǵan?
2. Arab xalifalıǵı dáwirinde jıynalǵan salıqlar, jıymılar xalıqtıń social-ekonomikalıq turmısın awırlastırǵanlıǵına baylanıslı mısallar keltiriń.

Pikirlesiw ushin

Kuteyba Ibn Muslim kim bolgan?

Kuteyba ibn Muslim arab lāshker basshisi bolip, 704-jılı onı arab xalifası Abdurahman ibn Marvan Xorasanga nayıp etip jiberedi.

IX ásir tariyxshısı Muxammed Narshaxiydiń ja-zıwına qaraǵanda, Kuteyba ibn Muslim Shamnıń Baxila degen jerinde tuwılǵan. Onıń tolıq isimi-ákesiniń atı Amir Kuteyba ibn Muslim ibn Omar ibn Xusayn ibn Robiya ibn Xolid ibn Usayd Al-Xayr bolǵan. Onıń moynına Xorasanda mámleketlik jumisları menen birge, jergilikli xalıqtı Islamǵa shaqırıw, meshit hám medreseler qurdırw júklengen.

Qıtay hám arab tilindegi jılnamalarǵa muwapıq, Kuteyba ibn Muslim kúshli hám shaqqan, epshil lāshker basshı, ádalatlı húkimdar, qıyanetti jaqsı kórmeytuǵın, ójet tábiyatlı, ilimli hám poeziyanı qádirllewshi adam sıpatında gewdelenedi.

Maǵlıwmat ushin

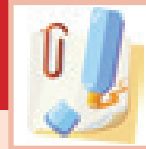
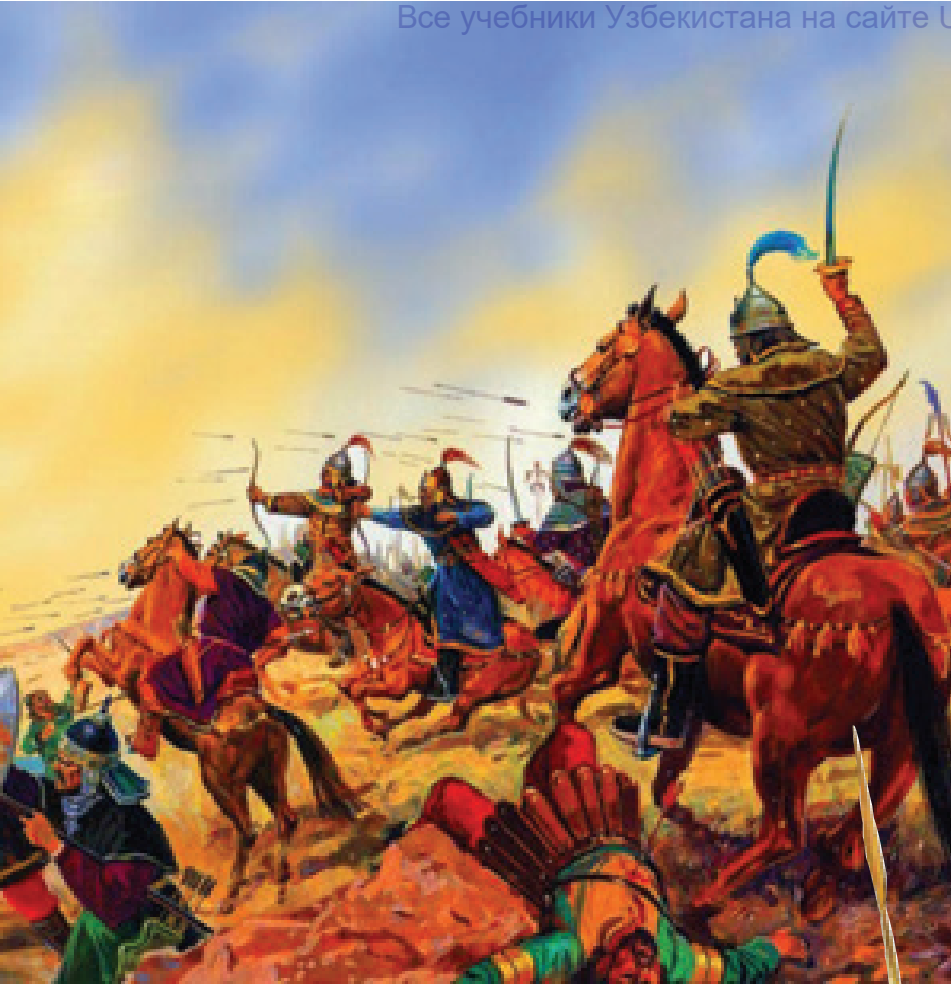
Arablar Turanǵa óziniń mádeniyatları, úrp-ádetleri menen bir qatarda ideologiyalıq, diniy kóz qaraslarında alıp keldi. Olar bul úlkede ózleriniń siyasiy orınların bekkemlew hám onıń turaqlılıǵın támiyinlewge ayrıqsha áhmiyet berdi.

Arab xalifalıǵı hákimshiligi xristian dininen basqa barlıq dinler (zardushtiylik, shamaniylik hám moniylik dinleri)di jalǵan dinler dep daǵazaladı. Mawarawnnaxrda bolǵan ibadatxanalar buzıp taslandı.

Islam dinin qabıllap, musulman bolǵan jergilikli xalıq wákilleri dáslepki jılları xiraj hám jiziya salıqlarınan azat etildi. Islamdı qabıllamaǵanlar bolsa jan salıǵı – jiziya tólegen.

Sonday bolsa da, islamdı qabıllaǵan xalıqtıń kópshiligi atına ǵana musulman bolıp, uzaq waqıtlarǵa shekem jasırın óziniń dini hám isenimlerinde qalǵan.

Nátiyjede islam dinin qabıllawdıń jańa shártleri belgilep shıǵıldı. Oǵan baylanıslı, musulman bolǵanlar Quran súrelerin yadlap alıwları shárt edi.

Dóretiwshilik jumis

1. Xiraj hám jiziya salıqları kimlerden alıngan?
2. Sogd ixshidi Gurak hám Panjikent hákimi Divashtish basshılıgındaǵı áskeriy háreketlerdiń aqıbeti ne menen tamamlandı?
3. Arab láškerbasıları menen múlkkı iyesi diyqanlar arasındaǵı aǵayın-tuwısqanlıq baylanıslarınıń ornatılıwı nátiyjesinde nege erisildi?

Arab tili, jazıwı hám xalifalıq nızam-qaǵıydarınıń engiziliwı jergilikli xalıq arasında narazılıqlarǵa sebep boldı.

720-jılı Sogd ixshidi Gurak hám Panjikent hákimi Divashtish basshılıgında arablarǵa qarsı áskeriy háreketler baslandı. Sogdlılarǵa járdem beriw ushın Jetisuwdan túrk láškerleri de jetip kelgen. Olar arablarǵa qattı soqqı beredi. Mawarawnnaxr xalqın tınıshlandırıw hám arablardıń hákimiyatın bekkemlew maqsetinde Xorasan nayıbı Ashros islam dinin qabıl etkenlerden xiraj hám jiziya salıqların almawǵa qarar etedi. Bul xalıqtı tınıshlandırıwǵa qaratılǵan waqıtshalıq ilaj edi. Aqsúyek diyqanlardıń kóbi óz shokarları hám kadiverleri menen islamdı qaytadan qabıl etip, arablar tárepine ótedi.

Joqarı mártebeli arab láškerbasıları menen múlkkı iye diyqanlar arasındaǵı aǵayın-tuwısqanlıq (quda-tamırshılıq) baylanısları ornatıladı. Bunday siyasattıń nátiyjesinde arablar menen jergilikli aqsúyekler arasında belgili dárejede awqam júzege kele basladı.

Maǵlıwmat ushın

Arab basqınshıları Mawarawnnaxrdı ańsatlıq penen iyeley almaǵan. Basqınshılar derlik júz jıl dawamında onı júdá úlken kúsh, qarjı hám shıǵınlardıń esabınan qolǵa kirgizdi. Tiýkarında arab basqınshılarınıń Mawarawnnaxrdaǵı jeńisi xalifalıq qúdireti nátiyjesi emes, al Turan xalqınıń óz waqtında dushpanǵa qarsı birlese almaǵanlıǵı, mayda múlklerdiń ózin aqlamaǵan «ǵárezsiz siyasatı» hám olardı birlestiriwshi kúshlerdiń óziniń mashqalaları menen bánt bolıp qalǵanlıǵında edi.

Arablar basqınshılıǵı dáwirinde pútkil Turan regionındaǵı siyasiy awhal qıyın edi. Aymaqtıń jetekshi kúshleri – Shıǵıs hám Batıs Túrkk qaǵanlıqlarınıń sociallıq-siyasiy awhalı VI ásirdiń aqırı – VII ásirdiń baslarındaǵıday turaqlı emes edi. Bul, dáslep, túrkiy mámleketler (Shıǵıs Túrkk qaǵanlıǵı, Batıs Túrkk qaǵanlıǵı hám Turkash qaǵanlıǵı) arasında birliktiń joqlıǵı hám de olardıń Turan xalqına dushpanǵa qarsılıq kórsetiwinde járdem beriwinde ulıwma shaqırıw shólkemlestirilmegenligi menen túsindiriledi.

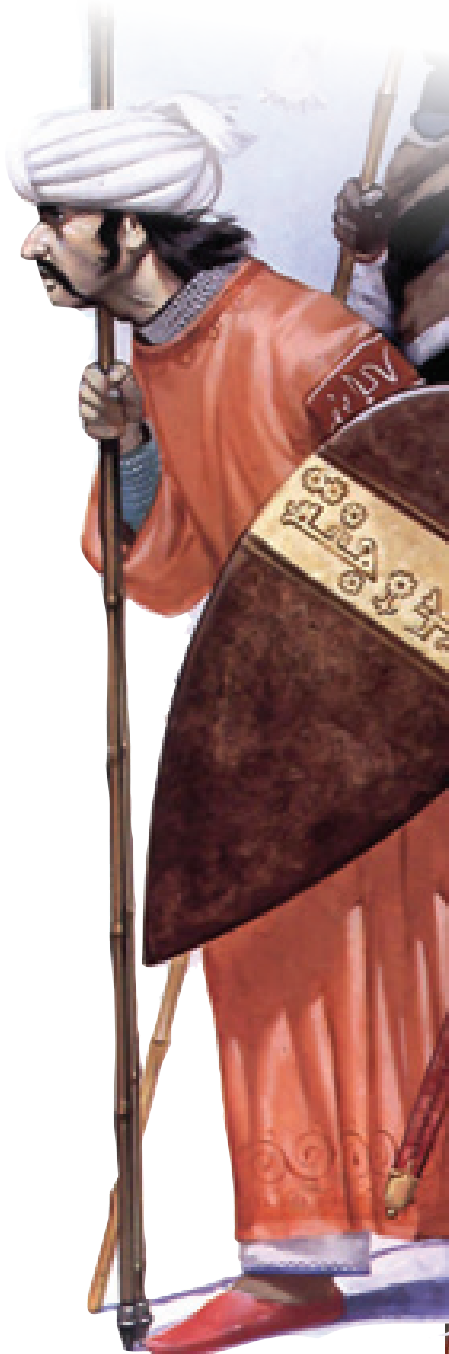
Qúdiretli túrkk qaǵanlıqlarınıń krizisi tek arab basqınshıları ushın qol kelip qoymastan, al burınan qarsı bolǵan Tan imperiyası ushın da qolay boldı. Sebebi Qıtay imperiyaları bárhama qáwip salıwshı túrkiy mámleketlerdi joq etiw, hesh bolmaǵanda, olardıń aymaqtaǵı áhmiyetin túsiriw ushın qolay púrsat kútken edi. Qıtay tońısları menen bánt bolıp qalǵan Shıǵıs hám Batıs túrkler arab basqınshılarına qarsı gúreste óziniń awqamlaslarına jeterli járdem bere almadı.

Arablar qıyınshılıq penen el-degi azatlıq háreketlerin sıdırdı, jergilikli húkimdar hám hasılzadardı óziniń tárepine awdırıp aldı hám usı jol menen Turandı iyelep, úlke xalqın islamlastırıwǵa eristi. Basıp alıwshılıq procesinde Arab xalifalıǵı: birinshi-

den, qolğa kirgizilgen oljalar esabınan óz qaznasın toltırdı, tutqınlar hám girewge alınğanlar esabınan áskeriy joǵaltıwlardı qapladı; ekinshiden, úlkeni islamlastırıw arqalı áyyemgi hám bay ruwxıy miyras iye-leri bolǵan mawarawnnaxrılılar islam dini, mádeniyatı hám ilim-pániniń rawajlanıwı ushın xızmet etiwge qosıldı.

Arablar ushın úlkeniń geografiyalıq ornı zárúr áhmiyetke iye edi. Ullı jipek jolınıń tiykarǵı baǵdarı Qıtaydan Sogdqa, onnan Iran arqalı Jer Orta teńizi jaǵalarına hám arab dalalarına alıp shıǵatuǵın edi. Sol sebepli, basıp alıwshılıqtıń dáslepki basqıshı talawshılıqtan baslanǵan. Qolğa kirgizilgen baylıqlardıń qunı hám muǵdarı arab áskerlerin hayran qaldırǵan. Ókinishlisi, sol waqıtta úlkede bolǵan jeke hám jergilikli ekonomikalıq qorlar muǵdarı haqqında maǵlıwmatlar saqlanıp qalmaǵan.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

Toparlarǵa bólinip, alǵan bilimlerińizdi tómendegi baǵdarlar boyınsha talqılań hám ulıwmalastırıń. Arablardıń kirip ke-liwi Turan aymaǵında jasawshı xalıqlardıń turmısına qanday tásir kórsetti?

1-topar Siyasiy turmista

2-topar Sociallıq turmista

3-topar Ekonomikalıq turmista

4-topar Mádeniy turmista

20-21-temalar:

VIII ÁSIRDE XORASAN HÁM MAWARAWNAXR

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

Jáhán tariyxı páninen alğan bilimlerińizge tayanıp tómendegi sorawlarǵa juwap beriń:

1. Umaviyler dinastiyası wákılleri musulmanlar tárepinen nede ayıplanǵan edi?
2. Abbasiyler kim edi? Olardıń maqsetleri ne bolǵan?
3. Qanday tariyxıy sharayatta abbasiyler hákimiyat basına kelgen edi?
4. Xorasan aymaǵına házirgi qaysı aymaqlar kirgen?

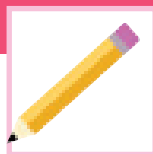

Maǵlıwmat ushın

VIII ásirde 40-jılları xalıfalıqta taji-taxt ushın gúres kúsheydi. Bul dáwirde húkimdarlıq etken umaviylerge qarşı ulıwma narazılıq, ásirese, xalifa Marwan Muxammed húkimdarlıq etken dáwirde oǵada kúsheydi. Buǵan xiraj salıǵı muǵdarınıń kóbeytip jiberilgenligi hám de xalıqtıń úzliksiz shembiliklerge májbúriy jumsalǵanlıǵı sebep boldı. Umaviylerge qarşı gúreske shaqırıw ushın abbasiyler hár túrli wálayatlarǵa kóplegen úgit-násiyatshılardı jiberedi. Sonday úgit-násiyatshılardan biri kufalı Ábiw Muslim edi. Ol Xorasanǵa kelip, xalıqtı payǵambar (s.a.v.) áwladların qollap-quwatlawǵa shaqıradı.

Dáslep arab aqsúyekleri, soń jergilikli diyqanlar Abu Muslimdi qollap-quwatlaydı. Umaviylerge qarşı úgitlewdiń hawazı tez arada Xorasan hám Mawarawnaxr wálayatlarına keń tarqaladı. Mámleket xalqı xalıfalıqqa qarşı kóteriledi. Abu Muslim tárepdarlarınıń derlik barlıǵı qara kiyim kiyip alǵan edi. Áweli, qara kiyim qayǵınıń belgisi, sonday-aq, jeńilmes kúsh bayraǵı hám de kúshli sawashlarda kóterilisshilerdi umaviy áskerlerden ajratıp turatuǵın belgini ańlatqan.

Abu Muslim xalıqtı umaviylerge qarşı gúreske shaqıradı. Tez arada Abu Muslim Xorasanıń orayı Marı qalasın iyeleydi.

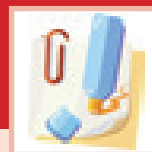
Pikirlesiw ushin

Abu Muslim basqargan lashkerler xalifaligini orayliq welayatlarina qarap jo' aladi ham xalifaligini paytaxti Damashq qalasini qolga kiritadi. Taxtqa abbasiyler shaharaginan bolgan Abil Abbas Saffax kotiriledi.

Abu Muslim Bagdatta mamleketlik ham aske-riy kushlerdin joqari lawazimiga tayinlanadi. Biraq abbasiyler onin xalq arasindagi abirayinin bargan sayin artip barivina tilekles emes edi. Aqibetin-de Abu Muslim paytaxttan uzaqlastirilib, Xorasan ham Mawarawnnaxrga nayib etip jiberiledi. Xalq arasinda abbasiylarga qarsi kotirilish kotirish keypi payda boladi. Bunday kotirilishlardan biri Buxara-da juz berdi. Abu Muslim jergilikli kushlerdin jardi-meni menen kotirilishi zorqa bastradi.

Abu Muslim – sozlik manisi «Muslimnin akisi» dep awdarma etilse-de, manisi «en jaqsi musulman» degeni.

750-jili Abil Abbas Saffax taxtqa otiradi. Arab xalifaliginda mamleketlik hakimiyati abbasiylar-din qoliga otedi.

Doretivshilik jumis

1. Abil Abbas Saffax taxtqa kimnin qol-lap-quwatlawi arqali otirdi?
2. Ne ushin Abu Muslim paytaxttan uzaqlas-tirilib, Xorasan ham Mawarawnnaxrga nayib etip jiberiledi?
3. 751-jili Turanda qan-day siyasiy jagday juzege keldi? Bun-nan qitaylilar qalay paydalanbaqshi bo-ladi?

751-jılı Talas janındaǵı sawashta tutqınǵa túsken ónermentshilikten xabardar qıtaylı jawingerler óziniń ómirin saqlaw niyetinde jergilikli ónermentshilerge qaǵaz islep shıǵarıw sırların úyretti.

IX ásirge kelip, qaǵaz islep shıǵarıw qala ónermentshiliginiń eń áhmiyetli tarawlarınan birine aylandı. Áste-aqırılıq penen Samarqand qaǵazı pútkil Shıǵıs hám Batis bazarların da iyeledi.

Pikirlesiw ushın

Shıǵıs Túrkk qaǵanlıǵı Uyǵır qaǵanlıǵı tárepinen tamamlanǵan. Bul jaǵdayda Tan imperiyasınıń Turanǵa qısmı kúsheydi. Fergana ixshidi hám Shash maliki arasındaǵı kelispewshilikten paydalanǵan Qıtay 751-jılı Turanǵa júris baslaydı. Abu Muslim bolsa olarǵa qarsı Ziyad ibn Salih basshılıǵında arab hám turanlılardan ibarat áskerler jiberedi.

Qıtay áskerleri joq etildi. Bul arab xalifalıǵınıń eldegi abrayın kóterdi.

Turanda arab xalifalıǵı hám islam mápleri qorǵawshısına aylanǵan Abu Muslimnen qawip-lengen xalifa onı sarayǵa shaqırttırdı hám óltirdi. Buniń aqibetinde Xorasan hám Mawarawnnaxrda abbasiylerge qarsı xalıq háreketleri kúsheyip ketti.

Maǵlıwmat ushın

VIII ásirniń I yarımında Tan imperiyası Ullı jipek jolın iyelew hám bul joldaǵı mámleketlerdi ózine boysındırıw ushın birneshe ret urıs ashqan. Mawarawnnaxrdaǵı qıyın ishki awhal, Fergana hákiminiń Qıtaydan járdem soraǵanı bul júrislerge báne bolǵan. Tan mámleketi 750-jıl milleti koreec bolǵan Gao Cyanchji (Gav Shanchji) basshılıǵında úlken armiya jibergen. Bul armiya ferǵanalılar menen awqamlasıp Shashtı wayran etken, úlken oljanı qolǵa kirgizgen. Shash hákimi óltirilgen-nen keyin, onıń balası arablardan járdem soraǵan. 751-jıl iyul ayında arablardıń Ziyad ibn Salih basshılıǵı astındaǵı armiya Gao Cyanchjidiń qıtaylar, ferǵanalılar, qashqarlılar, kusharlılar hám de qarluqlardan ibarat iri armiyası menen Talas dáryası boyında soqlıǵısqan. Talas sawashı 5 kún dawam etken. Soqlıǵısıw procesinde Tan armiyası quramındaǵı qarluqlar arablarǵa qarsı gúresten bas tartqan hám qıtaylılar armiyasınıń artqı bólimine soqqı bergen. Qıtay armiyası pútkilley joq etilgen. Gao Cyanchji járdemshileri Li Ciye hám Duan Shoushiler menen birge zorǵa qashıp qutılǵan. Tutqınǵa túsken Qıtay jawingerleri arasınan tańlap alınǵan ónermentler Samarqandqa alıp kelingен. Olar Samarqandta qaǵaz islep shıǵarıw sanaatınıń jáne de rawajlanıwına aytarlıqtay úles qosqan. Qıtaylı ónermentshiler hátte Mesopotamiya qalalarına da keltirilgen. Talas sawashı Oraylıq Aziya xalıqlarınıń tariyxında júdá áhmiyetli rol oynaydı. Ol Tan imperiyasınıń Orta Aziya aymaǵın iyelew jolındaǵı jawızlarsha siyasatına tolıq túrde shek qoyǵan.

Maǵlıwmat ushın

Búgingi kúnde Samarqandtaǵı qaǵaz islep shıǵarıwshı kárxana.

Qaǵaz tiykarınan tut aǵashınıń qabıǵınan tayarlanǵan.

Aq reńli «Samarqand sultan qaǵazı» óziniń juqalıǵı, tegisligi hám jumsaqlıǵı menen basqa qaǵaz sortlarınan ajralıp tursa, «Samarqand shayı qaǵazı» sapası jaǵınan onnan qalıspaydı, reńi ashıq sarı – nabat reńli boladı.

«Miri Ibrahimiy» qaǵaz túri betinde aq reńdegi dumalaq suw tamshısı izleri menen qaplanǵan boladı.

«Nimkanop» túri bolsa jipek qaldıqları hám de qabıq talshıqları menen aralastırıp tayarlanǵanı ushın, ol quwraǵan qabıq reńde boladı. Usı qaǵaz túrlerin islewde shiyki zat sıpatında paxta, jipek hám tut aǵashı qabıǵınan keń paydalanıladı.

Xorezmde islep shıǵarılǵan oq jaylar, Shashtıń ılaydan islengen ıdısları hám de Samarqand qaǵazları Ullı jipek jolında almasırlatuǵın zatlardıń ishinde eń belgili hám biybahası bolǵan.

Arab tariyxshısı Maqdisiy

Dóretiwshilik jumis

1. Tábiyy pánlerden alğan bilimlernizge tayanıp, búgingi kún qağazın islep shıǵarıw texnologiyası menen tanısıp shıǵıń. Bul processtı dápterinizge infografika tárizinde jazıń.
2. Ne dep oylaysız, nege Samarqand qağazı pútkil Shıǵısta belgili bolıp ketti?
3. Qağaz islep shıǵarıw búgingi kúńge shekem qanday kórinis hám basqışlarǵa iye bolǵan?

Maǵlıwmat ushın

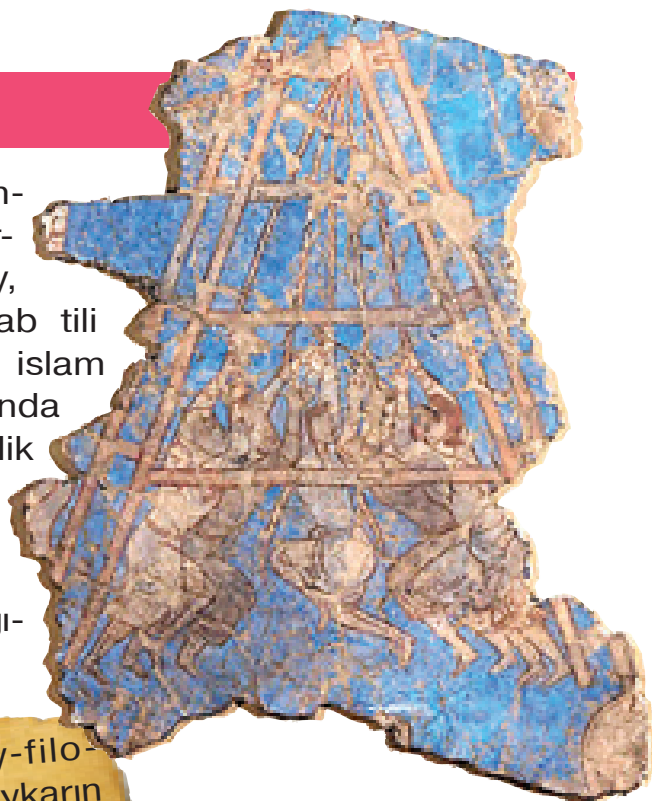
VIII ásirniń aqırlarında Mawarawnnaxrda bolıp ótken kóterilis «Aq kiyimliler» kóterilisi atı menen tilge alınadı. Bul hárekettiń basshısı Xashım ibn Hákım atlı ónerment bolǵan. Ol bası hám betine kók perde taǵıp júrgen. Sonıń ushın da onı «Muqanna», yaǵnıy «Nıqap búrkengen» laqabı menen ataǵan. Muqanna Xorasanda sarxańlıq (kishi láshkerbasınan)tan wázirlik dárejesine shekem kóterilgen.

Ol Mazdak ideyalarına tiykarlanǵan socialıq teńlik hám erkin turmısqa shaqırıwshı táliymattı úgit-násiyatlaǵan.

Pikirlesiw ushin

VIII ásiriden Turan úlkesin-degi mákeme jumislarında jergilikli túrkiy, xorezmiy, sogdiy, baxtariy tilleri hám jazıwlarınń ornın arab tili hám de jazıwı iyeley basladı. Arablar da islam dini tásirinde jergilikli musulmanlar arasında islamiy atlar payda boldı. Turannıń kópshilik xalqı áste-aqırın islamdı qabıl etti. Waqıt ótken sayın bolsa ata-babalarımız islam táliymatı tiykarların jaratıw hám rawajlandırıwda pútkil musulman dúnyasında aldınğı-larğa aylanıp bardı.

Mazdakiylik – diniy-filosofiyalıq táliymat. Tiykarın salıwshısı Mazdak. Tiykargı ideyası múliktiń ulıwmalıq, barlıq zatlardıń ulıwma, teń bolıwı.

Muqanna óziniń jaqınları menen Kesh oazisindegi Som qorğanın óziniń turatuǵın ornına aylandıradı.

Bul jerde «Aq kiyimliler» háreketi keńeyip, úlken xalıq kóterilisine aylanadı. Ol ásirese Sogdta kúysheyip, Ilok (Angren) alabı hám Shashqa da óziniń tásirin ótkeredi. Kóteriliske hár túrli qatlamlar qatnasadı. Muqanna kóterilisi 783-jılǵa shekem dawam etti.

Narshax hám Samarqandta «Aq kiyimliler» jeńilgennen keyin, jergilikli múlk iyesi qatlamı wákilleri arablarǵa járdem bere baslaydı. 783-jılı Muqannanıń Som qorğanındaǵı turatuǵın ornı qamalǵa alınadı. Uzaq dawam etken qamaldan soń kóterilisshiler baǵınadı. Basıp alıwshılarǵa baǵınıwdı qálemegen Muqanna óz janına qaslıq etedi.

806-jılı Rofe ibn Lays basshılıǵında xalifalıqqa qarsı jáne kóterilis boladı. Kóterilis Samarqandtan baslanıp, Shash, Ferǵana, Buxara, Naxshab hám Xorezm wálayatlarına tarqalǵan. Tez arada bul wálayatlar xalifalıqtıń qolınan ketedi. Xorasan nayıbı Mamun diyqanlardan bolǵan Samanxudattıń aqlıqları: Nuh, Axmet hám Yaxyalardan ótinish etip, olardan járdem soraydı. Olar Rofe ibn Laystı qolǵa alıp, onı xalifaǵa baǵınıwǵa májbúr etedi. Solay etip, nábettegi xalıq háreketi de bastırıladı.

Birah, jergilikli xalıqlardıń basqınshılıqlarǵa qarsı gúresleri zaya ketpedi. Áste-aqırın xalifalıqtıń húkimdarlıǵı hásirep bardı. Bul jaǵday Mawarawnnaxr xalqınıń azatlıqqa erisiwin tezlestirdi.

Birah, jergilikli xalıqlardıń basqınshılıqlarǵa qarsı gúresleri zaya ketpedi. Áste-aqırın xalifalıqtıń húkimdarlıǵı hásirep bardı. Bul jaǵday Mawarawnnaxr xalqınıń azatlıqqa erisiwin tezlestirdi.

Dóretiwshilik jumis

1. Derekti oqırń. Muqannanıń háreketlerine baha berıń.
2. Muqanna óz maqsetine jetiw ushın nelerden paydalandı?
3. Ne ushın Arab xalifalıǵı dáwiri tariyxshıları Muqanna shaxsına unamsız baha bergen?

Dereklerde

Muqanna Marı átirapındaǵı xalqınan, Koza dep atalǵan awıldan bolıp, atı Xashım ibn Hákım edi. Ol aldın gezlemelerdi boyawshı edi, keyin bolsa ilim úyreniw menen shuǵıllandı hám hár qıylı ilimlerdi: kózboyamashılıq, sıyqır hám tilsim ilimlerin úyrendi. Kóz boyamashılıqtı jaqsı bilip aldı. Muqanna kóz boyamashılıqtı úyrenen hám oǵada ziyrek bolıp áyyemgi (alımlar, ilimpazlar) ilimlerine baylanıslı kóp kitaplardı oqıǵan hám sıyqırılıqta ustaz bolǵan edi. Onıń ákesiniń atı Hákım bolıp, ol Abu Jafar Davannaqiy dáwirindegi Xorasan ámiri láshkerbasılarının biri edi. Ol Balxtan shıqqan edi.

Xashım ibn Hákimdi Muqanna dewiniń sebebi sol edi, ol júdá sıqılsız, bası taz hám bir kózi soqır bolǵanınan bárhama bası hám betine kók perde jawıp júretuǵın edi. Muqanna Abbasiylerdiń úgit-násiyatlawshısı Abu Muslim zamanında Xorasan láshkerbasılarının biri bolıp, wázir boldı hám payǵambarlıq talabında boldı hám birqansha waqıt usı talabanlıqta turdı. Abu Jafar Davannaqiy adam jiberip, onı Marıdan Baǵdadqa aldırdı hám birneshe jıl dawamında zindanda usladı. Sonnan keyin ol zindannan qutılıp, jáne Marıǵa qayıp keldi hám adamlardı jıynap: «Meniń kim ekenimdi bilesiz be?» – dep soradı. Adamlar: «Sen Xashım ibn Hákım-seń», – dedi. Ol: «Aljastırız, men siziń hám pútkil dúnyanıń qudayıman»... hám jáne: «Ózimdi qanday at penen atawdı qálesem atay beremen, – dedi hám de: «Men xalıqqa ózimdi Adam (Ata) kórinisinde, keyin Nuh kórinisinde, keyin Ibrahim kórinisinde, keyin Muwsa kórinisinde, soń Isa kórinisinde, keyin Muxammed mustafa (s.a.v.) kórinisinde, keyin Abuw Muslim kórinisinde kórsetken ullı adamman, endi bolsa mine, ózińiz kórip turǵan kórinisindemen», – dedi. Adamlar: «Basqalar payǵambarlıqqa talaban edi, sen bolsa qudayman dep atırsań», – dedi. Muqanna: «Olar ózimshil edi, men bolsa ruwxanıyman hám olardıń (deneleri) ishinde edim, mende sonday qúdiret bar, ózimdi qanday kóriniste kórsetiwdi qálesem, sonday kóriniste kórsete beremen», – dedi.

Abu Bakr Narshaxiydiń «Buxara tariyxı» kitabınan

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

VIII ásirde Mawarawnnaxr hám Xorasan aymaǵındaǵı waqıyalardı jáhán tariyxı pánindeǵı waqıyalar menen baylanıstırın:

1. Bul dáwirde Evropa mámleketleriniń social-siyasiy awhalı qanday edi?
2. VIII ásirde Mawarawnnaxr hám Xorasandaǵı ózgerisler tiykarı sol jerli xalıqtıń dál sonday qaysı tarawında úlken tásir kórsetken dep oylaysız? Piki-rińizdi dáliller menen tiykarlawǵa háreket etiń.
3. Arab basqınshılıǵı jáne qanday tarawlarǵa óz tási-rin kórsetken edi? Búgingi kúnimiz benen bayla-nısqań halda túsindiriwge háreket etiń.
4. Toplanǵan maǵlıwmatıńız tiykarında kórgizbe tayarlań.

22-23-temalar:

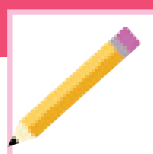
QARLUQLAR, O'GUZLAR, TAHIRIYLER

Jedellestirish sorav ham tapsirmalar

1. Mawarawnnaxr ham Xorasanda uzliksiz dawam etken ozara ishki qarama-qarsiliqlar Arab xalifaligi basqarivina qanday tasir korsetti?
2. VI – X asirlerde Ulli jipek joli qaysi aymaqlardan otken?

Qarluqlar din elinde paytaxttan sirtagi jol, Navkat, Karmankat, Yar siyaqli qalalar ham bir qatar awillar boy tiklegen.

Pikirlesiw ushin

Mawarawnnaxr ham Xorasan xalqinir tez-tez koterilis shigarip turir, uzliksiz dawam etken ozara uris ham ishki qarama-qarsiliqlar Arab xalifaliginir hakimiyatin halsiretti. Bul bolsa garezsiz mamleketlerdin payda bolivina alip keldi.

Pikirlesiw ushin

Áyyemgi Altaydıń batısında, sońın ala Irtish dáryasınıń orta aǵısında jasaǵan *qarluqlar* áyyemgi túrkiy qáwimlerden esaplanǵan.

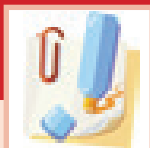
VI – VII ásirlerde olar Túrkk qaǵanlıǵı quramına kirgen. VIII ásirdeń ortalarında Jetisuw úlkesinde Qarluqlar mámleketi dúzildi. Bul mámlekettiń paytaxtı Shu dáryasınan arqaraqta jaylasqan Suyab qalası edi. Qarluqlar mámleketiniń húkimdarı «yabǵu» yamasa «jabǵu» dep júrgizilgen.

X ásirdeń ortalarına barǵanda qarluqlardıń úlken bólimi musulman bolǵan. Qarluqlar mámleketi arqa hám shıǵıstan Elsuwı dáryası alabına shekem, shigil qáwimi jaylawlarına shekem; batıstan oǵuz jurtı hám Ferǵana oypatlıǵı; qublada bolsa yaǵmalar oazisi hám Shıǵıs Túrkkstan menen shegaralanǵan.

Xalqı sharwashılıq, taw jılǵalarınıń boylarında bolsa diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan. Shıǵıs Túrkkstan hám Mawarawnnaxr menen sawda-satlıq alıp barǵan. Shetke tiykarınan jún hám júnнен islengen zatlar: gilem, alasha, kiyiz sıyaqlılar alıp shıǵılǵan. X ásirde qarluqlar Mawarawnnaxrdeń arqa aymaqların iyelegennen soń, Shash átirapı hám Ferǵana jáne Zarafshan alaplarına kelip ornalasqan. Keyinirek otırıqshı túrde jasaytuǵın jergilikli xalıqqa aylanıp ketken.

Qarluq aqsúyekleri

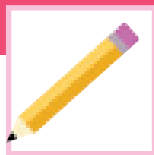
Batıs Túrkk qaǵanlıǵınıń krizisinen keyin dúzilgen iri etnikalıq uyımlardan biri oǵuz (arab-parsı dereklerinde guz) etnosı bolǵan.

Dóretiwshilik jumıs

Jáhán tariyxınan alǵan bilimlerińiz tiykarında seljukiyler jasaǵan aymaq hám olar basqarǵan mámleket qaysı mámleketler menen shegaralaslıǵın anıqlań.

O'guzlar –
Turan aymağında
jasağan türkiy
qawim.

Pikirlesiw ushın

Türk qağanlığı húkimdarlığı dáwirinde o'guzlar onıń quramında bolğan. Türk qağanlığı qulay baslağannan keyin, o'guzlardıń úlken bólimi Sırdárya basseyni hám de Aral teńiziniń boyında bekkem ornasqan. Olar IX ásirdiń aqırı hám X ásirdiń basında *O'guzlar mámleketine* tiykar saldı.

Sırdáryanıń tómengi ağımı boyındağı Jańakent qalası O'guzlar mámleketiniń paytaxtı bolğan. X ásirde baslap o'guzlar islam dinin qabıl etedi.

X ásirdiń birinshi shereginde O'guzlar mámleketi arqa-shıǵıstan kóterilgen qıpshaqlar tárepinen berilgen qattı soqqı nátiyjesinde, bólinip ketedi. Olar óz elin taslap, bir bólimi Arqa Kavkaz dalalarına barıp ornasadı. Olardıń ekinshi bólimi bolsa dáslep Mawarawnnaxrğa kirip baradı hám

jaña dinactiya – *seljukiylardiñ* basshılıǵında Aziya aldı mámleketlerin basıp alıwǵa kirisedi.

Bul eki túrkiy mámleket tek Mawarawnnaxr ǵana emes, al pútkil Orta Shıǵıs hám Aziya aldı xalqınıñ siyasiy turmısına da kúshli tásir kórsetti. Bul mámleketlerdiñ xalqı usı aymaqta jasawshı xalıqlardıñ etnikalıq tariyxına tásir etti. Mısalı, qarluqlar ózbek hám tájiklerdiñ, oǵuzlar túrkmen, ázerbayjan, qaraqalpaqlardıñ etnogenezinde áhmiyetli rol oynadı.

Áyyemgi oǵuzlar

Oǵuz atlısı

Tahiriylar – Xorasan-daǵı Tahiriylar mámleketinde húkimdarlıq etken dinastiya (821 – 873). Rásmiy túrde abbasiylerge qaraslı bolǵan. Dinastiyaǵa 821-jıl Tahir ibn Xusayn tiykar salǵan.

Maǵlıwmat ushın

VIII ásir aqırı – IX ásir diñ basında xalifalıqtı lárzege keltirgen awır siyasiy jaǵday abbasiylardi Mawarawnnaxr hám Xorasanda alıp barılıp atırǵan siyasetti ózgertiwge májbúr etti.

Jergilikli hasılzadalar Mawarawnnaxr hám Xorasandı tek óz qaramaǵına ótkerip ǵana qoymastan, al xalifalıqtıñ orayında da hákimiyattı basqarıwda barǵan sayın kóbirek rol oynay basladı.

Buǵan, ásiyese, xalifa Xarun ar-Rashid (786 – 809) óliminen soñ onıñ balaları Mamun menen Amin arasındaǵı 809 – 813-jılları taxt ushın bolǵan gúreste úlken jol ashıp berdi.

Xalifalıqtıñ oraylıq bólimindegi arablar Amindi xalifalıqtıñ taxtına kóteredi. Buǵan narazı bolǵan Mamun inisi Aminge qarşı gúres baslaydı. Gerat wálayatınıñ hasılzadalarınan Tahir ibn Xusayn baslıq Xorasan hám Mawarawnnaxrdıñ múlkdarları oǵan járdem beredi.

813-jılı olar Bağdadqa júris etedi. Paytaxt qolğa kirgizilip, Mamun xalifalıq taxtına otiradi. Onıń esesine Tahir 821-jılı Xorasan hám Mawarawnnaxr nayıbı etip tayınlanadı. Sonday-aq, Mamun Mawarawnnaxr hasılzadalarınıń da jár-demin umıtpadı. Samanxudattıń aqlıqların qala hám wálayatlarğa nayıb etip tayınlaydı. Nuxqa Samarqand, Axmetke Fergana, Yaqyağa Shash hám Ustrushana, Ilyasqa bolsa Gerat tiyedi. Bunıń esesine aǵalı-inili samaniyeler Mawarawnnaxrdıń hár jılǵı xirajınan júdá kóp bólegin tahiriyler arqalı xalifa qaznasına jiberip turadı.

Tahiriyeler zamanında da miynetkesh xalıqtıń awhalı oǵada awırılıǵınsha qala berdi. Múlik iyesi diyqanlardıń jábir-zulımlıǵınan, mámleket-tiń awır salıqlarınan biyzar bolǵan xalıq kóteriliske shıǵadı. Olarğa «ǵaziyeler» de qosıladı. Kóteriliske saffariyeler – mısker ónerment aǵalı-inili Yaqıp hám Amir Layslar bassılıq etedi. Kóterilishshiler 873-jılı Xorasan paytaxtı Nishapurdı iyeleydi. Nátiyjede tahiriylerdiń húkimdarlıǵı tamam bolıp, hákimiyat *saffariyeler* qolına ótedi.

Tahir ibn Xusayn Gerat janındaǵı Bushang qalası hákimi bolıp, 811-jılı Ray janında xalifa Aminniń Ali Maxan atlı sarkardasın jeńgen. Sawashta kórsetken erligi ushın oǵan «Zul yaminayn» (Eki qolda gúresiwshi) húrmetli laqabı berilgen.

Saffariyeler – Saffariyeler mámleketinde húkimdarlıq etken dinastiya. Saffariyelerdiń atı onıń tiykarın salıwshısı Yaqıp ibn Lays as-Saffar atınan alınǵan. Saffariyelerdiń iri húkimdarı: Yaqıp ibn Lays (873 – 879); Amir ibn Lays (879 – 900)

Tahiriyeler teńge pulı

Dóretiwshilik jumıs

1. Xarun ar-Rashid hám Mamun menen Amin haqqında qanday maǵlıwmatlarğa iyesiz?
2. Mamun akademiyası haqqında esitkensiz be? Ne ushın akademiya Mamun atı menen baylanıslı?

Dereklerde

Rofe ibn Lays Xarun ar-Rashid-ke qarsı hújim etip Samarqandı alğanında Xarun ar-Rashid Harsama Ayaini Rofe ibn Laysqa qarsı urısqa jiberdi. Rofe Samarqandı qorshap aldı hám Harsama onı qolğa alıwdan kúshsiz qaldı. Bul hádiyse sebepli Mamun Xarun ar-Rashid penen birge Xorasanğa kelgen hám Xarunniń kewli usı jumıs penen hádden tis dárejede bánt edi.

Mamun jergilikli aqsúyek Asadtır balalarına xat jazıp, olarğa Rofe menen urısta Harsamağa járdem beriwdi buyırdı. Asad balalarınıń shaqırığına baylanıslı Rofe Harsama menen kelisim dúzdi hám olardıń arasında quda-tamırshılıq júzege kelip, Xarun bul jumıstan qáterjam boldı. Rofeniń pútkil Xorasandı alıp qoyıw qáwpi bar edi, (sonıń ushın) bul kelisimniń dúziliwi Mamun ushın júdá unadı. Xarun mine, usı saparı waqtında Tuste qaytıstı boldı.

Mamun xalifalıqqa otırǵannan keyin, sol islegen jaqsılıqları esabınan itibarlı qalalardan birin berdi... Gassan Xorasan ámirliğinen biykar etilip, Tahir Xusayn Xorasan ámiri bolǵanda da Tahir ol wálayatlardı Asadtır balaları qolında qaldırdı hám olardıń eń úlkeni bolǵan Nux ibn Asadqa sarpay kiygizdi.

Abu Bakr Narshaxiy, «Buxara tariyxı»

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Ne sebepten IX – X ásirlerde Turan aymaǵındaǵı xalıqtır etnikalıq qalıplesiwinde qarluq hám oǵuzlerdiń tási kúshlirek boldı?
2. Klaslaslarıńız benen tórt toparǵa bólinip, tómendegi keste tiykarında maǵlıwmatlardı talqılań.

Qarluqlar

Kelip shıǵıwı.....
Sociallıq sisteması.....
Tariyxıy áhmiyeti.....

Oǵuzlar

Kelip shıǵıwı.....
Sociallıq sisteması.....
Tariyxıy áhmiyeti.....

Tahiriylar

Kelip shıǵıwı.....
Sociallıq sisteması.....
Tariyxıy áhmiyeti.....

Saffariylar

Kelip shıǵıwı.....
Sociallıq sisteması.....
Tariyxıy áhmiyeti.....

24-25-temalar:

SAMANIYLER

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Jáhán tariyxı páninen alğan bilimińizge tayanıp, IX ásirdeń baslarında Arab xalifalıǵınıń hásirep qalıwına qanday faktorlar sebep bolǵanlıǵın aytır?
2. Ne sebepten Samanxudattıń aqlıqları aymaqlarǵa nayıp etip tayınlaǵan edi? Bul aymaqlardı kartadan kórsetiń.

Pikirlesiw ushın

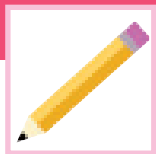
IX ásirde Mawarawnnaxrdıń siyasiy turmısında da ózgerisler jüz beredi. Elge dáslep Nux, soń Axmet basshılıq etedi. Hár biri húkimdarlıǵı dáwirinde ózleriniń atınan mıstan mayda teńgelerdi quyıp shıǵaradı. Axmet qaytı bolǵannan keyin onıń balası Nasır Samarqandı orayǵa aylandıradı. Ol Mawarawnnaxrdıń barlıq wálayatların birlestiriw hám onı Xorasannan bólip alıw ilajların kóredi.

IX ásirdeń aqırǵı shereginde Mawarawnnaxrdıń derlik barlıq wálayatları samaniyler soramına ótedi hám Nasır pútkil Mawarawnnaxrdıń húkimdarına aylanadı. Onıń atı menen gúmis dirham quyıp shıǵarıladı.

Ismayl Samaniy maqbarası.
Buxara. X ásir.

Samaniylerdiń kelip shıǵıwı

Dereklerde Samanxudatlardıń kelip shıǵıwı haqqında hár túrli maǵlımatlar keltirilgen. Kópshilik dereklerde aytıwına qaraǵanda, olardıń shejiresi sasaniy shahan-shahı Xurmazd IV (579 – 590)tıń áskeriy komandiri Bahram Chubinge (VI ásir) barıp taqaladı. Bahram Chubin dáslep Armeniya (Armanstan) hám Azerbaijan, keyin bolsa Ray hám Xorasan nayıbı etip tayınlaǵan. Ayırım maǵlımatlarǵa qaraǵanda, Bahram Chubinniń kelip shıǵıwı boyınsha sasaniyler xızmetindegi oǵuz túrklerinen bolǵan. Onıń áwladları Balxta jasap, sol jerden Xorasan hám Mawarawnnaxrdıń hár túrli aymaqlarına nayıp etip jiberilgen.

Pikirlesiw ushin

Kóp ótpey aǵalı-inili Nasır hám Ismayl arasında taji-taxt ushin gúres baslanadı. 888-jılǵı sawashta Ismayl jeńip shıǵadı. Biraq ol aǵası ólimine shekem óz múlkinde, keyin bolsa pútkil Mawarawnnaxrda húkimdar boladı.

Ismayl Samaniy Mawarawnnaxrdı birlestirip, bekkem mámleket dúziwge umtıldı. Arqa-shıǵıs aymaqlarǵa júris etti. Tez arada Taraz qalasın basıp alıp, sahralılarǵa qıyratıwshı soqqı berdi.

Mawarawnnaxr xalqınıń ǵárezsizlikke erisiwi, arab xalifalarına unamaytuǵın edi. Sol sebepli xalifalıq saffariyler menen samaniylerdi soqlıǵıstırıwǵa hám olardıń ekewin de hál siretip, bul bay wálayatlarda ózińniń tásinin qayta tiklewge háreket etedi.

Xalifa Mutazid saffariyler húkimdarı Amir ibn Laysqa Xorasan menen birge Mawarawnnaxrdıń ústinen de húkim júrgiziw huqıqı berilgeni haqqında pırman shıǵaradı. Bunıń menen onı Ismayılǵa qarsı qoyadı.

Nátıyjede olardıń arasında urıs baslanadı. Urıs Ismayıldıń jeńisi menen tamam boladı. Pútkil Xorasan samaniylerdiń qol astına ótedi.

Xalifa ilajsızdan Ismayılǵa húkimdarlıq jarlıǵın jiberiwge májbúr boladı.

Ismayl Samaniy pútkil Mawarawnnaxr hám Xorasandı óziniń qol astına birlestirdi. Buxara qalası bul mámlekettiń paytaxtına aylandı.

Dóretiwshilik jumıs

Geografiya páninen alǵan bilim-lerińizge tayanıp, Fergana, Isfijob (Sayram), Shash, Samarqand, Buxara, Xorezm, Shaǵaniyan, Xuttalan, Kesh, Xorasan, Seyistan, Ǵazna qalaları jaylasqan aymaqlar kartasın sızırń. Bul aymaqlardıń maydanın esaplań. Zamanagóy karta menen salıstırırń. Ismayl Samaniy tárepinen qaysı aymaqlar mámleket quramına kirgizildi?

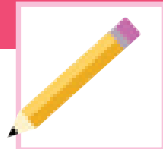

Samaniylar mámleketi kartası

Samaniylar dáwirinde Nasır ibn Axmet ibn Ismayıl Samaniy Registanga bir saray (qurıwdı) buyırdı. Oğada sulıw bir saray qurdı. (Amir) buğan kóp zat sarpladı. Ol óziniń sarayı dárwazası aldında hámeldarları ushın saray qurıwğa buyırdı, onı da qurdı, sonday-aq, hár bir hámeldardıń patsha sarayınıń dárwazası aldında qurılğan ózleriniń sarayında óz aldına diywanı bar edi; máse-len: wázir diywanı, qarjı (kiris-shıǵıs) isleri diywanı, mámleketlik hújjetlerin basqarıw isleri diywanı, saqshılar baslıǵı diywanı, xat-xabarlar baslıǵı diywanı, saray is basqarıwshısı diywanı, mámleketlik múlikleri diywanı, muhtasib diywanı, waqım jerler diywanı, qazılıq isleri diywanı, (Amir) mine, usı tártipte diywanlar qurıwğa buyırdı hám olardı qurdı.

Abu Bakr Narshaxiy
«Buxaratariyxı»

Pikirlesiw ushın

Samaniylar mámleketti basqarıwda eń dáslep ıqsham basqarıw hákimshiligin dúzdi. Ol amir sarayı hám diywanlar (wázirlikler)dan ibarat edi. Sarayda ámirdiń turatuǵın jayı, mámleketi hám de saray hasılzadaları, nóker jáne xızmetkerleriniń turatuǵın jerleri bolǵan. Narshaxiydiń jazıwına qaraǵanda, Samaniylar mámleketi tiykarınan onlaǵan diywanı arqalı basqarılıp, olardıń arasında wázir diywanı bas basqarıw keńsesi esaplanatuǵın edi. Nasır ibn Axmet (Nasır III) dáwirinde Buxaraniń Registan maydanında amir sarayınıń qarsısında diywanlar ushın saray qurılıp, keńse mine, usı arnawlı imaratqa ornalasqan edi. Keńse xızmetkerleri Quran ilimleri hám sháriyattıń tiykarǵı qaǵıydaların jaqsı biletuǵın, arab, parsı, túrk tillerin puqta iyelegen, hár túrli ilimlerden xabardar bolǵan sawatlı hasılzadalardan tańlap alıńan.

Pikirlesiw ushın

Mámleketlik jumıslarına qabıllawda belgili bir talaplar bar edi. Máselen, mámleketlik tildi tolıq biliw, dáwirdeń huqıq normalarınan tolıq xabardar bolıw, tariyx, ádebiyat sıyaqlı ilimlerden xabardar bolıw, esap-kitap jumıslarındaǵı bilimlilik hám basqa. Ismayıl Samaniy saraydıń arnawlı turaqlı áskerler (sarbazlar)inen ibarat jaqsı qurallanǵan áskeriy armiya dúzedi. Jaqsı hám uzaq xızmet etken sarbazlar «hajib» lawazımına kóterilgen. Hajiblerdıń baslıǵı «hojib ul-hujob» yamasa «hojibi buzruk» dep júrgizilgen. Bunday ataq Samaniyler sarayında joqarı ataq esaplanǵan.

Láshker eki toparǵa bólingen: turaqlı túrde xızmet kórsetiwshi saylanǵan bólimler (gvardiya) hám zárúr jaǵdaylarda wálayatlardan jıylatuǵın bólimleri. Saylanǵan bólimlerdegi xızmet keminde segiz basqıstıan ibarat bolıp, ápiwayı piyada áskerlikten visoq bası, yaǵnıy tórt adamnan ibarat toparǵa baslıq dárejesine shekem bolǵan joldı basıp ótiwge tuwrı kelgen. Keyin ol haylbası (kishi ásker baslıǵı) ataǵın iyelewi kerek bolǵan. Bul dárejege tiyisli tártip-intizam, talaplar kóleminde xızmet etilgende ǵana erisiw múmkin edi.

Ismayıl Samaniydıń óliminen soń siyasiy tártipsizlik kúsheyip, oraylıq hákimiyat ornına zıyan tiyiwi aymaqtıń Jetisuw hám Qashqar bóliminde basqa bir siyasiy dinactiya – *qaraxaniylerdıń* kúsheyip bariwı menen bir waqıtqa tuwrı kelgen edi. Nátiyjede X ásir aqırında hákimiyat qaraxaniylerdıń qolına ótedi. Qaraxaniyler aymaqtıń Jetisuw, Qashqar, Mawarawnnaxr sıyaqlı bólimleri ústinen húkimdarlıq ete baslaydı. Xorasan, Ǵazna sıyaqlı wálayatlar bolsa tap sol dáwirden baslap aymaqta qalıplesken jáne bir siyasiy dinactiya – *ǵaznawiyler* qol astına ótken edi.

Samaniyler húkimdarı sawashta.
Kórkem shıǵarması

Dóretiwshilik jumıs

1. Ne sebepten Ismayıl Samaniy mámleket jumıslarına qabıl etiwde belgili bir talaplar islep shıqqan? Siz jáne qanday talaplar qoyǵan bolar edińiz?
2. «Turan xalıqları áskeriy óneri» temasındaǵı maǵlıwmatlar tiykarında Samaniyler dáwirinde áskeriy turmıstı talqılań, ulıwma hám ayırmashılıq táreplerin anıqlań.
3. Bul dáwirde Evropa hám Aziyanıń basqa mámleketlerinde áskeriy basqarıw qanday kóriniste edi?

Pikirlesiw ushın

IX – X ásirlerde úlken jer iyeleri kadivarlardı jumsawdan kóre, óz jerlerin awıl jámáátleriniń jerleri az aǵzalarına ijaráǵa beriwdi abzal kórdi. Sol zamanda ijarashılar «barzikar» yamasa «qosshılar» dep atalatuǵın edi. Mámleketlik salıqlar (xiraj hám úsir) jer iyesinen de, qos aydawshılardan da bólek-bólek alınatuǵın edi.

Samaniylardıń áskeriy atlanısları, húkimdar dinastiyanıń ishki kelispewshilikleri, jergilikli hákimlerdiń ózbasımshalıq háreketleri barǵan sayın hawij alıp bardı. Nátiyjede mámlekette ekonomikalıq krizis júzege keldi. Hátteki, áskerler, sonıń ishinde, ámirdiń türk sarbazlar armiyasına turaqlı aylıq tólew ushın qarǵı tabılmaydı. Bunday awır awhaldan shıǵıw ushın xalıqtan eki márte salıq óndirip alınadı. Bunday tártipsizlikler mámlekettegi jaǵdaydı jáne de keskinlestirip, xalıqtıń hár qıylı qatlamlarınıń hákimiyatqa qarsı kóterilis shıǵarıwına sebep boladı.

Nasır Axmet teńgesi

Samaniylar atlısı

Ismayıl Ferǵanada 849-jılı tuwılǵan. 14 jasında ákesi Axmet qaytı bolıp, aǵası Nasırdıń qolında qaladı. Derek tili menen aytqanda, «aqlı, ádalatlı, pikir hám ilaj iyesi» bolǵan Ismayıl, 892-jılı pútkil Mawarawnnaxr húkimdarlıǵın óz qolına alıwǵa erisip, «haqıyqattan da patshalıqqa ılayıq hám haqlı» ekenin dálilleydi...

Ismayıl mámleketshiligimiz tariyxındaǵı tájiriybe hám dástúrlerdi uqıplılıq penen dawam ettire bilgen mámleket ǵayratkeri bolıp esaplanadı. Ol, eń dáslep, mámleketimiz siyasiy birligin támiyinlewge bel baylap, Ferǵana, Isfijab, Shash, Samarqand, Buxara, Xorezm, Shaǵaniyan, Xuttalon, Kesh, Xorasan, Seyistan, Ǵazna sıyaqlı bir qatar wálayatlardı óziniń húkimdarlıǵı astına birlestirdi...

Ismayıl oraylasqan mámleketshilik tiykarların qaytadan tiklegen.

Azamat Ziyo,

«Ózbek mámleketshiligi tariyxı»

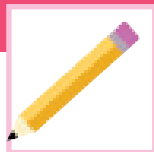

Samaniylar dáwirine
baylanisli idis

Dóretiwshilik jumis

1. Alptegin hám Sabuktegin tágdirinde qullarğa bolğan qatnastı kórsetiń.
2. Bul dáwirde qullarğa bolğan qatnastı Áyyemgi Mısır, Áyyemgi Rim hám Áyyemgi Greciya-dağı qulshılıq sisteması menen salıstırıń.

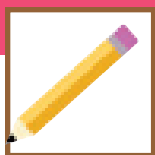
Pikirlesiw ushın

Samaniylardıń áskeriy bólimlerinde, hákimshilik lawazımlarında túrkler xızmet etken. Túrkıy qullar basqa mámleketlerge sawdağa shıǵarılgan. Qul qashıp ketse onı hesh kim izlemegen.

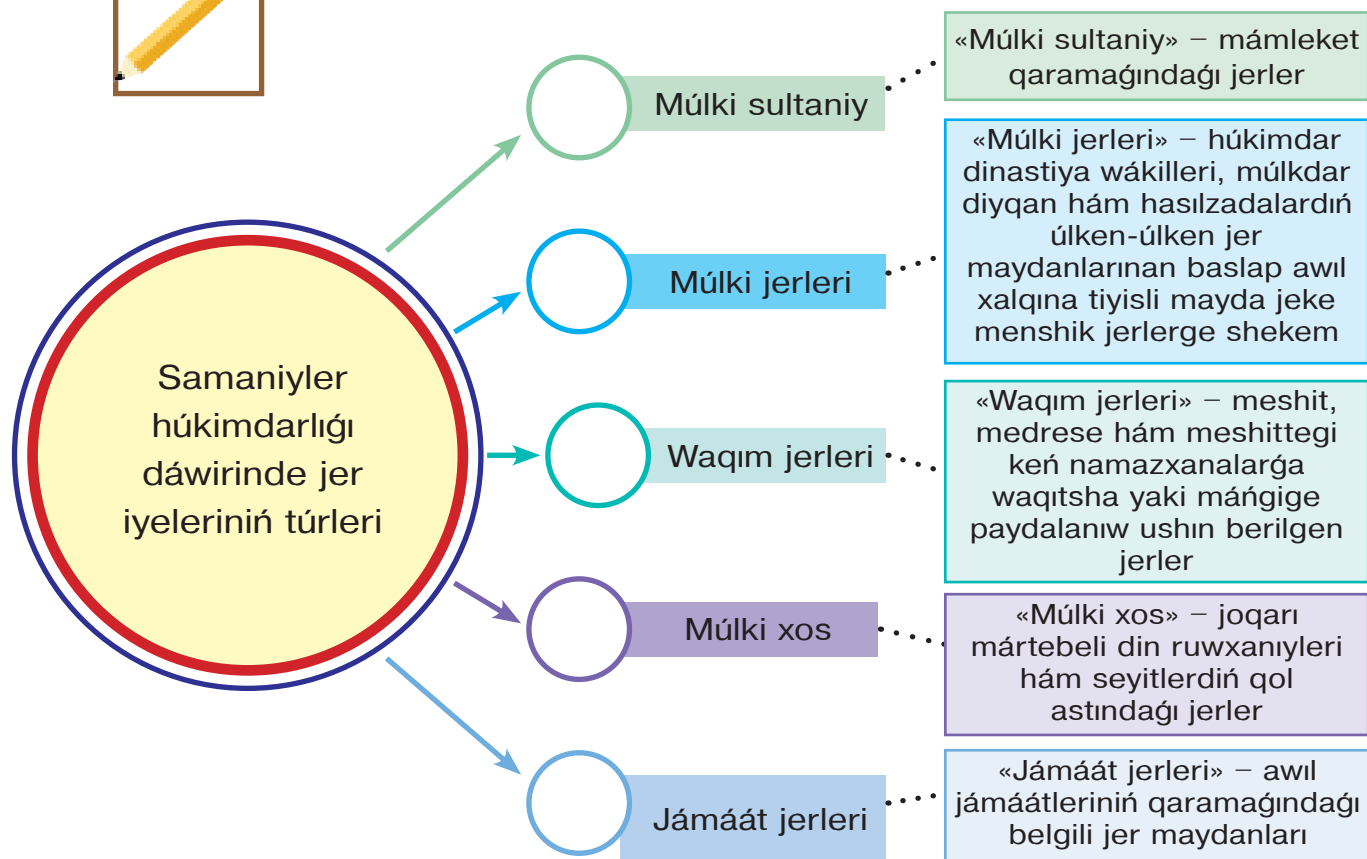
Samaniylardıń xızmetinde de túrkıy qullar az bolmaǵan. Olardıń ishinen wálayat hákimleri, áskerler, hátte mámleket baslıqları jetisip shıqqan: Samjuriy, Alptegin, Tash, Fayiq hám basqalar usılar qatarınan.

Alptegin samaniylardıń burınǵı qulı, keyinnen iri áskeriy sarkarda, Xorasan wálayatınıń hákimi hám iri jer iyesi bolğan. Ol bayıp, Xorasan hám Mawarawnnaxrda jaylasqan awıllardı satıp alǵan, hár bir qalada sarayı, hawli-jayları, kárwan sarayları bolğan. Alpteginniń Nishapur bazarınan satıp alǵan Sabuk (keyinnen Sabuktegin) atlı jáne bir qulı óziniń talantı menen úlken áskeriy sarkarda dárejesine kóterilgen.

Pikirlesiw ushın

X ásirde iri h́ameldarlardıń mámleket aldındaǵı xızmetleri ushın jer h́am suwdan ibarat úlken-úlken múlklar sawǵa etiw baslanadı. Bunday múlklar «ıqta», oǵan iye bolǵan múlklar iyeleri «muqta» yamasa «ıqtadar» dep ayılǵan. ıqta túrinde ayırım wálayat yamasa qalalar h́am rayonlar sawǵa etilgen. ıqta eń dáslep tiykarınan joqarı qatlamdaǵı hasılzadalarǵa: dinastiya aǵzaları – ámirlerdıń áwladlarına h́am iri h́ameldarlardıń inam etilgen. Bunday múlklar dáslep ómirlikke emes, al belgili múddetke berilip, násilden-násilge ótkerilmegen. ıqtadarlar, ózine sawǵaǵa berilgen aymaqlarda jasawshı xalıqtan alınatuǵın salıqlardıń belgili bólimin ózlerine alıw huqıqına iye bolǵan.

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

Jámáátlik shınıǵıw:

1. Turan aymaǵında orta ásirlerdıń dáslepki d́awirindegi jer iyelik etiw formaların esleń. Olardı samaniylar d́awirindegi jerge iyelik etiw kórinisleri menen salıstırıń. Alǵan maǵlıwmatlardı talqılań, ulıwmalıq h́am ayırmashılıq táreplerin sanap berıń.
2. Evropada bul d́awirde jerge iyelik etiwdiń qanday túrleri bar edi?
3. Eki aymaқтаǵı jerge iyelik etiw formalarınıń ayırmashılıq h́am ulıwmalıq táreplerin keste kórinisinde salıstırıń.

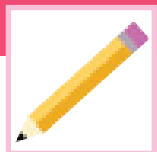
26-27- temalar:

SAMANIYLER DÁWIRINDE SOCIAL-EKONOMIKALÍQ TURMÍS

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

Ekonomikalıq turmıstıń rawajlanıwına qanday faktorlar tásir kórsetedi? Pikir bildiriwińizde *tınıshlıq, rawajlanıw, ilim, umtılıw, keńpeyllik* sıyaqlı sózlerden paydalanıń.

Pikirlesiw ushın

Samaniyler dáwirinde Fergana, Qashqadarya, Zarafshan alapları, Shash, Xorezm, Xorasan wálayatlarında diyqanshılıq jumısları joqarı dárejede ámelge asırılğan. Biyday, arpa, salı, paxta, tarı, zıgır, gúnji, kenep, noqat, másh, jońıshqa sıyaqlı bir qatar eginler jetistirilgen.

Jerge islew beriw nátiyjesinde hasıldarlıq júdá joqarı bolğan. Bağshılıq, ásirese, júzimgershilik hám palızshılıq tarawlarında da jetiskenlikler usı sıyaqlı edi. Júzimniń onlağan sortları, miywelerden alma, shabdal, erik, almurt, ánjir, ayva, alsha, qárelı, anar, badam, goza, palız eginlerinen asqabaq, qawın (ásirese Buxara qawınları belgili bolğan), baqlajan, geshir, pıyaz sıyaqlılar jetistirilgen.

Diyqanshılıq salıǵı – xirajdan qaznaǵa túsetuǵın dáramat mámlekettiń kiris-shıǵısıń úlken bólimin qaplar edi. Sonıń ushın da, samaniyler mámlekette diyqanshılıq xojalıǵın rawajlandırıwǵa úlken itibar berdi.

Dóretiwshilik jumıs

1. Bul dáwirde kúsh-kólikten jáne qanday maqsetlerde paydalanıldı?
2. Eger diyqanshılıq salıǵınan túsetuǵın dáramat mámlekettiń kiris-shıǵısıń úlken bólimin qaplasa, mámleket diyqanshılıqqa qanday qatnasta boladı?

Mawarawnnaxr wálayatlarınıń ishinde eń kóp abıraylı aymaq Ferǵana alabı bolǵanlıǵın túsiniń alıw qıyın emes. Ferǵana wálayatında kóplegen qalalar bolǵan. «Onıń paytaxtı sol dáwirlerde Axsikent bolıp, qalanıń úlkenligi (aylanasına) 3 farsań aralıqqa sozılǵan, onıń ishinde baǵ, kanalları hám birqansha hávızleri bolǵan. Axsikenttiń átiraplarında (diywaldan sırtında) da baǵlar, terekzarlar kóp bolıp, olar bir-birinen ajırmastan 2 farsań aralıqqa shekem sozılıp ketken.

Istaxriy (arab geografi)

Samaniyler dáwirine baylanisli siya salǵısh

Farsax yaki farsań – 6 km ge teń aralıq ólshew birligi. Ámelde farsax uzınlıǵı hár túrli aymaqlarda ayırmashılıǵı bolǵan. Oraylıq Aziyada bul aralıq ádette adımlar menen ólshengen hám 12 000 adımǵa teń bolǵan.

Maǵlıwmat ushin

Bul dáwirde qalalardıń ulıwma kórinisi tıp-tamırınan ózgerdi. Turan xalıqları hám arab mádeniyatınıń aralasıwı nátiyjesinde úlken gúmbezli saltanatlı, ájayıp naǵısli saraylar hám úlken esikli (portallı) imaratlar, ustaxanalar, meshit, medrese, maqbara, meshittiń úlken nazamxanası (xanaqoh) hám kárwansaraylar boy tikledi. Qalalar ónermentshilik orayına aylandı.

Samarqandta joqarı sortlı qaǵaz islep shıǵarılatuǵın edi. Shash óziniń kónshilik ónimleri hám teriden islengen zatları menen, llok bolsa gúmis hám qorǵasın kánleri menen jáne gúmis teńge shıǵaratuǵın teńge quyatuǵın kárxanası menen belgili edi.

Xorezmde qayıq soǵıwshılıq rawajlanadı. Xorezm hám Termizde soǵılǵan qayıqlar Ámiw-dárya boylap tap Aral teńizine shekem úzliksiz zat tasıp, sawdagerlerdiń júgin jeńil, uzaǵın jaqın etken. Bul dáwirde qalalar menen bir qatarda awıllar da mámlekettiń ekonomikalıq turmısında úlken orınǵa iye edi. Buxaranıń Zandana awılında toqılǵan zatlardıń bóz «zandanashi» Samarqandtıń Vador awılında tayarlanǵan gezleme «vadoriy» atları menen Shıǵısta belgili edi.

Mağlıwmat ushın

Sırtqı sawda aylanısında sarroflik cheklerinin keń paydalanılğan. Sawdagerler ózi menen kóp muğdarda pul alıp júrmeytuğın edi. Óz pulların olar qaladağı sarroflardan birine tapsırıp, onnan tiyisli hújjet – chek aladı. Belgilengen qalağa barıw menen bul chekti sarrofqa berip, onda kórsetilgen muğdardağı puldı tolıq etip qaytarıp alıw múmkin edi.

Ishki bazarlarda «fals» dep atalğan mıs pul, xalıqaralıq sawda-satıqta bolsa gúmis teńge – dirhamlar paydalanılatuğın edi. Mıs pullardı oraylıq húkimet te, sonday-aq, dinastiya aǵzalarından bolğan bazı bir wálayat hákimleri de shıǵartuğın edi. Gúmis teńgeler tek húkimet baslıǵınıń atınan Marı, Samarqand, Buxara hám Shashta mámlekettiń teńge quyatuğın kárxanalarında quyılatuğın edi. Samaniyler «ismoiliy», «muhammadiy» atları menen júrgizilgen birneshe hár túrli gúmis dirhamlar shıǵarğan edi. Olar arasında «ismoiliy» teńgesi joqarı sıpatlı sap gúmisten quyılıp, olar tiykarınan xalıqaralıq sawda baylanıslarında paydalanılğan.

Chek sózi parsı tilinde atama bolıp, sol waqıtta da bul sóz sol mániste qollanılğan.

Samaniyler dáwirine baylanıslı idis

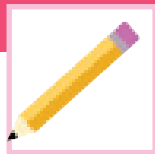
Dóretiwshilik jumıs

Sawdagerler ózi pulların qaladağı sarroflardan, yaǵnıy pul almastırwshılardan birewine tapsırıp, onnan tiyisli hújjet – chek alatuğın edi. Usı háreket sizge búgingi kúndegi qaysı sistemanı eslettı?

Ismayil Samaniy
maqbarasi. Buxara.

Pikirlesiw ushin

Pisken gerbish arxitekturaliq hám jámáátlik imaratları qurılısında tiykarǵı material bolıp qaldı. Turaq jay imaratları qurılısında bolsa karkaslı konstrukciya keń tarqaldı. Pardoj jumıslarında sabanlı ılay sıbaw qatarında ganishtıń hár qıylı túrleri qollanılǵan. Keyinirek sırlanbaǵan kafel hám ılaydan islengen plitkalar, sırlanǵan kafel hám naǵıslar oyılǵan tegis pisirilgen ılay taxtashalar – parshin (mayolika) qollanıw usılı oylap tabıldı.

Eń áyyemgi arxitekturalıq esteliklerden Áyyemgi Xorezmdegi Qavat qorǵanı, Samarqand (Afrasiyab)taǵı samaniyler sarayınıń bir bólimi hám Termiz janındaǵı Qırqqız qorǵanın jazıwǵa boladı. Bulardıń hár úshewi de qam gerbish hám ılay paqsadan qurılǵan. Afrasiyabtaǵı samaniyler sarayınıń bir bólimi esaplanıwshı imarattıń aldınǵı tárepi aǵash sútinli, aywanlı bolıp, ortada tóbe-si gúmbez benen jabılǵan úlken bólmeler hám onıń eki qaptalında jáne qosımsha bólmeler bolǵan. Tiycarǵı zal hák-taslı ganshtıń ishine talshıq tárizli ósimlikler qosılǵan materialdan júdá sulıw oy-mashılıq usılında kórkem etip islengen.

Termiz janındaǵı bunnan 1000 jıl aldın qurılǵan Qırqqız qorǵanı óziniń konstruktiv hám arxitekturalıq sheshimleri menen qánigelerdi lal qaldırmaqta. Onıń dúzilisi kvadratqa jaqın kórinişinde bolıp, tórt múyeshinde tórt gúldáste tárizli minaraları bar.

Pisken gerbishten islengen dáslepki imaratlar qatarında Buxarada saqlanıp qalǵan Samaniyler maqbarasın mısıl keltiriw múmkin. Bul qurılıs Ismayıl Samaniy dáwirinde qurılǵan dep esaplanadı. Turan arxitekturası dúrdanası bolǵan bul maqbara kub tárizli kólemde bolıp, tárepleriniń sırtqı uzınlıǵı 10 metrge jaqın. Oǵada ájayıp islengen bul imarattıń ishki tárepleri 7,2x7,2 metr bolıp, ústi gúmbez tárizinde jabılǵan.

Samaniyler maqbarası áyyemgi Iran hám Turan arxitekturasında belgili bolǵan «chortoq» (shertek, saray) kompoziciya tipin payda etedi. Imarattıń qurılısında hár túrli ólshemdegi pisken gerbishlerden paydalanılǵan.

Samaniy maqbarasınıń ishki kórinişi

* **Medrese** (arabsha – úyrenbek) – musulmanlardıń orta hám joqarı oqıw jurtı.

* **Wázir** – diywanxana baslıǵı, bas wázir.

* **Ulama** – din alımları.

* **Hajib** – áskeriy dáreje (ataq).

* **Xonaqoh** – ǵáripxana, músápirxana.

Qırqqız qorǵanı.
Termiz

Maǵlıwmat ushın

Arqa jol arqalı Qubla Sibir hám Mongolstanǵa Mawarawnnaxrdıń qala hám awıllarınan bóz, kiyim-kenshek, er-turman, qılısh, ıdıslar, zergerlik buyımları, dári-dármaq, qurǵatılǵan miywe, gúnji hám zıǵır mayı sıyaqlı zatlar alıp barılǵan. Sibirden hár qıylı túrdegi qımbat bahalı mamıq júnli teriler, sharwa zatları hám sharwashılıq ónimleri alıp kelingен.

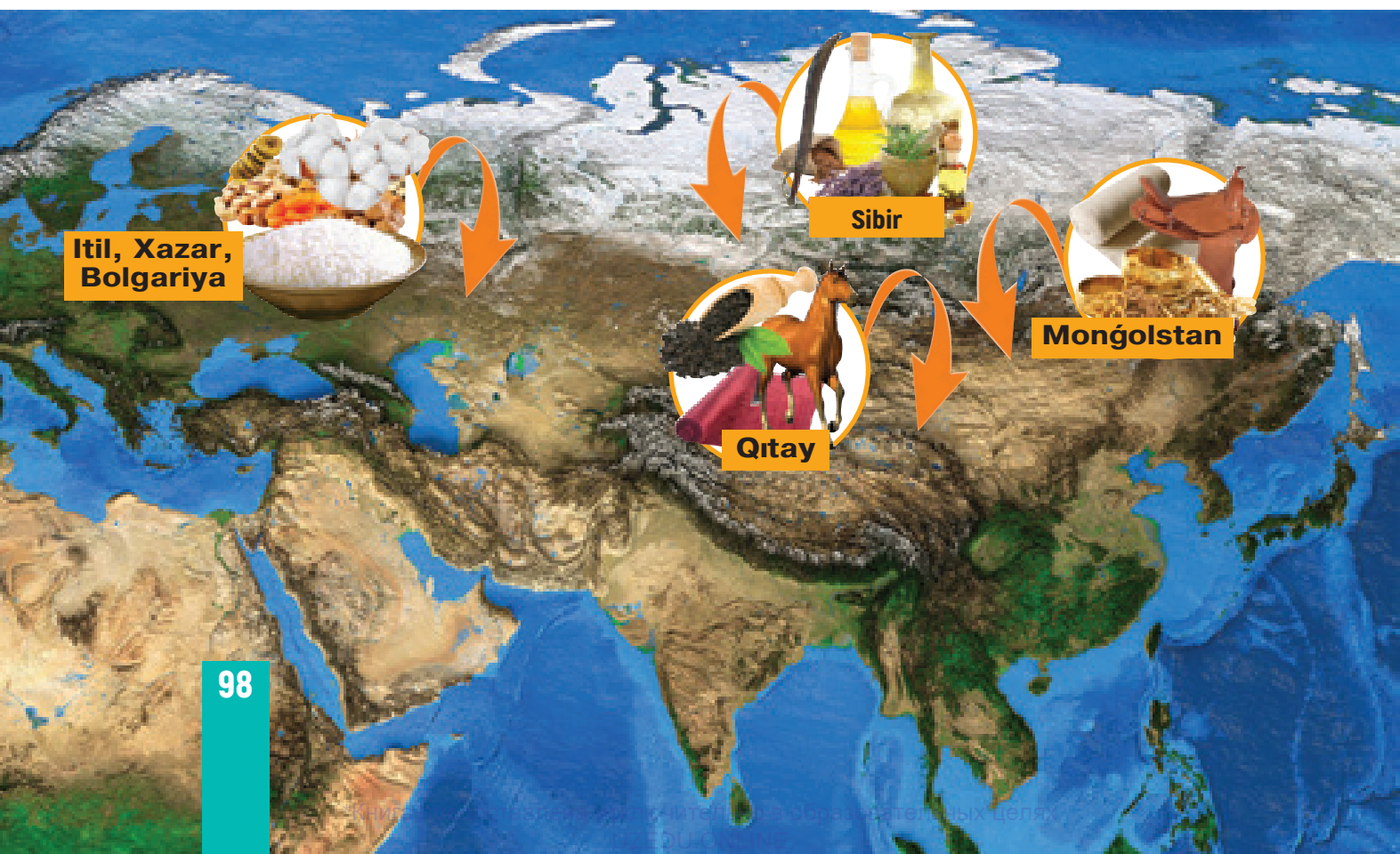
Qıtay menen bolǵan sawdada shay, jipek gezleme, duz hám at tiykarǵı orında turǵan. VII – VIII ásirlerde shay tiykarǵı import ónimlerinen birine aylanǵan. Qıtaysha «sha» yaki «mıń» dep júrgizilgen jaǵımlı iyisli shay ósimligi hám onıń selekciyası bul dáwirde Shıǵıs Túrktan arqalı Túrktan úlkesine, soń basqa mámleketlerge keń tarqalıp, xalıqtıń kúndelikli turmısında paydalanılatuǵın shólińdi qandıratuǵın ishimlikke aylanǵan.

İtil, Xazar hám Bolgariyaǵa Mawarawannaxr hám Xorezmnen gúrish, qurǵaq miyweler, mazalı zatlar, duzlanǵan balıq, paxta, shayı gezlemeler, mawıt, parsha, qamqa hám gilemler alıp barıp satılǵan. Bolgariyaǵa hám Xazardan qımbat bahalı teriler, shamlar, biyik qalpaqlar alıp kelingен.

Dóretiwshilik jumıs

1. Bul dáwirde kárwan jollarınıń sawdadaǵı áhmiyeti qanday edi, dep oylaysız?
2. Bul dáwirde Evropa hám Aziya mámleketleri hám qalaları arasındaǵı sawda qatnasıqları qalay jolǵa qoyılǵan edi? Sırtqı sawda baylanıslarında Evropa aktiv edi me yaki Aziya?
3. Sawda arqalı jáne qanday sociallıq qatnasıqlar rawajlanǵan?
4. Sawdagerler sawdadan basqa jáne qanday wazıypalardı islegen?

Samaniyler teńgeleri
Buxarada quyıp
shıǵarılǵan

Maǵlıwmat ushın

Mawarawannaxrdıń gúlleniwinde islam dini bilimdanlarınıń úlesi úlken boldı. Sol sebepten olardıń abırayı artıp, paytaxt Buxara Shıǵısta islam dininiń eń abıraylı oraylarınan birine aylandı. Qalalarda kóplegen ibadatxanalar, sonıń qatarında, juma meshiti, meshittiń úlken namazxanası hám namaz oqıytuǵın orınlar qurıldı. Bul dáwirde Buxara qalasında Turandaǵı birinshi medrese qurıladı. Keyinnen VIII – X ásirlerde kóplegen medreseler qurıldı.

Mámlekettiń ruwxıy turmısında «ustad» dep atalǵan din hám ilim aldınǵıları basshılıq etken. Keyinnen bul at «shayx ul-islom» atı menen jáne de qádirlendi. Ustادتan keyin xatiblar turatuǵın edi.

Samaniyler meshit, medrese hám meshittiń úlken namazxanaların qurıw ushın arnawlı jerler hám olardıń sarp-qárejetleri ushın úlken-úlken mülkler ajratıp bergen. Islam dini gúlleniwi, Turan xalqınıń ruwxıy dúnya qarasında zárúr áhmiyetke iye edi.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Samaniyler dáwirinde awıl xojalıǵı hám ónermentshiliktiń qaysı túrleri rawajlanǵan?
2. Samaniyler dáwirinde ishki hám sırtqı sawdada qanday pul birlikleri qollanılǵan?
3. Jer iyeliginiń qanday túrleri bolǵan? Barzıklar hám qosshılar kimler edi?
4. Samaniyler hákimiyatın kriziske alıp kelgen sebepler nelerden ibarat edi? Onıń aldın alıw ushın ne islew múmkin edi?

28-29-temalar:

ĠAZNAWIYLER

Jedellestirwshi soraw hám tapsırmalar

1. Samaniyler dáwirinde «hojib ul-hujob» yaki «hojib ul-buzruk» lawazımlarına kimler tayınlanğan. Bul lawazım iyeleri qanday wazıypanı ámelge asırğan?
2. Siz ne dep oylaysız, mámlekette áskeriy hám qorğanıw isleriniń qadaǵalawı kimniń qolında bolıwı kerek?

Alp tegin músini

Maǵlıwmat ushın

Mámlekette júz bergen awır dáwirde Samaniyler mámleketindegi túrk hajiblerinen ibarat saray áskerleriniń siyasiy abırayı oǵada kúsheydi. Sebebi áskeriy hám qorğanıw jumisları tolıǵı menen olardıń qolında edi.

Túrkiy sárkardalardıń xızmetleri esabına samaniy ámirleri kópshilik qábiletli láshker baslardı «hojib ul-hujob» yaki «hojib ul-buzruk» sıyaqlı joqarı áskeriy lawazımlarǵa tayınladı. Olarǵa hátteki ayırım wálayatlardı basqarıw huqıqı berilgen.

962 – 963-jılları Ġazna wálayatın Alp tegin nayıb hám láshker ámiri sıpatında basqarǵan. Ol Ġazna hám Kabul wálayatların gárezsiz basqarıwǵa umtılıp, Ġaznawiyler mámleket basqarıwın qolǵa aldı. Ġazna qalası mámleket paytaxtı boldı. Dinastiya atı saltanattıń paytaxtı Ġazna qalası atınan alınǵan. Ġaznawiylerdiń siyasiy abırayı Sabuk tegin dáwirinde (977 – 997) artıp, samaniyler tárepinen ayıp ótilgen.

Bilesiz be?

Ġazna – Awǵanstanıń qubla-shıǵıs bólimindegi qala. Ġazni dáryası boyında, Kabul – Qandahor avtomobil jolında jaylasqan. Ġazni wálayatınıń hákimshilik orayı. Metallsazlıqtıń áyyemgi oraylarınan. Ónermentshilikte gilem, palas, ayaq kiyim, jip gezleme tawarları hám basqa tayarlanǵan. Jún, teri menen sawda etken.

Sabuktegin negizi Sirdarya boylarında jasağan barsxan türkij qawimine tiyisli bolıp, jaslıǵında tutqınǵa alınıp, soń qul etip satılǵan edi. Samaniyler türkij armiya baslıǵı Alptegin onı óziniń qaramaǵına alǵan. Samaniyler mámleketiniń türkij áskerler armiyasında xızmet etken Sabuktegin Ğazna hám onıń átirapların Samaniylerdiń nayıbı sıpatında basqaradı. Usı waqıtqa kelip Samaniyler dinastiyası kriziske júz tutıp, Sabuktegin rásmiy jaqtan nayıp bolsa-da, tiykarında ózin ǵárezsiz hákimdey tuta baslaydı.

Márt sárkarda Sabuktegin dushpanlarǵa qarsı gúreste Samaniylerge járdem berdi hám «Nosiriddin ad-davla» (Mámleket hám din qorǵawshısı) degen húrmetli atqa sazawar boldı.

Sabukteginniń balası bolǵan Maxmud Ğaznawiy dáwirinde mámleket aymaǵı keńeydi. Maxmud Ğaznawiy Xorasandı pútkil Samaniyler mámleketinen bólip aldı. Onıń dáwirinde Ğaznawiylerdiń mámleketi Shıǵıstıń eń qúdiretli mámleketlerinen birine aylanǵan. Baǵdad xalifası Maxmud Ğaznawiyge «Yamin ud davla hám amin ul-milla» («Musılman mámleketiniń oń qolı hám millettiń amanlıǵı») degen húrmetli ataq hám Xorasan hákimliligine jarlıq, bayraq hám naǵara jiberedi. Óz návbetinde, Maxmud Ğaznawiy de Abbasiyler xalifasın rásmiy jaqtan tán alıp, onı payǵambar áwladı sıpatında qádirleydi. Bul bolsa Maxmud Ğaznawiy mámleketiniń tolıq ǵárezsizliginen derek beretuǵın edi.

Dóretiwshilik jumis

1. Ğaznawiyler mámleketiniń dúziliwiniń tiykarǵı sebebi nede?
2. Házirgi kúnde Ğazna qalası haqqında Internetten maǵlıwmatlar tabıń hám kórsetiń.
3. Alptegin hám Sabuktegin tulǵası tariyxtaǵı jáne qaysı shaxslardı esletedi?

Maxmud Ġaznawiy
meshiti hám maqbarası

Xutba – juma namazında húkimdar atın aytip, onıń haqqına duwa oqıw, alǵıslaw.

Bilesiz be?

Óz betinshe oqıw ushın

Maxmud Ġaznawiydi «jeńgen» malika

Túrkiyler tariyxında kóplegen húkimdarlar bar, ular ar-namıs, maqtanış hám joqarı dárejedegi húkimdar dańqınıń tımsalına aylanıwına háreket etken. Ġaznawiyler mámleketiniń belgili húkimdarı Sultan Maxmud Ġaznawiy menen baylanıslı tómendegi tariyxıy waqıya joqarı dańqlı húkimdar xızmetine mısıl boladı.

Taxt miyrasxorı Majdiddin Davlonıń ele erjetpegenligi sebepli, Ray aymaǵın balası atınan Sayida Xotun basqarıp turǵan edi. Maxmud Ġaznawiy Sayida Xotunǵa elshi jiberip, juma namazında óziniń atın xutbaǵa qosıp oqıtıwdı, Sultan Maxmud atı menen teńge pul shıǵarılıwın talap etedi. Eger malika bul shártlerge kónbeytuǵın bolsa, Ġazna armiya kúshi menen wálayattı iyelewı, talan-taraj etiwın hám de malikanıń ózin óltiriwın shárt tárizde qoyadı.

Sayida Xotun Maxmud Ġaznawiydiń qáwip-qáterinen qorıqpay, batırlıq penen elshilerge bılay juwap beredi:

«Sultan Maxmudqa mınanı aytır, meniń kúyewim Faxriddin Davlo tiriliginde Sultannıń Rayǵa hújim etiwı múmkinliginen hár waqıt qáwiplenetuǵın edi. Kúyewim óliminen keyin men bul haqqında qáwiplenbey qoydım. Sebebi, meniń kóz qarasımda, Sultan Maxmud aqıl-parasatlı húkimdar, ol hayal adam menen sawashqa kirisiwdi ózine ep kórmese kerek. Sol zat belgili, arıslannıń erkegi ǵana emes, urǵashısı da qáwipli. Eger ol bizge hújim etiwge qarar etse, ol waqıtta Quday biledi, men sawashtan qashpayman. Ekewinen biri boladı: ya jeńis men tárepte boladı, yaki men jeńilemen. Eger jeńis maǵan nesip etse, ol waqıtta pútkil dúnyaǵa elshiler

1006–1008-jillari qaraxaniyler Xorasanğa bastırıp kirdi. Maxmud Ğaznawiy Xorasannan qaraxaniyelerdi quwıp shıǵaradı.

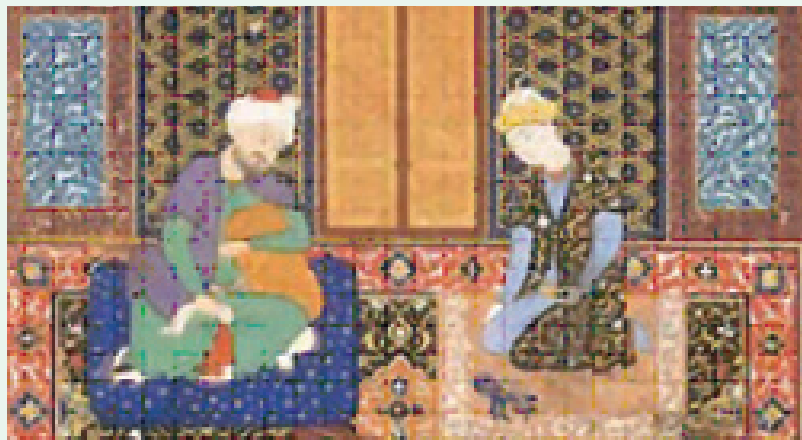
1017-jılı Maxmud kúyewi xorezm shah Mamun ibn Mamunğa uyımlas-tırılǵan qaslıqtan soń usı jıldıń báhárinde Xorezmge júris etedi. Xazarasp janındaǵı sawashta Xorezm armiyasın jeńiliske ushıratadı. Xorezmnen kóp-legen baylıqlar menen birge, ilim hám mádeniyat ǵayratkerleri de Ğaznağa kóshirip alıp kelindi. Olardıń arasında ullı alım Abu Rayxan Beruniy da bar edi. Xorezmge bolsa Sultannıń burınǵı bas hajibi Altıntash nayıp etip tayın-lanadı. Keyin Maxmud Ğaznawiy qaraxaniylerge tiyisli bolǵan Ámiwdárya boylarına júris etip, Shaǵaniyan, Qabadiyan, Xuttalon hám basqa shegara-las wálayatlardı óz mámleketi quramına kirgizedi.

Maxmud Ğaznawiy Irandaǵı Ray hám Jilab jerlerin de óz múlkinde qosıp aladı. Maxmud Ğaznawiy óz dáwiriniń jetik sárkardası bolıp, qıyın hám qarama-qarsılıqlı jaǵdaylarǵa bay bolǵan waqıtlarda húkimdarlıq etken. Maxmud Ğaznawiy 1030-jılı qaytı boladı.

jiberip, júzlegen húkimdarlardı qol astında saqlaǵan Sultan Maxmudtı men jeńdim, dep maqtanış penen jar salaman. Pútkil dúnya tariyxshıları Sultan Maxmud hayal húkimdardan jeńilgenligi haqqında tariyx jazadı, onıń atı tariyx saxnasınan joq boladı, oǵan bunnan artıq uyat bolmaydı. Eger Sultan meni jeńse, oǵan dańq-húrmet kelmeydi, sebebi heshqaysı shayır yaki tariyxshı Sultan Maxmud hayal húkimdardıń mámleketin basıp aldı, dep maqtamaydı».

Sayida Xotunnıń dana hám ise-nimli pikirlerin túsingen Sultan Maxmud tap bul hayal ólimine shekem bir mártebe de Rayǵa hújim etpeydi. Sayida Xotun 29 jıl dawamında shahzada menen birge húkimdarlıq etti. Sonnan keyin ǵana Sultan Maxmud Rayǵa ásker tartıp, 1029-jılı onı óziniń húkimdarlıǵına ótkerdi.

Akbar Zamonov,
«Orta ásir tariyxıy shaxsları ómiriniń
ayırım belgisiz betleri»

Dóretiwshilik jumıs

1. Ne ushın Maxmud Ğaznawiy Rayǵa ásker tartıwdan bas tarttı?
2. Tariyxımızda mámleketti bas-qarǵan jáne qanday hayal húkimdarlardı bilesiz?
3. Evropa mámleketleri tariyxında da mámleket basqarıwında qat-nasqan hayallardı bilesiz be?

Buğaniń bası formasındaǵı murınlı ıdıs, Ğaznawiyler dinastıyası dáwiri

Maǵlıwmat ushın

Maxmud Ğaznawiy Hindstan hám basqa ellerden alıp kelingeni oljaların kópshilik jaǵdaylarda abadansılıq hám de qurılıs jumılarına jumsaǵan. Atap aytqanda, ol Ğaznada birinshi mámleket medresesin ashıp, oǵan qımbat bahalı qoljazbalardı toplatqan. Bunnan tisqari juma meshiti, úlken suw plotinası hám jáne neshe-neshe qurılıslar qurdıradı. Ğazna tez arada Shıǵıstıń eń sulıw hám abat qalalarından birine aylanadı. Abu Rayxan Beruniy Ğazna haqqında aytqanda, bul qalada sawlatlı saraylar, medrese hám bazarlar kópligin jazǵan edi.

Sultan Balx hám Nishapurda da bir qatar qurılıs jumıların ámelge asırǵan. Sonday-aq, sultan ilim-pán hám mádeniyat ǵayratkerlerine de qayırqomlıq etken. Maxmud Ğaznawiydiń ózi túrkiy, arab, parsı tillerin tolıq bilgen, poeziyadan xabardar bolǵan.

Onıń sarayında Abulxasan Farruxiy, Abdulmajid Sanoniy, Unsuriy, Manushehriy, Utbiy, Gardiziy, Bayhaqiy hám usı sıyaqlı shayır, tariyxshılar da xızmet kórsetken. Beruniydiń eń tańlamalı shıǵarmaları da Ğaznada dúnyaǵa kelgen. Ol sultan menen kóplegen júrislerde qatnasqan. Beruniy menen sultan arasındǵı qatnası jaqsı bolǵan. Alım Maxmud Ğaznawiy óliminen (1030) keyin de Ğaznada tap ómiriniń aqırına shekem, yaǵnıy 1048-jılǵa shekem jasaǵan. Ol Ğaznada observatoriya ashıp, shákirtlerine sabaq bergen, ónimli dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan.

Maxmud Ğaznawiy ákesi Sabuktegin jazıp qaldırǵan, «*Ruwxıy kóterińkilik misalı jalın hám samal, bulardıń háreket hám párwaz qásiyeti bar. Kewilixoshlıq bolsa, qıya jerdegi qum úyimine uqsas. Onıń tubalawshılıqqa jılısıw qásiyeti bar*», – degen násiyatına ámel etip, ilim-pán tarawına da úlken itibar qaratqan.

Maxmud Ğaznawiy ulli ilimpaz Abu Ali ibn Sinonıń da óziniń sarayında xızmet etiwın qálegen. Óz waqtında xorezmshah Mamunnan basqa alımlar qatarında onı Ğaznağa jiberiwın talap etken. Sol sebepli, Gurganjge (Úrgenishke) elshilerdi de jibergen edi. Biraq, Masihiy hám Ibn Sino Sultan Maxmud Ğaznawiy sarayında xızmet etiwın qálemey, Xorezmnen shıǵıp ketiwge qarar etedi. Maxmud Ğaznawiy ibn Sinonı óziniń sarayına tartıwǵa kóp urındı, hátte onıń tulǵasın qaǵazǵa kóshirtip, qalay etip bolsada, onı tawıp alıp keliwge párman beredi.

Pikirlesiw ushın

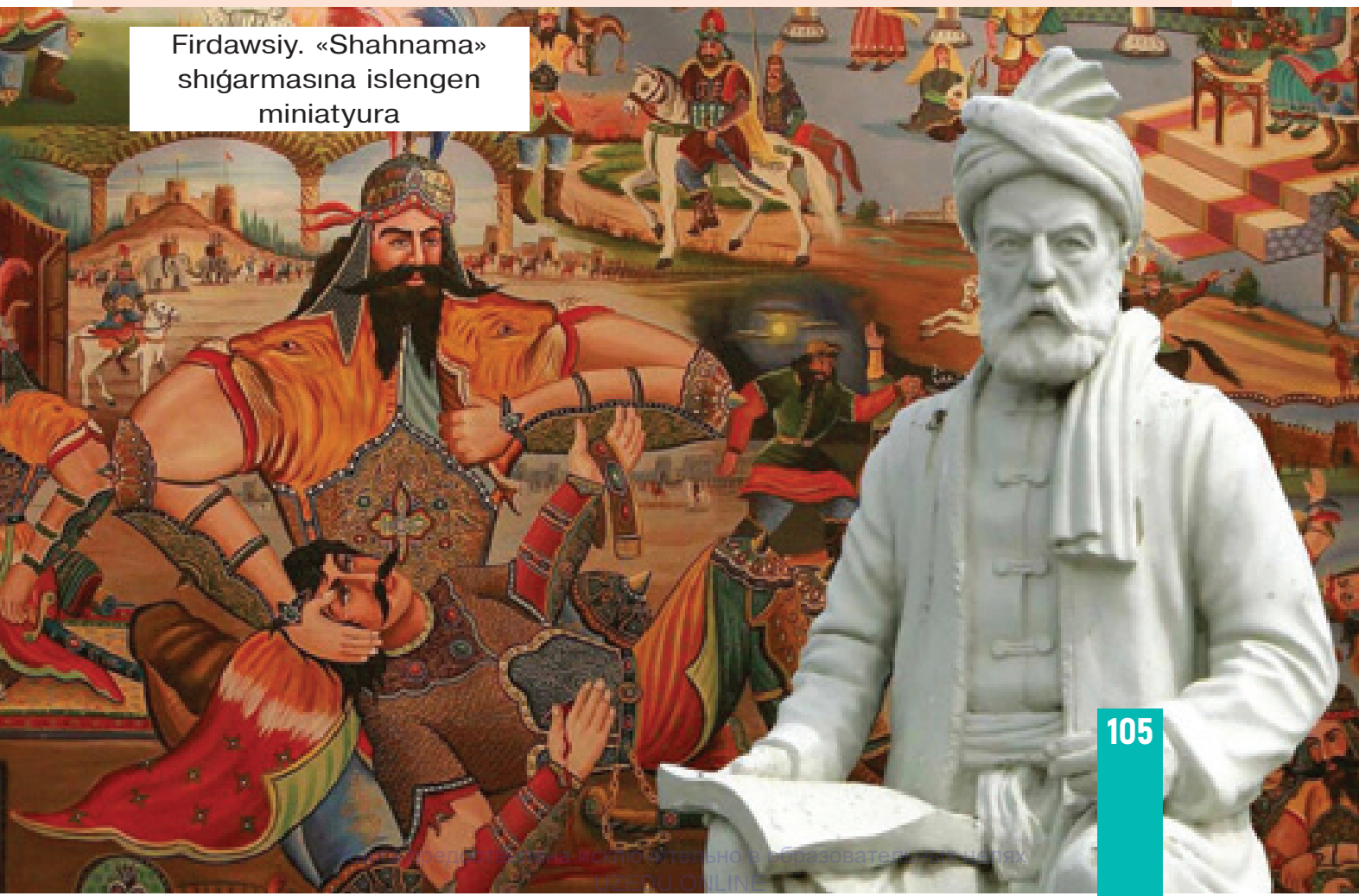
Maxmud Ğaznawiy hám Firdawsiy

Sultan Maxmud Ğaznawiy Abul Qasım isimli parsı shayırına Firdawsiy laqabın bergen. Sultan dáslep Firdawsiyge jaqsı qatnasta bolǵan. Biraq, shayır dóretiwshiligi ushın múnásip haqı alalmaǵanın sebep etip, berilgen 60 000 gúmis dirhamdı xalıqqa tarqatıw arqalı húrmetsizlik kórsetkennen keyin, sultan bunnan qattı ǵázeplenedi hám ólimge húkim etedi. Biraq, keyinnen kewli jumsarıp, húkimdi biykar etedi hám shayırdıń qaladan shıǵıp ketiwine ruqsat beredi.

Firdawsiydiń túrkiy xalıqlar boyınsha ayırım unamsız kóz qaraslari da sultanga maqul bolmaǵan. Shayır Tusqa jol aladı. Firdawsiy sál keyin sultandı ótkir satıraǵa alǵan báytlar jaza baslaydı.

Bul bolsa Maxmud Ğaznawiy atınıń keyinnen de Firdawsiy dóretiwshiliğinde unamsız obrazda tilge alınıwına sharayat jaratadı.

Firdawsiy. «Shahnama»
shıǵarmasına islengen
miniatyura

Dóretiw-shilik jumısı

105 – 106-betlerdegi tekstti oqıń hám tó-mendegi sorawlarǵa juwap berıń.

1. *Ruwıy kóterińkilik, tubalawshılıq* sıyaqlı túsiniqlerdi qalay túsinesiz?
2. Siz ruwxıy kóterińkilikke erisiw ushin nelerge itibar beresiz? Juwabıńızdı óz kún tártibińiz benen tiykarlań.
3. Mámleket ǵárezsiz bolıwı ushin qanday tiykarlar kerek?
4. *Ar-namıs, maqtanış hám joqarı dárejedegi húkimdar dańqınıń tımsalı* degende neni túsindińiz?

Maǵlıwmat ushin

Ǵaznawiyler mámleketinde basqarıw sisteması óziniń qıyınshılıǵı menen dıqqattı tartadı. Basqarıw sistemasınıń orayında saray hám diywanlar (wázirlikler) turǵan. Sarayǵa joqarı húkimdar jumısı menen baylanıslı xızmetler hám ámeller kirgen. Ǵaznawiyler dáwirinde hajiblik xızmetiniń ornı ayırıqsha itibarǵa ılayıq.

Hajibliktiń tómendegi formaları bolǵan: joqarı hajib, saray hajibi, náwbetshi hajib, hajib-jamadar. Joqarı (ullı) hajib tek hajiblar arasında emes, al pútkil mámleket turmısında úlken orınǵa iye bolǵan. Maxmud Ǵaznawiyden soń tikkeley hákimiyat jumısların qolǵa alǵan joqarı hajib Ali Qarib isimli shaxs bolǵan. Rásmiy máresimler, hár túrli jıyınlarda joqarı hajib húkimdarǵa eń jaqın jerde turǵan. Sawashlarda da oǵan armıyanıń eń salmaqqlı hám juwapkershilikli bólimine basshılıq etiw wazıypası júklengen. Saray jumısında sipohdar (saray xızmetshisi), davotdar (joqarı húkimdardıń hújjetlerin júrgiziwshi), pardadar (máhrem; qupiya jumıslardı orınlawshi), mártebedar (saraydaǵı orta hámeldar), qaznashı, jomaxana (kiyim xana) hám sipsekesh (xızmetshi) sıyaqlı lawazım xızmetleriniń ornı úlken bolǵan.

Diywanlar atqarıwshı basqarmaları bolıp, sol dáwir dereklerinde 5 diywan atı ushırasadı. Olar wázir diywanı (bas wázir diywanı), áskeriy jumıslar diywanı, elshilik hám basqa rásmiy jıyınlardı júrgiziw diywanı, finans (qarjı) diywanı, pochta-xabar diywanı. Wálayat baslıǵı voliy delingen. Onı joqarı húkimdar tayınlaǵan. Wálayatlardaǵı basqarıw jumısların amid alıp barǵan. Qala baslıǵı rais dep atalǵan. Qala kóleminde kutvol, sohibi diywan sıyaqlı hámeldarlar da xızmet kórsetken.

Ǵaznawiyler mámleketi qúdiretli áskeriy armıyaǵa iye edi. Joqarı basshılıq (komandirlik) húkimdardıń iqtıyarında bolǵan. Bas komandir – sipohsolor bolsa dinastıyanıń eń isenimli wákili yamasa usı shańaraq aǵzası esaplanǵan.

Máselen, Maxmud Ġaznawiy sipohsolor lawazımına inisi Muxammed Yusup-ti ılayıq tapqan. Joqarı dárejedegi áskeriy láshkerbasılar salor, orta dárejedegileri sarhang delingen. Áskerler óz xat-xabar hám qazılıq xızmetlerine iye bolğan. Ġaznawiyler armiyasında áskeriy kemeler de bar edi.

Ġaznawiyler dáwirinde ishki hám sırtqı sawda-satıq baylanısları birqansha rawajlandı. Qalalarda ónermentshilik tarawları, qurılıs, imarat qurılıshılıq, (qurılısshılıq), gansh oymashılıq hám basqalar rawajlandı.

Ġaznawiyler armiyasınıń atlı áskeri

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

Ġaznawiyler mámleketinde mámleketlik basqarılıwınıń saray hám diywanǵa bóliniwi tariyxımızda qaysı dinastiya dáwirinde jolǵa qoyılǵan edi?

2. Toparlarǵa bólinip, Ġaznawiyler hám samaniyler dáwirindegi mámleket basqarılıwın salıstırıń hám juwmaqlań.
3. Ġaznawiyler mámleketi dáwiri hám húkimdarları haqqında qosımsha maǵlıwmatlar tabıwǵa háreket etiń.

30-31-temalar:

QARAXANIYLER

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Samaniylardıń krizisi sebepli qaysı aymaqlar qaraxaniylardıń qaramaǵına ótken edi?
2. Ğaznawiyler hám qaraxaniylardıń arasındaǵı qatnasıqlar qanday bolǵan?
3. Qanday sebeplerge baylanıslı bir dáwirde eki dinastiya mámleketlik basqarıwına keldi?

Maǵlıwmat ushın

X ásirniń ekinshi yarımına kelip ishki qarama-qarsılıqlardıń kúsheyiwi hám keskinlesiwi nátiyjesinde Samaniylar mámleketi kúshsizlene baslaydı. Samaniylerge ǵárezli bolǵan wálayatlar, ásirese, Xorasanda olar hákimiyatqa qarsı kóterilgen qozǵalańlar, taji-taxt ushın úzliksiz alıp barılǵan gúresler Samaniylar mámleketi krizisin jaqınlastırǵan edi. Bunday jaǵdaydan Jetisuw hám Qashqarda jasawshı túrkiy qáwimler ónimli paydalandı. Sebebi,

X ásirniń ekinshi yarımına kelip bul aymaqlardaǵı qarluq, shıǵıl, yaǵmalar sıyaqlı túrkiy qáwimler ózleriniń kúshli mámleketlerin dúziwge muwapıq bolǵan edi. Sol dáwirde Isfijab (Sayram) hákimi Bilgakul ózin qaǵan dep atap, joqarı húkimdarlıqqa dawagerlik etti. Biraq Samaniylar Isfijabtı basıp aldı. Ismayıl Samaniy Tarazdı iyelegennen soń túrkiy qáwimler Batıs Qashqar jerleri tárepke sheginiwge májbúr boldı. Bilgakuldıń «qara» degen laqabı bolǵan. Tariyxshılar qaraxaniylardıń atı Bilgakulǵa baylanıslı «qaraxan» delinse

kerek, degen shamalaw bar. Bilgakuldiń áwladları tárepinen birneshe márte Mawarawnnaxrğa hújimler bolıp turdı.

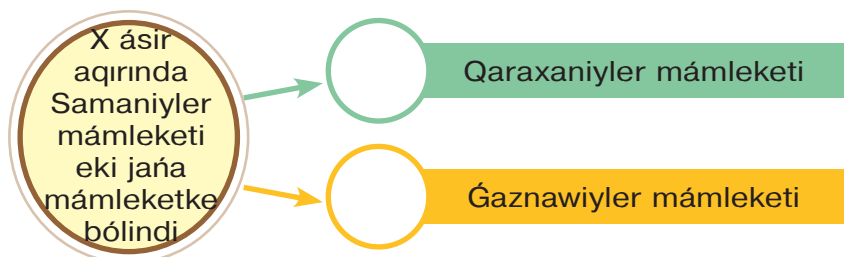
Qaraxaniylerdiń Mawarawnnaxrğa tolıq húkimdarlıǵı X ásirdiń 40-jılları ornadı. Satuq Buǵraخان húkimdarlıǵı dáwirinde Qaraxaniyler dinastiyası islamdı qabıl etken.

Pútkil Tyan-Shan hám Jetisuw iyelep bolınǵan soń, qaraxaniyler Samaniyler mámleketi quramında bolǵan Mawarawnnaxrğa da áskeriy júrisler uyımlastıradı. Olar tez arada Fergana hám Isfijabtı basıp alıwǵa erisedi. Olar samaniylerge tiyisli bolǵan múlklerdiń úlken bólegin, atap aytqanda, Samarqand hám Buxaranı da iyeleydi.

Pikirlesiw ushın

X ásir aqırında Samaniyler mámleketi ornına kelgen eki jańa mámleket: Qashqardan Ámiwdáryaǵa shekem – Qaraqaniyler, Arqa Hindstannan Kaspiy teńizi qublasına shekem – Ğaznawiyler mámleketi júzege keledi.

X ásir ekinshi yarımı dawamındaǵı is-háreketler nátiyjesinde qaraxaniyler shıǵıs baǵdarda Balxash kóli – Shershen dáryasına shekem (Shıǵıs Túrktan) bolǵan jerlerdi boysındırıwǵa muwapıq boldı. Batis baǵdarda bolsa Isfijab, Ózgand, Murǵab dáryası tómengi aǵımlarına shekem bolǵan aymaqların olar óz tásiiri shegaralarına kirgizip aladı. 1005-jıldan qaraxaniyler Buxara, Samarqand hám Ámiwdáryaǵa shekem bolǵan aymaqların óz qaramaǵına kirgizedi.

Qaraxaniylerdiń Turandaǵı húkimdarlıǵı 200 jılǵa shekem dawam etedi.

Bilesiz be?

Qaraxaniy
Ibrahım
Nasır 1066-

jılı Samarqandtaǵı bir emlew xana iqtıyarına pútkil imaratları, sawda qatarları menen eki kárwan saraydı sawǵa (waqım) etken. Mine, sol eki kárwan saraydan ketuǵın dáramattan nawqaslardıń azıq-awqatı, dári-darmaǵı, táwipler, barlıq túrdegi xızmet kórsetiwshilerin tiyisli aylıq penen támiyinlew yolında paydalanılǵan. Basqa bir hújjetke baylanıslı, Samarqandta qurılǵan medrese kompleksin támiyinlew ushın Ibrahim Nasır úsh miymanxana, bir kárwan saray, bir er adamlardıń monshası, suw ayırǵısh, júzimzar, bir-qansha egin jerleri hám basqalardan ketuǵın dáramattı waqım etip bergen.

Maǵlıwmat ushın

Jetisuw wálayatında jetilisiwdi baslaǵan qaraxaniyler qubla, batıs baǵdarlarında óz húkimdarlıq shegaraların keńeytip barǵan hám bunıń nátiyjesinde Shershen dáryasınan Xorezmge shekem bolǵan aymaqtı basqarǵan. Siyasiy oray sıpatında bolsa óziniń tariyxıy mákanlarındagı úlken qalalardan bolǵan Bolosoǵun hám salıstırǵanda onnan uzaqta bolmaǵan Qashqardı tańlaǵan. Demek, tiykarǵı siyasiy oray usı aymaqtı jámlesken. Buxara, Samarqand, Shaǵaniyan, Fergana hám basqalar tábiyyıy túrde jańa siyasiy orayǵa salıstırǵanda wálayat (múlk) ornında bolǵan.

Qaraxaniyler doslıq qatnasıqlar ornatiw tárepdarı ekenligin bildirip, qońsısı ǵaznawiyler menen elshilik baylanısların ornatağı. Biraq, bunday qatnasıqlar uzaqqa sozılmağı.

Qaraxaniyler ǵaznawiyler qaramaǵındaǵı aymaqlarǵa birneshe mártebe basqınshılıq hújimlerin uyımlastıradı. Lekin bul júrisler nátiyjesiz tamamlanadı.

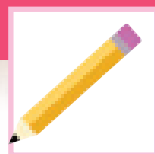
1008-jılı Maxmud Ǵaznawiydiń ózi 500 sawashqa úyretilgen pillerge iye bolǵan úlken armiya menen qaraxaniylerge qarsı shıǵadı hám olardıń armiyasın pútkilley joq etedi. Sonnan keyin qaraxaniyler Xorasanǵa áskeriy júris uyımlastırmağı. Termiz, Qabadiyan, Xuttalon sıyaqlı Ámiwdáryadan arqadaǵı jerler ǵaznawiylerdiń qaramaǵında qaladı.

Qaraxaniyler mámleketi shártli túrde Shıǵıs hám Batıs bólimlerge de bólingen.

Qaraxaniyler dinastiyası turatuǵın ornı qarabaxanaları, XI – XII ásir, Samarqand

Mámleketti ádet-te «qaraxan» atağı menen sıyıqlanğan «ullı xan» basqarğan. Xanlıq taxtına aǵa-inishilik dástúri tiy-karında dinastiyanıń eń jası ullı adamı otırğan. Xanlar «qaraxan» atağı menen birge, tawǵashxan, arıslanxan, buǵraxan sıyaqlı maqtaw ataqları menen de sıyıqlanğan.

«Takin» (tegin) ata-ması dáslep áyyem-gi túrkiylerde qaǵan miyrasxori, taxt miyrasxorına baylanıslı qollanılıp, keyinnen áskeriy láškerbasılar atağı sıpatında da qollanılğan.

Pikirlesiw ushın

Qaraxaniyler samaniylerdiń ornın alıwı menen oraylasqan mámleket, sistemasına soqqı berildi, basqarıwda múlksilik (yaǵnıy qol astındaǵı wálayatlardı dinastiya wákillerine bólip beriw) forması engizildi.

Oraydaǵı basqarıw sisteması eki basqarma: saray hám diywanlardan ibarat bolğan. Joqarı húkimdar ózine baǵınğan wálayat hám qalalarǵa húkimdar dinastiya wákillerin tayınlap, bunıń menen, tábiyiy túrde, pútkil mámleket boylap óz siyasatın júrgiziwdi maqset etip qoyǵan. Wálayat (múlkl)lardı takinler basqarğan. Olar ǵárezsiz siyasat júrgiziwge de umılğan.

Dóretiwshilik jumıs

Qaraxaniyler hám de Ǵaznawiyler mámleketlerindeki basqarıw sistemasınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat edi?

Maǵlıwmat ushın

XI ásirniń úshinshi shereginde qaraxaniyler siyasiy birligi ekige: batıs (Samarqand, Buxara, Xuttalon, Shaǵaniyan) hám shıǵıs (Jetisuw, Shıǵıs Túrktan) qaǵanlıqlarına bólinip ketedi. Qaraxaniylerdiń Mawarawnnaxrǵa húkimdarlıq etken wákilleri orayǵa boysınıwdan bas tartıp, ǵárezsiz siyasat júrgize baslaǵan.

Batıs qaǵanlıqta samaniyler dáwirinde bolǵan basqarıw sisteması (bas wázir, qarǵı jumısları, mámleket rásmiy hújjetlerin islep shıǵıw, saqshılar baslıǵı, xat-xabarlar, saray is basqarıwshısı, muhtasip, waqımlar, qazılıq jumısları diywanları) saqlanıp qalǵan. Sonday-aq, wálayat baslıqların hákim, qala baslıǵın rais, dep ataw ádeti de ózgermey qalǵan.

Qaraxaniyler dáwirinde de oraydaǵı (saraydaǵı) basqarıw sistemasına úlken itibar berilgen. Bunda saray, yaǵniy joqarı húkimdar menen wálayatlar, puqaralar arasındadı qatnasıqlardı sáykeslestirip turıwshı hajibler xızmeti ayırıqsha ornı tutqan. Samaniylerden parqı qaraxaniyler dáwirinde hajibler, tiykarınan, joqarı húkimdar, wálayat hákimleriniń mámleket hám puqaralıq jumısları boyınsha eń jaqın másláhátshileri esaplanǵan.

Nawayı qalası janındaǵı
Raboti Malik kárwan sarayı.
Qaraxaniyler dáwiri

Bilesiz be?

Yusup Xas
Hajib hám
M a x m u d

Qashqariyǵa qaraxaniyler tárepinen «xos hojib» ataǵı berilgen.

Qaraxaniyler mámleketi

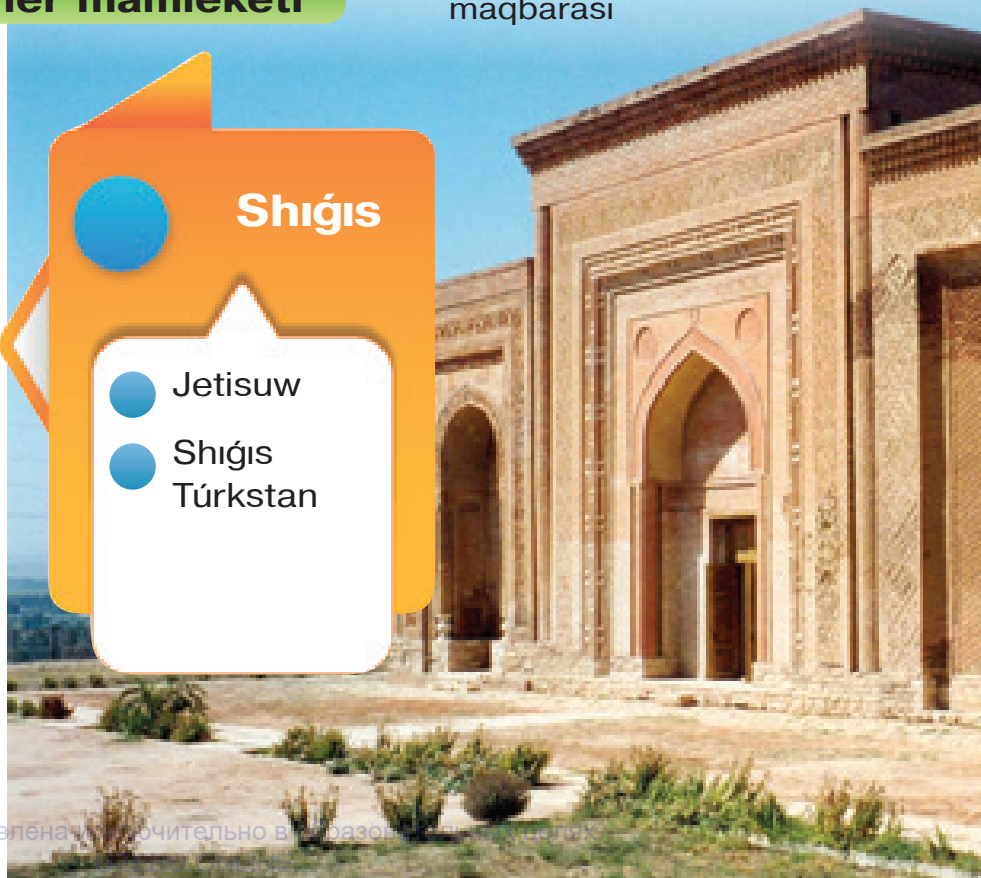
Batıs

- Samarqand
- Buxara
- Xuttalon
- Shaǵaniyan
- Shash-Ilok

Shıǵıs

- Jetisuw
- Shıǵıs Túrktan

Qaraxaniyler
maqbarası

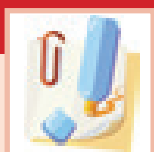
Sirtqi siyosat penen shuğillaniwshi lawazimli shaxslarğa, ásirese, elshiler aldına júdá úlken talaplar qoyılğan, yaǵniy olar «bilimli, oqımislı, jetik, dáwjúrek, kózi toyǵan, ar-namislı» bolıw kerek bolğan. Talaplardıń ishinde sondayları da bar: astronomiya, matematika, geodeziya ilimlerin tolıq biliw, shaxmat hám nardnı qarsılaslarinan ústin dárejede oynaw, áskeriy ónerde heshqashan may ishpew, sózlerdiń tuwrı hám qosımsha mánislerin puqta biliw.

Yusup Xas Hajib
«Qutadǵu bilik»

Maǵlıwmat ushın

Saray xızmetin tiyisli dárejede uslap turıwda saray jumıların basqarıwshısı, miymanlardı qabıllaw xızmeti (onıń baslıǵı «Biruk» dep atalǵan) qaznashı (aǵishi), asxana basshısı (palawshı), sharap islewshi (vino tayarlawshı), jataqxana, kiyim-kenshek penen támiyinlewshi, ań uyımlastırıw xızmeti (qusshı), sıyaqlı hákimshilik xızmetler xızmet kórsetken. Joqarı húkimdardıń qáwipsizligin támiyinlew, onıń siyasatı jolında sadıqlıq penen xızmet etiw wazıypası bolǵan arnawlı tańlangan saylandı áskeriy bólim de saray basqarıw sistemasına kirgen. Álbette, arnawlı bólimnen basqa áskeriy armiya da bar edi. Ondaǵı eń zárúr láshkerbasılıq hám basqarıw lawazımlarına qaraxaniyeler dinastiyası wákilleri hám de sadıq láshkerbasılar tayınlangan. Iri láshkerbasılardan basqa kishi oficerler (chovush), atlılar sárdarı (haylboshi), júz bası, mırbası sıyaqlı áskeriy lawazımlar da bolǵan.

Dóretiwshilik jumıs

Yusup Xas Hajibtiń «Qutadǵu bilik» shıǵarmasınan alınǵan tekstti dıqqat penen oqıń hám tómendegi sorawlarǵa juwap beriń:

1. Ne ushın elshiler «bilimli, oqımislı, jetik, dáwjúrek, kózi toyǵan, ar-namislı» bolıwları haqqında talap qoyılmaqta?
2. «Astronomiya, matematika, geodeziya ilimlerin tolıq biliw, shaxmat hám nardnı qarsılaslarinan ústin dárejede oynaw, áskeriy ónerde shaqqan bolıw hám heshqashan may ishpew, sózlerdiń tuwrı hám awıspalı mánilerin puqta biliw» elshilerge ne ushın kerek?
3. Bul talaplardıń búgingi kúndegi áhmiyetliligi qanday? Siz jáne qanday talaplardı kirgizgen bolar edińiz hám ne ushın? Pikirińizdi mısallar menen tiykarlań.

Dóretiwshilik jumis

1. Jer astı, jer ústi trubaların ótkeriw, kanallar, suw saqlaǵıshların qurıw ushın qanday qánigeler kerek bolǵan dep oylaysız?
2. Mıs, gúmis, qorǵasın, altın, sınap, temir, feruza, nashatır, neft, mramor, qara maylardıń qazıp alınıwı nátiyjesinde qaysı tarawlar rawajlanǵan?
3. Birinshi hám ekinshi sorawǵa bergен juwaplarıńızdı ulıwma-lastırıp oylap kóriń, bul taraw qánigeleri qay jerde tayarlanǵan?

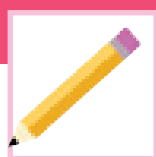

Maǵlıwmat ushın

Qaraxaniyler dáwirinde de diyqanshılıq jumislari óz normasında ótken. Buǵan, álbette, jasalma suwǵarıw sistemalarınń talap dárejesinde islep turıwı, kerek bolǵanda olardı ońlaw jumislarınıń ámelge asırılıwı, jer astı, jer ústi trubalarınń ótkeriliwi arqalı erisilgen. Ásirese, kanallar, suw saqlaǵıshları, tosiqlarınıń qurılıwı úlkede, ásirese, Buxara, Samarqand, Fergana, Tashkent wálayatlarında dástúrlık diyqanshılıq joqarı dárejede rawajlanıwına alıp kelgen.

Ahangaran átirapında (Qaramazar) mıs, gúmis, qorǵasın, temir kánleri, Ferganada altın, sınap, gúmis, temir, mıs, feruza, nashatır, neft, kuporos, qaramay, Nurata tawlarında altın, mıs, qorǵasın, sınap, mramor, Buxara hám Ustrushanadaǵı altın, neft, feruza, temir kánlerinde kóplegen adamlar miynet etken.

Pikirlesiw ushin

Temirshilik, gúlalshılıq, shiyshe-sazlıq, zengerlik, toqımashılıq, terishilik, súyekshilik sıyaqlı otızdan artıq rawlar rawajlanıp barğan. Mısalı, shiyshesazlıqta shiysheden islengen buyımlarğa (asxana buyımları, úskeneleri, nağıslı tağınshaqlar, sıya dáwet, túbek hám basqalar) hár túrli reńde jiltıratıw dástúr bolğan. Bunnan basqa, imaratlardı bezew, úskelelewde shiyshe-sazlıqtıń imkaniyatlarınan keńirek paydalanılğan.

Imaratlarğa ornاتیлған tereze aynaları da reńsiz hám reńli bolıwı múmkin edi. Pánjereler aralıǵına hár túrli reńdegi shiyshelelerden ornatıp, imarat kórkin ashıwǵa háreket etilgen.

Buxara, Samarqandta paxtadan toqılğan hár túrli gezlemeler de aymaqta, hám shet ellerde belgili bolğan. Terishilik ónimlerinen bolsa tıyn, sobol hám basqa haywanlar terisinen postın (ichuq), teriden islengen ayaq kiyimleri (izlik), túye hám qoy júنینen toqılğan jıllı kiyim (qars), gúlli gilem, kiyizler hám basqalar bolğan.

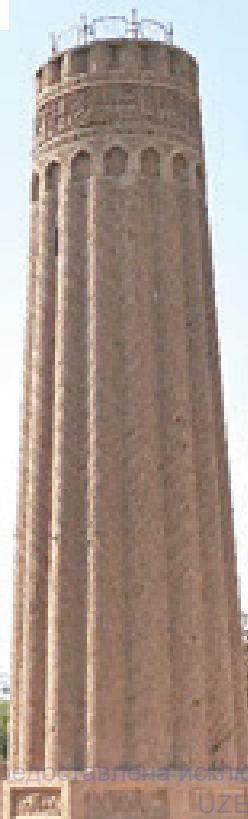
Pikirlesiw ushin

Shıǵıs Túrktannan Xorezmge shekem bolǵan úlken aymaqtıń siyasiy jaqtan birlesiwı sawda-satıq islerinde aymaqtıń shıǵıs wálayatları imkaniyatlarınıń rawajlanıwına sharayat jaratıp berdi. Sonlıqtan, biz búgin «jipek jolı» dep biletuǵın sawda jolı tuwrıdan-tuwrı Shıǵıs Túrktandı arab úlkeleri menen tutastırıp turǵan. Óz dáwirinde arqa hám qubla baǵdarlarǵa iye bolǵan bul joldıń bir ushı Qıtaydan baslanıp Shıǵıs Túrktan, Fergana, Tashkent, Zarafshan alabı, Buxara arqalı arqada Volgadan ótip Shıǵıs Evropaǵa shekem, qublada bolsa Orta Shıǵıs arqalı Jer Orta teńizine shekem barǵan. Jol boyına jaylasqan qala hám awıllardaǵı kórkem hám taza bazarlar hám kárwansaraylar sawdagerlerge xızmet kórsetetuǵın edi, sonıń menen birge bunnan payda kóretuǵın basqa xızmetler de keń rawajlanǵan. Turaqlı túrde hár túrli jerlerde sawda kórgizbelerin uyımlastırıp turǵan.

Buxarada Minarai kalan, bir qatar meshitler, Surxandáryada Jarqorǵan minarası, Vabkentte meshit hám minara, Ózgende maqbaralar, minara, meshitler, Samarqandta medreseler qurılǵan.

Qaraxaniyler dinastiyası óz xızmeti dawamında elimizdiń sociallıq-siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy rawajlanıwına múnásip úles qosqan.

Jarqorǵan minarası

Minarai kalan

Maǵlıwmat ushin

Maxmud Qashqariydiń ájayıp hám biybaha miyrası «Devonu luǵo-tit-turk» shıǵarması da tap sol dáwirde (XI ásir) jazılǵan. Shıǵarma qaraxaniylardıń dáwiri tili morfologiyası, fonetikasi, leksikası, etimologiyasın úyreniwde áhmiyetli derek esaplanadı. Maxmud Qashqariydiń shıǵarmasınıń qımbat bahalı táreplerinen jáne biri – onda avtor sızǵan dúnya kartasınıń bolǵanlıǵı. Karta dóńgelek sheńber formasında hám onıń hár tárepten suw menen qorshalǵanнан derek beriwshi belgiler bar. Kartada orayda Jetisuw, Shıǵıs Túrktan aymaǵı, onıń tórt baǵdarında hár túrli qalalar, mámleketler, teńizler, kóller, dáryalar, tawlardıń jaylasıwı berilgen.

Yusup Xas Hajibtiń «Qutadǵu bilik» shıǵarması haqqında

Bul kitaptı tartıp beriwshi Balasaǵunda tuwılǵan, sabır-qanaatlı adam. Biraq bul kitaptı Qashqarda tamamlap, Mashriq maliki Tawǵashxan sarayına alıp kelinggen. Malik onı jarılqap, húrmetlep, óz sarayında Xas Hajiblik lawazımın beripti. Sonıń ushin Yusup Ullı Xas Hajib dep belgili atı tarqalıptı.

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Tómendegi kórgizbelerden birin tayarlań:
 - «Qaraxaniyeler dáwirinde arxitektura»;
 - «Maxmud Qashqariydiń dóretiwshiliginde dáwirge baylanıslı maǵlıwmatlardıń beriliwi»;
 - «Yusup Xas Hajibtiń «Qutadǵu bilik» shıǵarması – jáhándagi túrkiy xalıqlarınıń qımbat bahalı dúrdanası».
2. Qaraxaniyeler mámleketiniń tariyxımızda tutqan ornın talqlań hám de Ğaznawiyler, Samaniyeler, Saffariyeler, Tahiriyeler hám basqa mámleketler menen salıstırıń.

32-33-temalar:

SELJUKIYLER

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Samaniyler ornında dúzilgen Ğaznawiyler hám Qaraxaniyler mámleketleri qaramaǵına qaysı aymaqlar kirgen edi?
2. Túrık qaǵanlıǵı ıdıraǵanınan soń oǵuzlar qaysı jerlerdi ózlerine mákan etken edi?
3. Oǵuzlar jasaǵan aymaqlardı kartadan kórsetiń.

Pikirlesiw ushın

Seljukiylar túrkiy oǵuz qáwimi quramında dáslep házirgi Qubla Qazaqstan aymaǵına tuwrı keletuǵın jaylawlarda, Sırdarıyániń orta aǵımındaǵı jerlerde kóshpeli turmıs keshirgen. X ásirde Seljuk isimli shaxs óziniń pazıyletleri, bilimliligi, shaqqanlıǵı hám mártligi sebepli abıray itibarǵa erisip, birqansha qáwimler sardarı, úlken áskeriy kúsh baslıǵı dárejesine erisedi.

Pikirlesiw ushin

Maxmud Ğaznawiydiń irazılıǵı hám birneshe shártler menen seljukiy shańaraqları Xorasanǵa qádem basadı. Keyinnen, 1040-jılı seljukiyler hám ğaznawiyler arasında Dandanaqanda soqlıǵısıw boldı. Bul soqlıǵısıwda ğaznawiyler jeńiliske ushıraydı.

XI ásirdiń 40-jılları seljukiyler Xorezm, Iran, Kavkaz artına áskeriy júrisler uyımlastıradı hám bul ayaqlardı óz tásir sheńberlerine ótkeredi. Olar xalifalıq paytaxtı Baǵdadtı iyeleydi. Seljukiy húkimdar Sultan Alp Arıslan Kishi Aziyada Vizantiya patshası Roman IV Diogendi jeńedi. Bul óz ornında seljukiylerdiń Kishi Aziya hám Jaqın Shıǵısqa bekkem ornasıp alıwları ushin úlken sharayat jaratadı.

Seljukiy Sultan Málikshah zamanında Samarqand, Buxara, Fergana seljukiyler qol astında birlesedi. Shıǵıs Túrktandaǵı qaraxaniyer hám seljukiyler ústinligin tán aladı. Sultan Málikshah húkimdarlıǵı dáwirinde Seljukiyler saltanatı Shıǵıs Túrktannan Jer Orta teńizine shekem bolǵan aymaqtı óz ishine alǵan. Seljukiyler mámleketiniń eń jetiliskeń dáwirinde Baǵdad xalifası Sultan Toǵrulbekke «Malik al-Mashriq», yaǵnıy «Shıǵıs húkimdarı» hám de «Rukn ad-din» – «din súyenişi» degen at bergen. Bul onıń hákimiyatı qan-shelli qúdiretli bolǵanlıǵın kórsetedi.

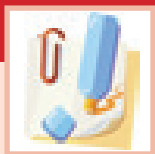
Seljukiyler saltanatınıń hálsirep ıdırawı procesi bolsa, XI ásirdiń ekinshi yarımında baslanadı. Buǵan sebep saltanattıń hádden tısqarı úlken aymaqtı jayılǵanlıǵı edi. Aqıbetinde bul dáwirde seljukiyler shańaraǵınıń wákilleri xızmeti menen baylanıslı Siriya, Irak, Anaduli (Kunya), Kirman sultanlıqları júzege keledi. XII ásir baslarında aq saltanat shıǵıs hám batıs bólimlerge bólinip ketedi.

Maǵlıwmat ushin

Shıǵıs bólim, tiykarınan, Xorasan hám Mawarawnnaxrdan ibarat bolıp qaldı. Onıń shegaraları, tásir ortalıǵı ózgerip turǵan. Sultan Sanjar qúdireti kúsheygen waqıtlarda Batıs seljukiyler (Iran, Irak, Azerbaijan) onıń, yaǵnıy Shıǵıs seljukiyleriniń siyasiy tásirinde bolǵan.

Mawarawnnaxrǵa qaraqıtaylardıń shıǵıstan bastırıp kiriwi nátiyjesinde Sultan Sanjardıń da kúshi qırıldı. Qaraqıtaylarǵa qarsı seljukiyler qaraxaniyer menen birgelikte láshker tartqan bolsa da, biraq jeńiliske ushıraydı. Bul óz ornında seljukiylerge ǵárezli bolǵan Xorezmniń rawajlanıwı ushin sharayat jaratadı. Tap usı jerden shıqqan xorezmshahlar (anush-teginiiyer) XII ásirdiń ekinshi yarımında batıs seljukiylerge soqqı beredi. Shıǵıs seljukiyler háreketine bolsa Sultan Sanjar óliminen keyin shek qoyladı.

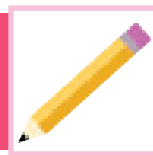
Dóretiwshilik jumıs

1. Jáne qaysı dinastiya húkimdarlıǵı dáwirinde mámleket shıǵıs hám batıs bólimlerge bólinip ketken edi?
2. Siriya, Irak, Anaduli (Kunya), Kirman sultanlıqların kartadan kórsetiń. Olar házirgi dáwirde qaysı mámleketlerdiń aymaǵına tuwra keledi?

Dóretiwshilik jumıs

1. Seljukiylar dinastiyasınıń ornına qaysı dinastiya hákimiyatın qolǵa aldı?
2. «Xorezmniń rawajlanıwı» degende neni túsinesiz?
3. Tómenдегі pikirdi túsindirıń: *«XII ásir aqırına kelip Kishi Aziyadaǵı Anadolı (Kunya) sultanlıǵınan ózge qandayda bir mákanda rásmiy seljukiy shańaraǵı qalmaydı. Anadolı sultanlıǵı bolsa XIII ásir ortalarında mongollarǵa ǵárezli boladı. Seljukiylar sebepli Kishi Aziyada túrkiy mámleket hám milletke tiykar salındı. Sonıń ushın da házirgi Turkiyadaǵı túrkiy tilli xalıq Túrstandı ata jurtımız, yaǵnıy tariyxıy watanımız, dep kórsetedi».*

Pikirlesiw ushın

Mámleket basında joqarı húkimdar dárejesinde seljukiylar shańaraǵı wákili turǵan. Ol Sultan (Sultan ul-azam) ataǵına iye bolǵan. Onıń atınan xutba (pátiya) oqılıp, teńge quyıp shıǵarılǵan. Múlk, jer-suw bólistiriw, zárúr mámleket hám basqarıw lawazımlarına tayınlaw jumısın hám de arza hám shaǵımların sultannıń ózi qadaǵalap turǵan hám finanslıq kiris-shıǵıslarınıń da basında turǵan. Sultan mámlekettiń abadanlıǵı, qurılıslar, kárwan jollarınıń qawipsizligin támiyinlew máselelerin de jeke ózi qadaǵalap turǵan.

«Patshanıń bir háptede eki kún zulımlıq kórgenlerdi qabıl etpey ilajı joq. Ol zulım etiwshini jazalawı, insapqa shaqırıwı, arız etiwshilerdiń sózlerin óz qulaǵı menen dál-dalshısız esitiwi kerek. Arız etiwshiler eń zárúr sózlerdi aytıwı, (húkimdar bolsa) olar boyınsha húkim shıǵarıwı kerek. Sonda mámlekette patsha ezilgen hám ádillikti qálewshilerdi háptesine eki kún qabıl etip, olardıń sózin tıńlaydı eken, degen gáp tarqaladı. Zalımlar bunnan seskenedi, qulların urmaydı».

Seljukiylar bas wáziri Nizamulmulk,
«Siyasatnama».

Maǵlıwmat ushın

Xalıq arasında hám tariyxta Nizamulmulk (mulk – mámlekettiń tártip ornatiwshısı) atı menen belgili bolǵan seljukiylardıń belgili wáziri Abu Ali Xasan ibn at Tusiy.

Nizamulmulk Seljukiy shahlar dáwirinde jumıstı ápiwayı hámeldarlıqtan baslap, wázirlik dárejesine erisken hám kóp jıllar dawamında mámleketke xızmet etken.

«Temur tuzukleri»nde hárqanday patsha, xalıq arziw-árman etkendey aql-bilimlilik, qáwenderlik iyeleri bolǵan wázirler haqqında sóz júrgizilgende «Siyasatnama» avtorı Nizamulmulk ayırıqsha mehir-muhabbat penen, hár tárepten úlgi etip kórsetedi. Bunday «qılısh hám qálem iyesi» bolǵan wázirlerdi húrmetlewge, qádirllewge shaqıradi.

Nizamulmulk tárepinen jazılǵan «Siyasatnama» yaki «Siyar ul mulk» (patshalardıń turmıs tárizi) atlı shıǵarması bul mámleket basqarıwınıń tiykarǵı qaǵıydaların hám de huqıqiy máselelerdi úyreniwde derek bolıp esaplanadı. Shıǵarma tap gúrrińnen juwmaq, yaǵnıy gúrriń hám onnan shıǵarılıwı kerek bolǵan juwmaqlar tárizinde dúzilgen.

Nizamulmulk

Seljukiylardıń gúlal plitkası

Sultan Sanjar maqbarası

Мағліwmat ushın

«Siyasatnama» shıǵarmasında mámleket basqarıwına baylanıslı kópshilik qaǵıyda hám nızamlar, usıl hám qurallar, hár túrli dárejedegi mámleket basqarmaları haqqında sóz júrgiziledi. Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası sonnan ibarat, mámleketti aqılǵa muwapıq basqarıw, onda qatań qaǵıyda hám tártip ornatiwǵa, hámeldarlardı hújdanlı, pák, hadal hám iymanlı bolıwǵa, mámleket abadanlıǵı, onıń xalqınıń tınıshlıǵı, tınıshlıq hám tatiwlıǵın támiyinlew ushın háreket etiwge shaqıradı. Sol mámleket máselesi bul shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın quraydı.

«Siyasatnama» shıǵarması dóretilgen dáwirde baslap alımlar, tariyxshılar, jazıwshılar, eń tiykarǵısı, shah, hákimlerdiń dıqqatın ózine tartıp keledi. Bul shıǵarmanı sultanlar hám lawazımlı shaxslar kóshirtip alıp, óz xızmetlerinde paydalanǵan.

«Siyasatnama»nıń eń áyyemgi nusqası Irandaǵı Tebriz Milliy kitapxanasında saqlanadı.

Dóretiwshilik jumıs

1. Búgin Ózbekstanda mámleket basshısına puqaralardıń múrajáát etiwiniń qanday kórinisleri shólkemlestirilgen?
2. Seljukiylar dáwiri menen bir waqıtta bolǵan Evropa mámleketlerinde korollar hám puqaralar qanday múnásibette edi?
3. Toparlarǵa bólinip, usı dáwirdegi Oraylıq Aziya hám Evropada bolǵan mámleketlerdi saqlıtırıń.

Dóretiwshilik jumis

Ne ushın láshkerdegi qandayda bir xızmetshiniń ayılıǵı kóbeytiletuǵın yaqı qısqartılatsuǵın bolsa, bul haqqında, eń dáslep, finans-salıq diywani menen kelisip alınıwı zárúr bolǵan? Pikirińizdi tiykarlań.

Seljukiý húkimdar Axmet Sanjardıń taj kiyiw máresimi. Rashiduddinniń «Jome at-tavorix» kitabınan, 1307-jıl.

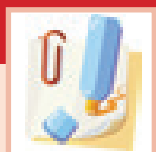
Maǵlıwmat ushın

Nizamulmulk wázirlik dáwirinde Baǵdad, Basra, Isfaxanda «Nizamiya» atındaǵı medreseler qurdıradı. Ullı alım Abu Hamid Ğazzaliy óz waqtında Baǵdadtaǵı medresede sabaq bergen.

Sonday-aq, Nizamulmulk dáwirinde belgili astronom Omar Hayyam quyash kalendar – kalendarı reformalaw ushın dúzilgen jumısshı toparǵa basshılıqqa usınıladı. Omar Hayyam bul jumıstı islep, diwannıń ilimiy hám mámleket jumıslarında Nizamulmulk penen birge xızmet etedi. Biz Omar Hayyamdı kóbirek shayır, anıǵıraǵı tórtlikler ustası sıpatında tanıymız. Tiykarında, ol jetik juldıztanıwshı (izertlewshi), matematika tariyxında sanlardan pútin oń koren tabıwdıń ulıwma qaǵıydasın birinshi bolıp dálillep bergen alım edi.

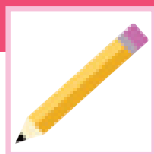

Omar Hayyam

Dóretiwshilik jumis

1. Bir dáwirde jasaǵan bul shaxslardıń tariyxta iz qaldırıwına tiykarǵı sebep nede dep oylaysız?
2. Bir dáwirde jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan jáne qanday shaxslardı bilesiz? Olardıń tariyxtaǵı ornı hám miyrasınıń áhmiyeti qanday bolǵan?
3. Bul dáwirde qanday belgili shaxslar hám shıǵarmalar jáhán mámleketleri basqarıwında tásir kórsetken edi?

Pikirlesiw ushın

Seljukiylar dáwirinde diyqanshılıq rawajlanıp barıp, jasalma suwǵarıw sistemaları jetilisen. Xorezm qawınları, Jurjan (Gurgan) xurmaları, qantqamısı, limonları, Niso júzimleri, ayvası, baqlajanı, Marı biydayı tek elimizde emes, al onnan sırtta da dańq shıǵarǵan. Diyqanshılıq tarawınıń rawajlanıwı, álbette, ónermentshilik rawajlanıwına da jol ashqan.

Toqımashılıq (jip gezleme, jipek, zıǵırdıń paqalınıń talshıǵınan tayarlanǵan gezlemeler islep shıǵarıw), gúlalshılıq, gilemshilik, zergerlik, shiyshesazlıq, temirshilik, terishilik sıyaqlılar rawajlanıp barǵan. Mámlekettiń Orta hám Jaqın Shıǵıs, Shıǵıs Evropa, Hindstan, Qıtay sıyaqlı mámleket hám úlkelar menen sawda baylanısları kúsheyip barǵan. Sultan Malikshah shıǵıs hám batıs baǵdarlararalıq sawdasın jáne de janlandırıw niyetinde Xorasan hám Irak sawdagerlerin ayırım bir sawda tólemlerinen azat etken.

Sawda-satıqda batıs úlkelar Kaspıy teńizi arqalı Túrktanǵa neft ónimleri alıp kelingan. Sırdárya tómengi aǵımı, oń jaǵası jerlerinen shıǵatuǵın mushk, altın, gúmis quymalar tek sırtqı bazarda emes, al úlkeniń ózinde, tiykarınan, Seljukiylar mámleketinde de júdá qádirlengen. Ulıwma alǵanda, úlke bazarlarında qımbat bahalı teri, qarakól terisi, duzlanǵan balıq, morjıdın azıw tisinen baslap qurǵatılǵan miywe, juqa gezlemeler, qımbat bahalı taslar, taǵınshaqlarǵa shekem tabıw múmkin bolǵan.

Bul dáwirde eń joqarı dárejedegi pul birligi ornında sap altınnan quyıp shıǵarılǵan dinar (qızıl dinar) qabil etilgen. Quramında altınnan basqa qosımsha metall aralaspası bolǵan dinar da bolıp, ol tiykar delingen. Mıs teńgeler tiykarınan ishki bazarda aylanısta bolǵan. Seljukiylar dáwirinde de shek, naq pulsız aylanıs etiw sistemasınan paydalanılǵan.

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Qaysı seljukiylar sultan Samarqand, Buxara, Ferǵananı óz qaramaǵına alǵan?
2. Tómendegi keste tiykarında temada úyrenenlerińizdi talqılaw tiykarında dápterıńizge jazıń.

Mámleket dúzimi	Sociallıq dúzimi	Basqarıw usılları	Aldıńǵı mámleketlerden ayırmashılıq tárepleri

34-35-temalar:

XOREZMSHAHLAR MAMLEKETI HAM ONIN RAWAJLANIWI

Jedellestiriwshi soraw ham tapsırmalar

1. Arab xalifalıǵı tárepinen úlkemizdiń basıp alınıwı ondaǵı qáwimler ham húkimdarlar ushın qanday aqıbetlerge alıp keldi?
2. Mamuniylerdiń mámlekette tártip ham tınıshlıq ornatıp, sawda-ekonomikalıq qatnasıqlardı rawajlandırıwına túrtki bolǵan faktorlardı aytır.

Marıdaǵı
Sultan Sanjar
maqbarası

Maǵlıwmat ushın

Xorezm oazisinde húkimdarlıq etken jergilikli dinastiyalar áyyemnen xorezmshahlar ulıwma atı menen júrgizilgen. Máselen, afriǵiylar, mamuniyler, altıntashiyler basqarıwında xorezmshahlar ataǵı menen otırǵan. Biraq Xorezm shegarasınan sırtqa shıǵıp, basqarıwdıń saltanat dárejesine erisken dinastiya bul – *anushteginiylar* bolıp esaplanadı.

Anushtegin seljukiy Sultan Malik-shahtıń kózge kóringen ham isenimli lawazımlı shaxslarınan esaplanǵan. Shama menen, 1077-jılı ol Xorezm hákimligi wazıypasına tayınlanadı. 1097-jılı bolsa, bul lawazım balası Qutbiddin Muxammedke beriledi. Ol seljukiylerdiń sarayına baǵı-nishlı bolıp, hár jılı ózi yamasa balası Atsız arqalı wálayattan óndiriletuǵın salıqtı paytaxt Marıǵa alıp barıp turatuǵın edi. Atsız bolsa ákesinen keyin Sultan Sanjar húkimi menen Xorezm hákimligine tayınlanadı. Bul waqıtta otızǵa da kirmegen Atsız dáslep ákesi sıyaqlı seljukiyler shańaraǵına

shın kewilden xızmet etedi. Biraq ol óz ornı bek-
kemlenip hám, kerisinshe, básekilesleri hásirep
baratırǵanın sezgennen keyin, seljukiylerge ǵá-
rezlilikten bas tarta baslaydı. Buǵan juwap retinde
Sultan Sanjar oǵan qarsı birneshe márte láshker
jiberedi. Jeńiliske ushıraǵan Atsız qashıwǵa máj-
búr boladı.

Gurganj Xorezm
saltanatınıń birinshi
hám tiykarǵı paytaxtı
bolǵan

Xorezmdegi
Qızıl qorǵan

«Óz ara kelisim shártnamasına muwa-
pıq, xorezmshah Atsız Sultan Sanjargá
baǵınǵanın bildirip, orta ásirler ádetine
muwapıq, onıń ayaǵı astındaǵı jerdi súyip,
tájim etiwı shárt edi. Lekin xorezmshah
bul sıyaqlı baǵınıwshılıq ádetin islemedi.
Sultan Sanjar aldına xızmetke keldi hám
atınan túspegen halda sultanǵa sálem
berdi. Bul da jetpegendey, xorezmshah
sultan menen ushırasıw ornınan birinshi
bolıp turıp ketti. Sultan Sanjar Atsızdıń bul
«ádepsizligin» ashıwı kelse de, jaqında ózi
oǵan ráhim-shápáát etkeni ushin qararın
ózgertti. Sultan buǵan narazılıq bildirmey,
Marǵa qayıp ketti».

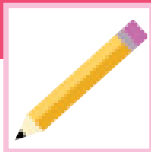
Tariyxshı
Atamalik Juvayniy

Maǵlıwmat ushın

Tariyxshılardan Rashiduddin hám Hafızı Abrulardıń jazıwlarına qaraǵanda, Anushteginiyler dinastiyasınıń tiykarın salıwshısı Anushtegin dáslepki xızmetin Sultan Jalaliddin Malik shah I sarayınan baslaǵan.

Ol sultannıń eń isenimli adamlarınan birine aylanǵan. Keyinnen, ol «Xorezm mutasarrufı» lawazımına tayınlanıp, oǵan Xorezm shıxnası (qorǵan baslıǵı) ataǵı beriledi. Waqıt ótip, Anushteginniń balası Qutbiddin Muxammed Xorezm hákimi boladı.

Pikirlesiw ushın

Xorezmdi qolǵa kirgizgennen keyin Sultan Sanjar onı Atsızdıń inisi Sulayman shah basqarıwına bergen. Biraq Sulayman shah ol jerde óz hákimiyatın bek-kemley almaǵan. Ol Marıǵa qayıp ketiwi menen-aq Xorezmge kelgen Atsız jergilikli xalıqtıń qollap-quwatlawı arqalı óz hákimiyatın tiklegen. Atsız Buxaranı iyeleydi. Ol Baǵdad xalifasınan «Xorezm wálayatı hám ol tárepinen Xorezmge qosıp alınǵan hám de alınatuǵın batıs, shıǵıs shegaralardıǵı wálayatlardıń húkimdarı» dep tán alınǵan jarlıq aladı. Atsız Marı, Nishapurdı de óziniń qaramaǵına ótkeredi.

Atsız óziniń atı jazılǵan altın teńgelerdi quyıp shıǵarıwdı baslap jiberedi.

Dóretiwshilik jumıs

1. Gurganj házirgi qaysı aymaqqa tuwrı keledi?
2. Anushteginiyler mámleketi aymaǵın karta-dan kórsetiń. Olardıń aymaқта bul tárizde jayıwına qanday faktorlar túrtki boldı?

Alawiddin Muxammad

Xorezmshah óz mámleketine májbúriy ulıwma xalıqlıq áskeriy bilimlendiriw sistemasın engizgen. Mámlekettegi áskeriy armiya sanı dáwir hám júrislerge qarap ózgerip turǵan. Máselen, xorezmshah Takash armiyasında 170 mıń atlı ásker bolǵan. Xorezmshah Muxammedtiń Parsı, Irak, Azerbaijanǵa etken júrisinde 100 mıń atlı (suvariya) ásker bolǵan.

Qaraqıtaylarǵa etken júrislerde xorezmshah Muxammedtiń atlı áskerleriniń sanı 400 mıń bolǵan.

Maǵlıwmat ushın

Atsız óliminen soń taxtqa shıqqan balası El Arıslan da ǵárezsiz siyosat júrgiziwge háreket etti.

El Arıslan Mawarawannaxrda qaraqıtaylar menen soqlıǵısadı hám qolı bálent keledi. Ol Nishapurdı iyelep, Azerbaijanǵa áskeriy júris uymlastıradı. Biraq Er Arıslanǵa da orayında Xorezm bolǵan, barlıq tárepinen tán alınǵan qúdiretli siyasiy awqamǵa tiykar salıw nesip etpegen.

El Arıslannıń óliminen soń onıń balaları Takash (1172 – 1200) hám Sultanshah Maxmud arasında óz ara gúres boladı. Tek Sultan shah Maxmud óliminen soń ǵana Takash jeke húkimdar sıpatında keń kólemlı siyosat júrgiziw imkaniyatına iye boladı. Takash Batıs Irannıń ayırım bólimin hám de Kirmandı boysındıradı. Húkimdarlıǵı sońında ol hátte Baǵdadtı– xalifalıq paytaxtın basıp alıwǵa da tayarlanadı. Biraq júris waqtında qaytı boladı hám taxtqa Alawiddin Muxammed (1200 – 1220) shıǵadı.

Alawiddin Muxammed Mawarawannaxrdan qaraqıtaylardı quwıp shıǵaradı. Bul waqıya onıń abroyıbarın oǵada kóterdi. Azerbaijan, Iran, Xorasannan Hindstanǵa shekemgi bolǵan jerler xorezmshahlar qaramaǵına alındı. Sultan Muxamedtiń tiykarǵı maqseti Siriya, Kishi Aziya hám Mısrda da boysındırıw edi.

Arabstan yarım atawı

Muxammed xorezmshah 400 mır átirapındaǵı óz armiyasın Baǵdad júrisine jiberdi. Xorezmshah láshkerleri Hulvan wálayatına jetkeninde tábiyyıy emes hádiyse júz beredi. Tosattan hawa suwıtıp, úsh kún qar jawdı, ızǵırıq suwıq hámme jerdi qamtıp aldı. Jawingerler suwıqtan azap shekti, atlar, túyelerge qırǵın keldi. Bul apattan túskinlikke túskén Sultan óz armiyasın artqa qaytarıwǵa buyırıp berdi. Sultan xalifa atın xutbadan shıǵarıp taslawdı buyırdı.

Bul dáwirde anushteginiyler dinastiyası dúnyanıń eń qúdiretli siyasiy kúshlerinen birine aylanǵan edi. Aral teńizinen Hind okeanına shekem, Iraktan Shıǵıs Túrktanǵa shekem bolǵan úlken aymaq Xorezmshahlarǵa boysındırıldı.

Alawiddin Muxammed – ekinshi Iskender, ekinshi Sultan Sanjar laqabı menen belgili bolǵan.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Qanday faktorlar sebep Xorezmshahlar mámleketi júzege keldi?
2. Xorezmshahlar húkimdarlıǵınıń úlke tariyxıy procesleriniń tezlesiwindegi ornı qanday boldı?
3. Alawiddin Muxammedtiń jerisine neler tiykar bolǵan dep oylaysız? Pikirińizdi tiykarlap, dápterinińge jazıń.

36-37-temalar: XOREZMSHAHLARDÍN MÁMLEKET BASQARÍWÍ HÁM SOCIAL-EKONOMIKALÍQ TURMÍSÍ

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Xorezmshahlar mámleketiniń ekonomikalıq-siyasiy hám sociallıq jaqtan turaqlasıw dáwiri qaysı húkimdar atı menen baylanıslı?
2. Qaysı mámleket baslıgınıń húkimdarlıgı dáwirinde gárezli úlkelerde xorezmshah atı menen xutba oqıtılğan hám hátte onıń atınan teńgeler quyıp shıǵarğan edi?

Maǵlıwmat ushın

Iraktan Hindstanǵa shekem, Aral teńizi átiraplarınan Arab teńizi jaǵalarına shekem bolǵan jerlerde óz húkimdarlıgın ornatqan sultan Muxammed Xorezmshah tez arada Samarqandtı óz paytaxtı dep járiyaladı.

Sultan anası Turkan xotunǵa heshqashan qarsı shıqpaǵan, onıń sózin eki etpegen. Bul bolsa kóp jaǵdaylarda anası tárepinen Sultan Muxammed Xorezmshah pármanlarınıń biykarlanıwına sebep bolǵan. Bul jaǵdaydı sol dáwirdiń tariyxshısı An-Nasawiy tómendegishe túsindirip, onı eki sebepke baylanıstırıp kórsetken edi: «birinshiden, anasınıń oǵan bolǵan mehirin qádirlawi, ekinshiden, mámlekettiń barlıq ámirleri anasınıń tuwısqanlarınan ekenligi».

Turkan xotun «Jáhán hákimi» degen laqabqa iye bolıp, onıń jeke móri (tuǵro)nde: «Dúnya hám onıń hadallıǵı, Ullı Turkan, dúnya hayallarınıń malıkası» degen jazıw jazılǵan edi. Turkan xotun paytaxt Gurganjde turaqlı tárizde jasaytuǵın edi, óz sarayı, úlken mülklerge iye edi.

El Arıslan maqbarası

Dóretiwshilik jumis

1. Sultan páрманларınıń anası tárepinen biykarlanıwı qanday aqibetlerge sebep bolǵan?
2. Tariyxshı Nasawıydıń bergен маǵlıwmatları tiykarında múnásibetińizdi bildiriń.

Pikirlesiw ushın

Turkan Xotun kim bolǵan?

Tariyxshı Juvayniydiń jazıwına qaraǵanda: «Turkan xotun qańlı urıwınan bolǵan xan Jankishtiń qızı edi. Gurganj (Úrgench) Turkan xotunniń jeke óziniń paytaxtı esaplanǵan, onıń jeke óziniń sarayı da bolǵan. Tariyxıy dereklerde aytılwına qaraǵanda, Sultan Muxammed húkimdarlıǵı dáwirinde Turkan xotun saltanat jumıslarında jetekshi orındı iyelegen, onıń biylikleri hám másláhátleri balası tárepinen sózsiz islengen. Turkan xotunniń basshılıǵında saray xalqı, aqsúyekler birneshe toparǵa ózara dushpanlıq etken. Qıpshaqlardan dúzilgen joqarı mártebeli sarkardalar Turkan xotun menen jaqın bolıp, kópshiligi sarayda Sultangá qarsı bolıp turǵan qandayda bir toparǵa basshılıq etken. Saltanat jumısları derlik Turkan xotun tárepinen basqarılǵan. Kópshilik jaǵdaylarda Muxammed Xorezmshah tárepinen járiyalanǵan húkim hám biylikler Turkan xotun tárepinen heshqanday tiykersız, keńessiz biykarlanatuǵın edi.

Sultan anası hám haram aǵasın Mazandarangá alıp kelip (mongollar hújimi dáwiri haqqında sóz bolmaqta), ol jerdiń qorǵanına jasırıw ushın Xorezmge adamların jiberdi. Turkan xotun balasınıń buyırǵı boyınsha háreket etti. Sultan shańaraǵı hám haram aǵasın alıp ketip baratırǵanda áskerlerin Xorezmde qaldırdı. Háreket waqtında tutqınǵa alınǵan hár túrli mámleketlerdiń patshaların buyırq penen Jayhun dáryasına shóktirip jibergennen soń balaları, aqlıqları, jaqınları hám qaznası menen wázir Nasiraddinniń baqlawında Iran táreptegi Ilal (Tajan tarmaǵındaǵı aymaq) qorǵanına jiberdi. Sultan izinen quwdalap Mazandarangá kelgen mongol sarkardası Subutay eskertilgen qorǵanlardı qamal etiw ushın ásker shaqırdı. Táǵdırdı qarań, jawın bultları óz júklerin ústine tókken hám usı waqıtqa shekem heshkim suw tamtarısıǵın kórme-gen Ilal qorǵanı qorshawǵa alınǵan waqıtta jawın da olarǵa dushpanlıq etip, jawmadı. On bes kúnnen soń suw tawsılǵannan soń, awır aw-halda qalǵan Turkan xotun basqa haram aǵzaları menen hám wázir Nasiraddin menen tómengé tústi. Olar qorǵannıń tómene barǵan waqıtta jasın ústine jasın shaǵıp jawın jawa basladı. Mongol áskerleri Turkan xotundi jaqınları menen birge Toliqanda turǵan Shıńǵısxannıń janına alıp bardı. Turkan xotundi mongol mámleketi paytaxtı bolǵan Qaraqurumǵa jiberilgen hám usı jerde qaytı boldı».

Maǵlıwmat ushın

Anushteginiylar dáwirinde de samaniylar, qaraxaniylar, ǵaznawiyler, seljukiylar bolǵanı sıyaqlı diywanlardıń ayrıqsha ornı kózge taslanadı. Óz náwbetinde, diywanlar da kishi diywanlarǵa bólingen.

Áskeriy diywan áskeriy máselelerdi kóriw (diywan jaysh) hám áskerlerge aylıq beriw menen shuǵıllanıwshı (diywan ravotiv) sıyaqlılarǵa bólingen. Áskeriy diywan baslıǵı, álbette, musulman bolıwı shárt edi. «Joqarı taj maqtaw májilisi» dep ataǵan húkimet basqarıwı wázirdiń (bas wázirdiń) qolında bolǵan. Oǵan barlıq diywanlar boysınǵan.

Wázir, mámleket baslıǵınıń tiykarǵı másıláhátshisi esaplanǵan hám óz háreketleri boyınsha joqarı húkimdarǵa ǵana esabat bergen. Rásmiy saltanatlar, xalıqaralıq qatnasıqlar, ǵárezli mámleketler menen sóylesiwlerde joqarı húkimdar atınan jumıs alıp barǵan.

Wázir puqaralar hám mámleket húkimdarı arasında dálalshı wazıypasın islegen hám de mámlekettegi tártip-intizam ushın tiykarǵı juwapker esaplanǵan. Ol hámeldarlardı jumısqa tayınlaw hám lawazımınan bosatıw, arzaq (napaqa), aylıq hám de basqa usı sıyaqlı tólewlerdi belgilew huqıqlarına da iye bolǵan. Wázirler óz ana tili – túrkiy tilden basqa, arab hám parsı tillerin tolıq biliwi shárt bolǵan.

Mongollarǵa tutqın bolǵan
Turkan xotun

Dóretiwshilik jumıs

1. Xorezmshahlar mámleketiniń basqarıwın Seljukiylar mámleketi basqarıwı menen salıstırıń. Bas wázirdiń wákillikleri bir-birinen ayırmashılıǵı bar ma?
2. Evropa hám Aziyanıń basqa mámleketlerinde bas wázir lawazımına teń keletuǵın lawazım qaysı edi?
3. Toparǵa bóliniń bul eki aymaqtaǵı wázirlerdiń wákillikleri hám minnetlemlerin salıstırıń hám talqılań.
4. Mámleket basqarıwında wázirdiń ornı qay dárejede zárúr dep esaplaysız?

Maǵlıwmat ushın

Sadr, dastur, xojayı buzurg sıyaqlı ataqlar menen sıylıqlanǵan wázir bárhama húkimdardıń aldında júrgen, húkimdar sapar hám atlanıslarǵa shıqqanında da onıń menen birge bolǵan. Rásmiy qabıllawlar waqtında wázirler xorezmshahlardıń oń tárepinen orın iyelegen.

«Nizom ul-mulk» ataǵına iye bolǵan wázirler bólmege joqarı húkimdar-dan basqa kim kirse de, hátteki ol taxt miyrasxori bolǵan jaǵdayda da, onıń menen sálemlesiw ushın orınlarınan turmaǵan. Wázirlik lawazımınıń tilge alınǵan jetilisen kórinisi Atsız dáwiri menen baylanıslı.

Shıńǵısxan basqınshılıǵı waqtında bul lawazım Alawiddin Muxammed tárepinen biykar etilgen hám joqarı húkimdar janında altı wákilden ibarat keńeske uqsanǵan basqarıw engizilgen. Barlıq aǵzalarınń ırızılıǵı menen jumıs islewi kerek bolǵan usı keńeske mámleketlik áhmiyetke iye qanday da bir ayrıqsha qarar qabıllaw nesip etpegen.

Jáne bir áhmiyetli lawazım – bul ullı hajib esaplanǵan. Qaǵıydaǵa muwapıq, túrkiy hasılzadalar wákili ǵana hajiblikke tayınlanıwı múmkin bolǵan. Hajib húkimdardıń tek ózine tiyisli jumısları boyınsha esap bergen, rásmiy máresimlerge ámel etiliwin qadaǵalaǵan. Bir waqıttıń ózinde birneshe hajib xızmet etken. Olar sultanlardıń eń zárúr tapsırmaların islegen hám olarǵa barlıq jerde joldas bolǵan.

Saray jumısların basqarıwshısı sanalǵan ustaz lawazımı iyesi atxanalar, asxanalar, nan jawatuǵın jer, sharap saqlanatuǵın jertólelerdi qadaǵalaǵan, saray xızmetshileri xızmeti ushın tolıq juwapker bolǵan. Sultannıń jeke atları oxur ámiri lawazımı iyesiniń qaramaǵında bolǵan. Bunnan basqa, ámir álam (eń ullı), chashnigir (joqarı húkimdarǵa beriletuǵın awqat, ishimliklerdiń dámin tatıp kóriwshi), davatdar (joqarı húkimdardıń xatkeri), xızmetshi farrosh (joqarı húkimdarǵa arnalǵan kórpe-tósek, gilem, shatır hám soǵan uqsaslar ushın juwapker xızmet baslıǵı), sıyaqlı kishi lawazımlar da bolǵan.

Xorezmshah El Arıslannıń taxtqa otırıw máresimi «Jome at-tavorix» kitabınan.

Pikirlesiw ushin

Paytaxt Úrgench óz dáwiriniń ullı, bay hám sulıw qalası sanalǵan. Úrgench xalqı sheber ónermentshilerden, ásiresse, temirshiler, aǵash ustaları óz jumısınıń ustaları bolǵan. Úrgenchli oymashılıq aǵash ustaları pil súyegi hám obnus aǵashınan ájayıp ónimlerdi islegen. Qalada tábiyiy shayı gezleme islep shıǵaratuǵın ustaxanalar bolǵan.

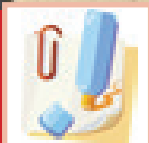
Qurılıs jumıslarında bolsa májnuntal aǵashınan keń paydalanılǵan. Usı aǵashtan qurılǵan imaratlar jeńil bolǵan hám tastan qurılǵan imaratlarǵa qaraǵanda jer silkiniwge shıdamlı bolǵan. Jollar hám kárwanlardı qorıqlaw jumısınıń joqarı dárejede shólkemlestirilgeni ishki hám sırtqı sawda baylanıslarınıń rawajlanıwında áhmiyetli rol oynaǵan. Úrgench sawdagerleri Baǵdad, hátteki Andalusqa shekem ónimler alıp barǵan. Úrgench monǵollar tárepinen wayran etilgenge shekem xalıq onda júdá tıǵız jasaǵan.

Qalada kóplegen bazarlar bolǵan. Bazardaǵı tártipti, tiykarınan, muhtasib uslap turǵan. Ol ónimlerdiń sıpatın, idislardıń tazalıǵın, ónimlerdiń tazalıǵın, tárezi tasları hám uzınlıq ólshemleri ásbaplarınıń tuwrılıǵın qadaǵalaǵan. Xorezmniń Ardaxushmisan, Xivak, Darǵan, Savakan, Govshfinj, Kat, Nuzkat, Xazarasp sıyaqlı kishi qalalarında da ónermentshilik hám sawda-satıq rawajlanǵan. Marı, Buxara, Samarqand, Ray, Nishapur sıyaqlı qalalar mámleketlik siyasiy-ekonomikalıq hám mádeniy turmısta zárúr orın iyelegen.

Xorezmshahlar
mámleketi
áskerleri

Najmiddin Kubra
maqbarasi
Türkmenistan

Dóretiwshilik jumis

1. Qalalarda ónermentsshilik hám sawda-satıqtıń rawajlanıwında húkimdarlardıń ornı qanday bolǵan?
2. Toparǵa bólingen jaǵdayda Xorezm mámleketinde bazarlar haqqında pikir júrgiziń. Búgingi kúnde de bar qaysı tariyxıy qalalarda bazarlar kóp bolǵan hám bunıń tiykarǵı sebeplerin kórsetip beriń.

Maǵlıwmat ushın

Xorezmshahlarǵa baǵınıshlı bolǵan múlklerde de Xorezmshah atı menen xutba oqılǵan hám teńgeler quyıp shıǵarılǵan.

Anushteginiylar atı jazılǵan teńgeler Samarqand, Buxara, Otırar, Termiz, Shaǵaniyan, Vaxsh, Balx, Bamiyan, Ğazna, Gur, Jurzuwan, Zamindavar, Yamur, Kunduz, Marı, Niso, Nishapur, Peshavar hám basqa aymaqlarda quyıp shıǵarılǵanın aytıw múmkin.

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Xorezm tariyxı menen baylanıslı kórkem shıǵarmalar dizimin qalıplestiriń. Olardan birewin oqıp shıǵıń.
2. Shıǵıs hám Batıs bazarlarınıń ózine tánliklerin salıstırıń.
3. XII ásir aqırlarında Xorezmdegi jaǵday qanday edi?

38 - tema :

ETNIKALÍQ PROCESLER HÁM ÓZBEK XALQÍNÍN QÁLIPLSIWI

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Etnikalıq procesler, etnogenez degende neni túsinesiz?
2. Shejire degende neni túsinesiz? Siz ózińizdiń shejireńizdi bilesiz be? Shejireni biliw ne ushın kerek?
3. VI ásir aqır - VII ásir diń baslarında Túrık qağanlıgınıń aymaqlarına qay jerler kirgen?

Túrıkstan – túrkiy xalıq ornalasqan úlke.

Maǵlıwmat ushın

Ózbekler óz aldına etnikalıq birlik (elat) bolıp, Mawarawannaxr, Xorezm, Jetisuw, bir bólegi Shıǵıs Túrıkstannıń batıs aymaqlarında qalıplesken. Olar áyyemnen otırıqshı túrde jasap, suwǵarılatuǵın diyqanshılıq, ónermentshilik penen shuǵıllanıp kelgen.

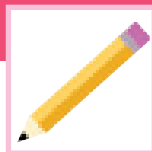

Dóretiw-shilik jumis

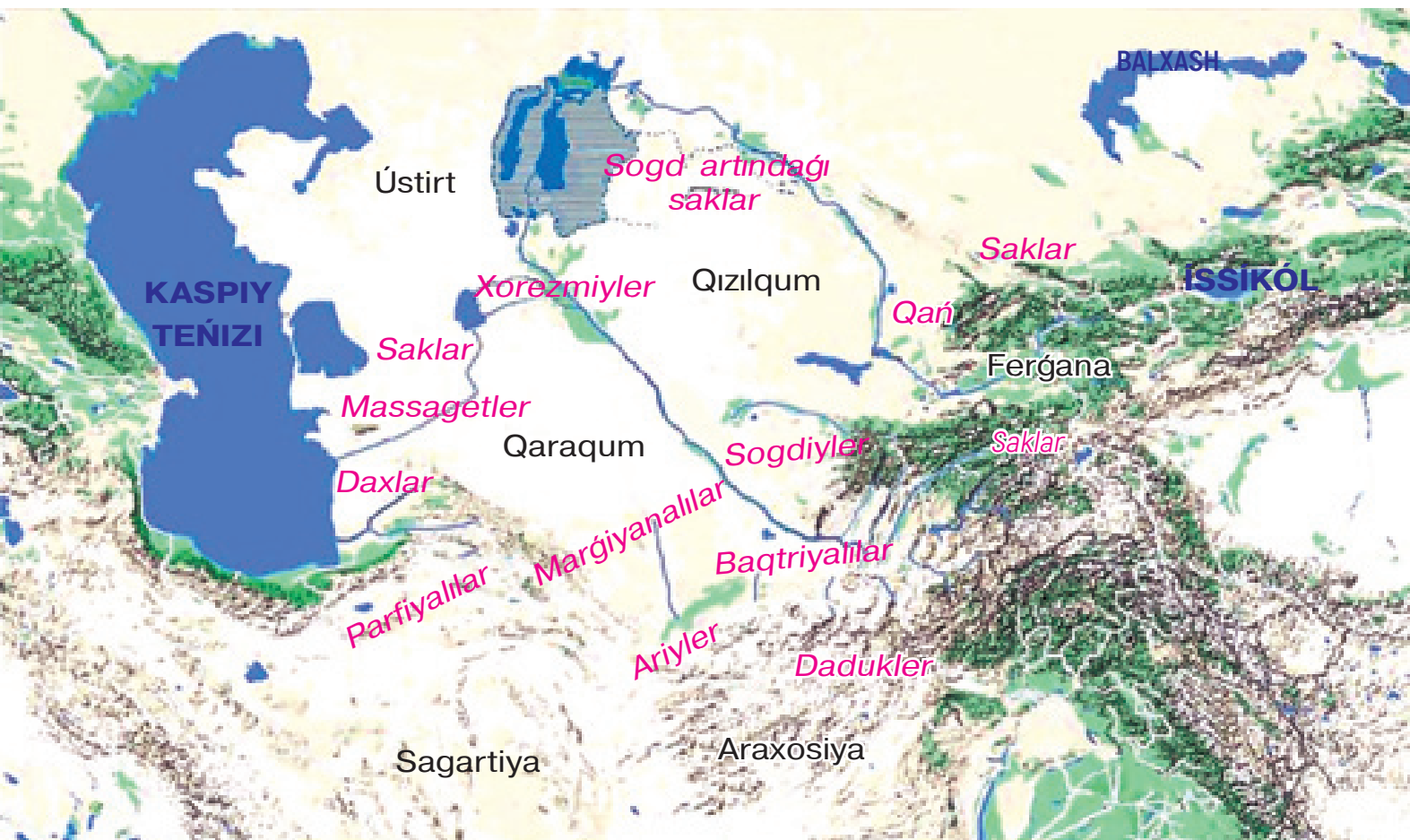
Áyyemde mámleketimiz aymağında qanday qáwimler jasağan? Olardıń jasağan aymaqların kartadan anıqlań.

Etnikalıq process – kelip shıǵıwı bir-birine jaqın bolǵan hár túrli qáwim hám elatlardıń ásirler dawamında qosılıp bariwı.

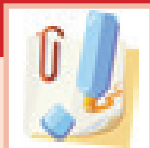
Pikirlesiw ushın

Bul aymaqta jasağan sogdiyler, baqtriyler, xorezmiyer, ferganalılar, shashlılar, yarım sharwashılıq qańlılar, kóshpeli sak-massaget sıyaqlı etnikalıq toparlar ózbek xalqınıń etnogenezinde qatnasqan. Qubla Sibir, Altay Jetisuw, Shıǵıs Túrktan hám de Volga hám Ural dárıyası boylarınan hár túrli dáwirlerde Mawarawnnaxrğa kirip kelgen etnikalıq topar da bul procestiń qatnasıwshıları bolǵan. Joqarıda atları keltirilgen etnoslar tiykarınan túrkiy hám shıǵıs iran tillerinde sóylesken.

Turanda áyyemgi qáwim hám xalıqlardıń ornalasıwı

Ўзбек халқини
тийкарин согдийлер,
бақтрийлер,
хорезмийлер,
ферғаналılar,
шашлilar ҳам
sak-massagetler
qurağan.

Dóretiwshilik jumis

1. 6-klasta tariyx páninen alğan bilim-lerińizge tiykarlanıp «qáwim» atamasına táriyip beriń.
2. Bir-biri menen tuwısqanlıq múnásibette bolıwı hám de urıwlarǵa bóliniw ózgeshelikleri menen keyingi basqıshtaǵı etnikalıq birlikten (elattan) ayırmashılıǵı bar topar ne dep ataladı?

Bilesiz be?

Xalıqlardıń kelip shıǵıw tariyxın (etnogenezin) hám qalıplesiw procesin úyreniwde pándе «etnos», (grekshe «xalıq») hám «etnikalıq birlik» sózleri qollanıladı.

Maǵlıwmat ushın

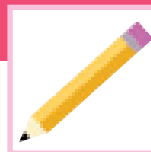
Ámiwdárya hám Sırdárya aralıǵında jasaǵan qáwim hám elatlardıń etnikalıq jaqtan aralasıw procesi nátiyjesinde otırıqshı turmısqa beyimlesken túrkiy aymaqlıq maydan, ózbek xalqına tán antropologiyalıq kórinis qalıpleseıdi.

Qanǵ mámleketi dáwirinde túrkiy tilles etnoslar ústinlik etip, ózine tán sáykeslesken mádeniyat júzege keledi. Arxeologiyalıq shıǵarmalarda bul mádeniyat «Qawınshı mádeniyatı» atın alǵan. Antropolog alımlardıń aytıwlarına qaraǵanda, tiykarınan usı dáwirlerge kelip, Orta Aziyanıń alap hám oazislerinde jasawshı xalıq sırtqı kórinislerinde házirgi ózbek hám oazis tájiklerine tán antropologiyalıq kórinisi tolıq qalıpleseıdi.

Ózbekler etnogenezinde qatnasqan náwbet-tegi etnikalıq toparlar – kushanlar, xioniyler, kidiariyerler hám eftaliyerler, túrkiy qáwimler aktiv tásir kórsetedi.

Túrkiy elatlar hám jergilikli otırıqshı xalq arasındaǵı etnikalıq-mádeniy múnásibetlerdiń rawajlanıwı nátiyjesinde túrkiy qatlam mádeniy jetiskenlikleriniń jergilikli mádeniy-xojalıq dástúrler menen tez sáykeslesiwı júz berdi. VII ásirdeń úlkemiz «Türkstan» atı menen atala baslaǵan.

Qanǵ mámleketi
dáwirinde
«Qawınshı
mádeniyatı» hám
Orta Aziyanıń
antropologiyalıq
kórinisi tolıq
qalıpleseıdi.

Pikirlesiw ushin

Ózbek xalqınıń payda bolıwı.

VIII ásir-den arab hám basqa xalıqlarınıń Orta Aziyaǵa kirip keliwi aymaqtaǵı etnikalıq proceslerge úlken tásir etpegen. IX ásirde Mawarawnnaxr aymaǵında pútin túrkiy etnikalıq qatlam, túrkiy til ortalıǵı júzege kele basladı hám óz nábwetinde sogdiyler hám basqa jergilikli etnoslarda da túrkiylestiriw procesi jedellesken. Qaraxaniyeler dáwirinde Mawarawnnaxr hám Xorezmde siyasiy hákimiyat túrkiy dinastiyalarǵa ótiwi múnásibeti menen júz bergen etnikalıq process ózbek xalqınıń qalıple-siwinde juwmaqlawshı basqısh boldı.

IX – XII ásirlerde ózbek xalqı qalıplesti. Onıń tiykarın úlkemizde jasap kelgen diyqan hám sharwa sol jerli xalıq quraǵan.

Mawarawnnaxrda jaylasqan xalıq áyyemnen eki tilde: sogd hám túrk tillerde sóylesken.

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Ózbekler qalıplesken aymaqlardı jazıwsız kartada boyap shıǵıń.
2. Ózbek xalqınıń tiykarın qaysı etnikalıq toparlar quraǵan?

39-40-temalar:

AYMAQTA ISLAM DININIŇ JAYÍLÍWÍ

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Jáhán tariyxı páninen alğan bilimlerińizdi esleń. Islam dini payda bolıwı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Islam dini dáslep Turanniń qaysı aymaqlarında tarqalğan?
3. Islamniń jáhán dinine aylanıwındaǵı tariyxıy shárt-sharayatlardı anıqlań.
4. Islam dininde dáslepki bóliniw qashan payda bolğan, onıń sebepleri nede edi?
5. Arabstan tariyxında qaysı dáwir «Nadanlıq dáwiri» dep atalğan?

Maǵlıwmat ushın

Islam dininiń Turanǵa kirip keliwi hám tarqalıwı tikkeley arab basqınshıları hám arablardıń kóp ásirlik húkimdarlıǵı menen baylanıslı. Aymaqta jańa siyasiy kúshtiń payda bolıwı aqıbetinde Turan eki bólimge bólini:

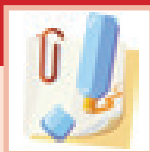
- 1) Mawarawnnaxr («Dáryanıń arǵı tárepi»);
- 2) Arodi at-türk («Türklerdiń jerleri», yaǵnıy arablarǵa boysınbaǵan húkimdarlar jerleri).

Islam dininiń Turanda tarqalıwına tómendegi faktorlar tikkeley óz tásirin ótkerdi. Abu Muslim kóterilisi dáwirine shekem islamnan aldınǵı dáwirdiń húkimdarları óz orınların saqlap turdı. Olar jergilikli xalıqtı basqarıw hám olardan arablar ushın salıq jıynaw wazıypaların isledi.

Arablar kóplegen jeńilliklerge iye edi. Islam dinin qabıl etken jergilikli xalıq ta jámiyette arablar sıyaqlı jeńilliklerge iye bolatuǵın edi. Abu Xanifanıń arab emes musulmanlardıń teń huqıqlı ekenligi haqqındaǵı ideyası, olardıń jámiyette kemsitiliwlerine qarsı is-háreketleriniń Turanda da engiziliwi aymaqta islam dininiń keń tarqalıwı ushın imkan jarattı.

Islam dininiń tiykarǵı dereklerinen biri – hádislerdiń jıynalıwında ullı watanlaslarımız Abu Abdullah Buxariy, Imam Termiziy, Hákim Termiziy, Imam Darimiylardıń xızmetleri úlken boldı. Sol sebepli de islam dininiń aymaqta jayılıwı tezlesti.

Islam táliymatına baylanisli, Muxammed payğambar atı aytilğanda oğan húrmet penen «sallallahu alayhi wasallam» (qisqasha: s.a.w.: «oğan Allanıń rahmat hám sálemi bolsın») yaki «alayhissalam» (qisqasha: a.s.: «oğan sálem bolsın») sózin aytıw kerek bolğanı ushın islam tariyxına baylanisli ádebiyatlarda s.a.w. yaki a.s. qisqartilğanı qollanıladi.

Dóretiwshilik jumıs

1. «Qurani kárim» hám «Hadisi sharip» degende neni túsindińiz?
2. Turan aymağında Islam dini qashan kirip keldi?

Mağlıwmat ushın

Xanafiylik mázhebiniń tiykarın salıwshısı Abu Xanifa atı menen belgili Numan Sabit Kufiy (699 – 767) bolıp esaplanađı. Usı mázheb óziniń mánisi, táliymatı hám qollangan usılı menen jámiyette júz berip turatuğın hárqanday sorawğa juwap tabıwğa umılğan. Yağniy xanafiy mázhebi jańa júzege kelgen diniy mäseleniń sheshimin sheship bergen. Abu

Mázheb (arab. – bağdar, jol, táliymat) sháriyat mázhebleri – islamda diniy huqıq sistemaları hám bağdarları.

Xanifa awır jağdaylarda adamlar ushın qolay sharayat jaratıp berip, qıynshılıqların ańsat etiwge urınğan. Abu Xanifa erkinlik principiniń qáwenderi edi. Sawda hám basqa tarawlarda islam huqıqı hám erkinliklerin qorğadı. Mäselen, turmis qurıwda er adam hám hayalğa teń huqıq beriliwi, jetim balalardıń huqıqları hám basqalar.

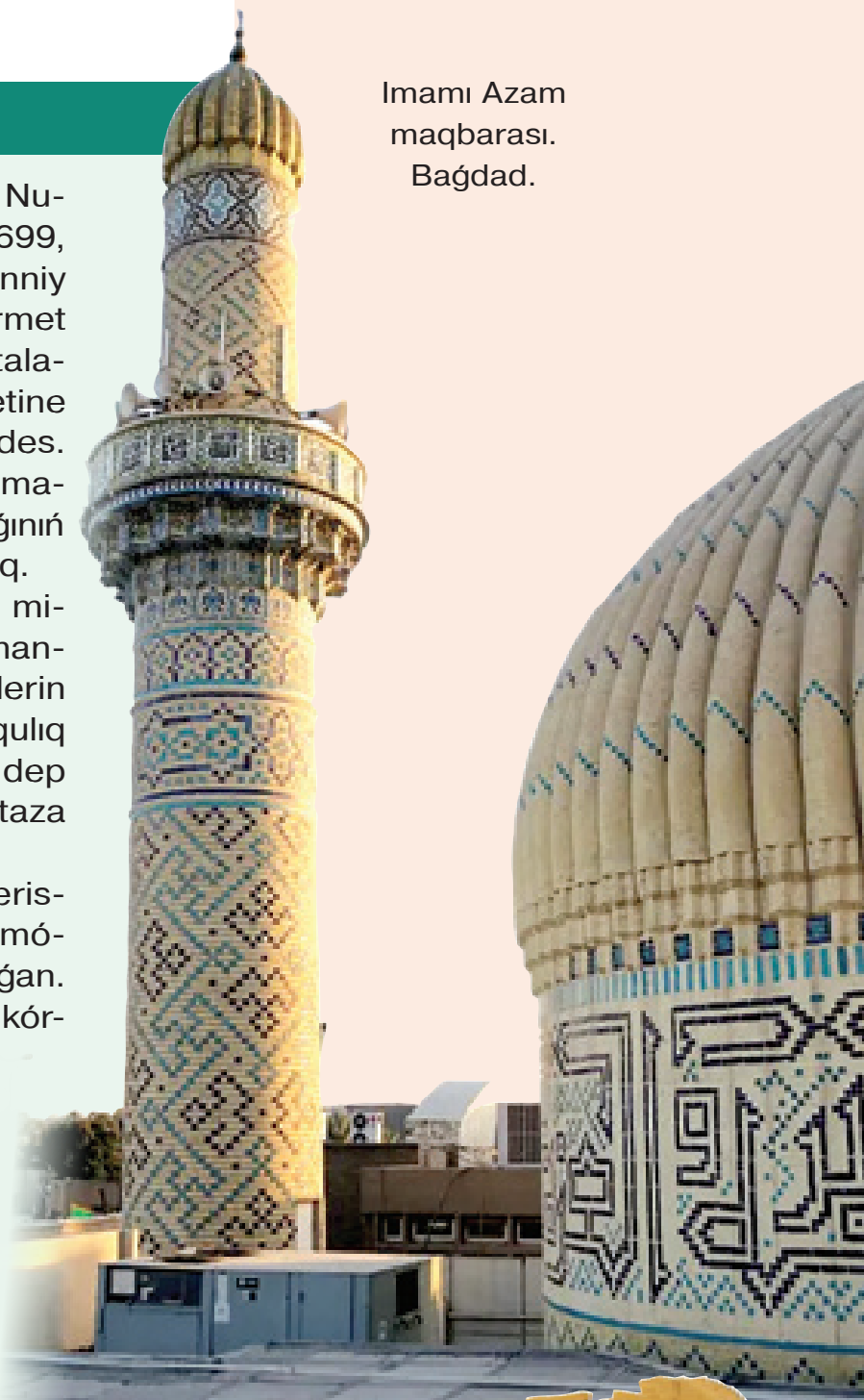
Bilesiz be?

Abu Xanifa Nu-man ibn Sabit (699, Kufa – 767, Bağdad) – sunniy musulmanlarning tárepinen húrmet penen «Imamı Azam» dep ataladı. Xanafiylik mázhebi húrmetine solay atalgan. Faqih, muqaddes. «Abu Xanifa» onıń kunyası, «Imamı Azam» («Ullı imam») ullılıgınıń kórsetiliwi ushın berilgen ataq.

Imamı Azam sonday jaqsı minez-qulıqlı adam eken, zamanlasları ol adamnıń pazıyletlerin tán alıp, «eń jaqsı minez-qulıq Imamı Azamnıń minez-qulqı» dep atalgan. Bárhama jaqsı hám taza kiyimlerde júrgen.

Sonday ullı mártebege erisken ullı adam oğada ádepli, mómin, ápiwayı kishi peyil bolgan. Ol ózine jamanlıq etkenlerdi kórgeninde: «Bizlerdi jamanlağan adamlardıń gúnasın Alla keshirsin, bizlerdi jaqsı kórgenlerdi Alla jaqsılıq (rahmet) etsin» – dep duwa (patiya) etedi eken.

Imamı Azam maqbarası.
Bağdad.

Kunya – abu (arabsha «áke») sóziniń túsinik jağdayındağı túri). Arablar hám basqa musulman xalıqlarda kópshilik kunyalardıń quramlıq bólegi. Máselen, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxan Beruniy hám basqalar. «Abu» menen kelgen at shaxstıń ákesi ekenligin, «ibn» menen kelgen at bolsa shaxstıń balası degen mánisti bildiredi.

ISLAM DININIŇ JAYÍLÍWÍ

IX – XII ásirlerde islam dini Orta Aziya xalıqları mámleketshiligi tariyxında úlken rol oynay basladı. Mawarawnnaxrda bul dáwir arab xalifalıǵınan ǵárezsiz bolǵan mámleketlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwı dáwiri bolǵan. Islam bul waqıtta Shıǵısta keń tarqalıp, jáhán dini dárejesine kóterildi, musulman dúnyasınıń ideologiyasına aylandı.

Arab tilinde ilimiy shıǵarmalar jazıldı. Burınnan sawatlı bolǵan, mádeniyatı joqarı dárejege kóterilgen Turan xalqı tez arada tek arab tilin emes, al islam ilimlerin de tereń úyrenip, arab tili hám sháriyat máselelerinde kitaplar jazatuǵın alımlardı jetistirip shıǵara basladı.

Qalalarda meshit-medreselerdiń qurılısına itibar berile basladı. Dereklerdiń derek beriwine qaraǵanda, Buxarada dáslepki medreseler VIII–IX ásirlerden baslap qurılǵan.

Hátte huqıqtanıwshılar ushın da arnawlı «Faqihler medresesi» degen qánigelestirilgen medrese qurılǵan. Bunday bilim orınlarında Quranı ka-

rim, hádis ilimi hám sháriyat tiykarları hár tárepleme tolıq úyrenilgen.

Sol dáwir qalaları arasında islam dini táliymatı tereń úgit-násiyat etiwde Buxara qalası ayırıqsha orındı iyeledi.

Joqarıda ayılǵanıday, medrese, mekteplerdiń barlıǵı bul jerde jetik teologiya pání boyınsha iri alımlardıń jetisip shıǵıwına xızmet etedi. Sonıń ushın bolsa kerek, Buxara sol dáwir-den baslap «Qubbatul islam» – «Islam dininiń gúmbezi» atı menen húrmetke erise basladı.

Áste-aqırın islam dini oraylasqan mámlekettiń tiykarǵı ideologiyasına aylandı.

... Tilińdi jaqsı óner menen úyret hám múláyim sózden basqa zattı ádet etpe. Sonday-aq, tilge hár túrli sózdi úyretseń, sonı aytadı, sózdi óz ornında paydalan, sóz eger, jaqsı bolsa, biraq orınsız paydalansa, eger ol hárqanday jaqsı sóz bolsa da jaman, qolaysız babında emes esitiledi. Sonıń ushın orınsız sóyleme, paydasız. Bunday paydasız sóz zıyan keltiredi hám hár sózden onnan sheberlik iyisi kelmese, bunday sózdi sóylemew kerek.

Kaykavus, «Qabusnama»

Búgingi kúnde Oraylıq Aziya musulmanlarınıń kópshiligi xanafiylık mázhebine eredi. Házirgi waqıtta bul fiqhiy táliymat Hindstan, Pakistan, Awғанstan, Irak, Siriya, Turkiya hám bir qatar Afrika mámleketlerinde keń tarqalğan.

Malikiylik mázhebi tiykarın salıwshısı, imam Abu Abdullax Malik ibn Anas 711-jılı tuwılğan. Bul mázhepte birinshi derek Quranı kárim, ekinshi derek hádis esaplanadı. Malikiylik mázhebinde sháriyat máselelerde Madina turmısı hám ádetleri kóp jaǵdaylarda ústin turğan. Malikiylik Marokash, Aljir, Tunis, Bangladesh sıyaqlı mámleketlerde tiykarǵı mázheb esaplanadı.

Shafeiylik mázhebi tiykarın salıwshısı Abu Abdullax Muxammed ibn Idris Shafeiy (767 – 804). Shafeiylik mázhebi fiqhiy (sháriyat qaǵıydaları ilimi) húkim shıǵarıwda Quran, sunnet, ijmo hám qiyosqa súyenedi. Olar xanafiylar hám malikiylar bolğan istexsondı biykarlaydı. Shafeiylik, tiykarınan, Indoneziya, Malayziya, Mısr, Sudan, Keniya, Mali, Liviya sıyaqlı mámleketlerde tarqalğan.

Xanbaliylik mázhebi tiykarın salıwshısı imam Abu Abdullax Axmet ibn Xanbal (780 – 855) Baǵdad qalasında jasaǵan. Xanbaliylik mázhebinde Quran hám sunnet tiykarǵı derek esaplanadı. Ijmo hám sahabalardıń sózleri keyingi orınlarda turadı. Qiyostı basqa ilaj qalmaǵanda ǵana qollanıwǵa ruqsat beriledi. Bul mázheb izbasarları az sanlı bolıp, tiykarınan, Saudiya Arabiya, Yemen, BAA, Kubeyt, Qatar mámleketleri xalqı arasında tarqalğan.

Sunniyliktegi tórt mázheb bir-biri menen teń esaplanadı. Mázhebler dástúrlık diniy huqıq shegarasınan shıqpaǵan halda, sháriyat máselelerinde jeńilirek yaki qatań húkim shıǵarıwları menen ajıraladı.

2017-jıldan Ózbekstan Prezidenti baslaması menen Imam Maturidiy kompleksinde «Kalam ilimi mektebi», moturidiylik táliymatınıń iri wákili Abul Muin Nasafiy ziyarat ornında bolsa «Aqoid mektebi» shólkemlestirildi.

Dóretiwshilik jumıs

1. Mázheb degende neni túsindińiz?
2. Sunniyler jasaytuǵın ayaqlardı kartadan anıqlań.

Ijmo – dáslepki islam dáwirinde ulamalardıń bir awızdan qabıl etken qararları.

Bilesiz be?

Keyin-gi dáwir-de payda bolgan «jalgan salafiylik», «Hizbut tahrir» si-yaqli baǵdarlardi fiqhiy mázheblerge teńlestirip bolmay-dı. Sebebi olar shá-riyat máselelerinde óziniń óz betinshe sheshimlerin bergen sistemaǵa iye emes. Olarǵa nızamsız di-niy-siyasiy háreket sıpatında qarawǵa boladı.

Abu Mansur Moturidiy maqbarası. Samarqand

Pikirlesiw ushın

VIII – IX ásirlerde musulmanlar ara-sında Quran ayatlari hám hádislerin naduris túsingen toparlar payda boldi. Olar gá Allani adamǵa uqsas súwretler, gá onıń ózgesheliklerin biykar etedi, payǵambarlar, Qura-nı kárim dańqına ılayıq emes pikirlerdi bildiretuǵın edi. Mine, sonday sharayatta sunniylik baǵdarı alımları ayırım aǵımlardıń buzǵınshı ideyalarına bir qatar biykarlawlar bergen. Nátiyjede Abu Mansur Moturidiy (870 – 944) moturidiya táliymatına tiy-kar salǵan.

Moturidiy sap diniy aqida (qaǵıyda, dogma) sheńberinen shıqpaǵan halda aqıl-oydı húrmet-leydi hám logikalıq jaqtan tiykarlanǵan bilimniń áhmiyetin ayırıqsha aytadı. Moturidiyge baylanisli, adam turmıslıq imtixanlar ushın jaratılǵan. Sonıń menen bir waqıtta oǵan usı sinawlardan tabisli ótiw hám tuwrı joldı tabıw ushın keń imkaniyatlar da berilgen.

Adam óz is-háreketlerin tańlawda óziniń qá-lewi bolıp esaplanadı. Ullı danışpan óz kóz qa-rasları menen xanafiylik táliymatınıń Turan xalıqları dástúrleri, úrp-ádetleri menen tıǵız baylanislılıǵın kórsetip berdi.

Eń itibarlısı, islam dúnyasınıń kópshilik aymaq-larında, Siriya, Irak, Turkiya, Pakistan, Hindstan, Arqa Afrika sıyaqli mámleketlerde moturidiylik táliymatı házir de joqarı, orta bilim beriw siste-masında hám diniy oqıw jurtlarında óz aldına pán sıpatında oqıtılmaqta.

Ashariya táliymatı. Usı táliymatqa Abul Xa-san Ashariy (873 – 936) tiykar salǵan. Imam Asha-riy ómiriniń yarımın adasqan aǵımlarǵa qarsı gú-reske baǵışlaǵan. Ashariya táliymatı da sunniylik aqidasına muwapıq táliymat bolıp esaplanadı. Usı táliymat da, tiy-karınan, mutaziliya, qadariya, ja-bariya sıyaqli adasqan toparlardıń aqidalıq ideyalarına qarsı turǵan. Ashariya táliymatı, tiykarınan, Irak-ta, soń seljukiylar húkimdarlıǵı dáwi-rinde Xorasanda rawajlanǵan.

Ózbekstanda 2000-jılı Moturidiydiń tuwılǵanınıń 1130 jıllıǵı keń belgilendi.

Bilesiz be?

Islam dininde sufizm hám tariqat degen túsinikler de bar. Sufizmniń haqıyqıy mánisi nápisin páklew, ádep-ikramlılıqtı jaqsılaw, dúzetiw, ruwxıy jetilistiriwden ibarat. Bul maqsetlerge erisiw ushın alımlar tárepinen arnawlı mektepler – tariyqatlar dúzilgen. «Tariyqat» arab tilindegi sóz bolıp, «jol» mánisin ańlatadı. Búgingi kúnde tariyqatlar sanı kóp bolıp, olardıń eń irile-ri Yassawiya, Kubrawiya hám Naqshbandiya bolıp esaplanadı. Áhmiyetlisi, olardıń barlıǵı ana jurtımızda júzege kelgen.

Sufizm hám oǵan túbirles bolǵan sufiy, mutasavvuf atamalarınń kelip shıǵıwı arab tilinen «jún, yung» mánisin bildiriwshi «suf» sózinen alıńǵan.

Dóretiwshilik jumıs

1. Sufizmge berilgen táriypti oqır. Táriyptegi «jaman minez-qılıqlar» degen-ge neni túsinesiz?
2. Ne ushın bunday jaman minez-qılıqlardan qutılıw kerek dep oylaysız?
3. Tap medicina ilimi deneniń salamatlıǵına baylanıslı maǵlıwmatlardı úyretkenindey, sufizm de qalıptıń (kewildıń), hám ruwxtıń jaman minez-qılıqlardan qutılıw jolların úyretedi, degen pikirdi tiykarlawǵa háreket etiń.

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Turan aymaǵında islam dininiń keń jayılwına xızmet etken faktorlardı sanań. Dinniń jayılwında medreselerdiń ornı qanday edi?
2. Islam dininiń kóteriliwinde (jetilisiwinde) jerleslerimizdiń xızmetleri qanday edi?
3. Olardıń búgingi kúndegi áhmiyeti qanday?
4. «Tariyxtaǵı ata-babalarımız xızmetiniń búgingi kúndegi áhmiyeti» temasında qosımsha maǵlıwmatlar tiykarında kórgizbe tayarlań.

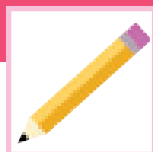
41-42-temalar:

BILIMLENDIRIW

Jedellestirish soraw hám tapsirmalar

1. Qandayda bir mámlekette ilim-pánniń rawajlanıwı sol jámiyettiń rawajlanıwına qanday tásir kórsetedi?
2. Eger siz ilimniń qandayda bir tarawın tolıq iyeleseńiz kimler kóbirek payda kóredi? Jámiyetke qanday paydası tiyedi?
3. Siziń bilim iyelewińiz ushın dáslepki fundament qay jerde qoyılǵan?
4. Ne dep oylaysız, elimiz oyshıllarınıń jáhán ilim-páni rawajlanıwına úles qosıwlarında olardıń ustazları hám bilim dargaylarınıń ornı qanday bolǵan?

Pikirlesiw ushın

Abu Hamid Ğazzaliy (1058 – 1111) óz dáwirinde «Hujjatul islom» (islam dálili) atı menen belgili bolǵan. Ğazzaliy Shıǵıs hám Batista teolog, filosof sıpatında tanılǵan. Ğazzaliydiń «Ihyu ulumid-din» shıǵarmasınıń «Ilim kitabı» bóliminde «bilim alıwshı hám bilim beriwshı ádepleri haqqında» ibratlı pikirleri bayan etilgen. Ol: «Ilimniń dáslebi únsizlik, keyin tırlaw, keyin onı yadlaw, keyin oǵan ámel etiw, keyin bolsa tarqatıw – basqalarǵa úyretiw», – dep jazadı.

Ilimdi kimlerge úyretiw kerek, degen sorawǵa «dúnyalıq hám diniy ilimlerdi tek qálbi jaqsılıqqa tolı insanlarǵa úyretiw kerek. Ilim tek jaqsılıqqa xızmet etiwı kerek», degen pikirini alǵa súredi.

Dóretiw-shilik jumıs

1. Ğazzaliy: «Dúnyalıq hám diniy ilimlerdi tek qálbi jaqsılıqqa tolı insanlarǵa úyretiw kerek. Ilim tek jaqsılıqqa xızmet etiwı kerek», – degende neni názerde tutadı?
2. Ilim qashan jawızlıqqa xızmet etiwı múmkin?

S. P. Tolstov. «Qadimiy Xorezm sivilizაციyasini izlab» shıǵar-masında Xorezmdegi Jambasqala hám Topıraqqaladan ta-bılǵan zardushtiylerdiń ibadatxanası haqqında bılay jazadı: «Imaratlardıń ortasında qos diywallar menen qorshalǵan hám ishki aylanba jolı bolǵan tuwrı múyeshli imarat bolǵan. Bólmelerden 140 terige hám aǵashqa jazılǵan hár túrli maz-mundaǵı hújjetler hám de 138 úlken-kishi háykeller tabılǵan».

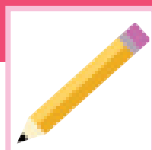
Dóretiw-shilik jumıs

Joqarıdaǵı tariyxıy de-rekke tayanıp, Xorezm-de ibadatxanaǵa tu-tas imaratlarda huqiq basqarmaları, hákim-shilik-xojalıq jumısları menen shuǵıllanatuǵın orınlar menen birgelik-te bilimlendiriw orınları da bolǵanlıǵın tiykar-lawǵa háreket etiń.

Maǵlıwmat ushın

Turanda islamǵa shekem de bir-neshe ásirler dawamında qáliplesken bilimlendiriw sisteması bar edi. Aymaqta islam dini ideologiyasınıń ornatılıwı nátiyjesinde jergilikli bi-limlendiriw sistemasında «*medrese*» dep atalǵan joqarı bilimlendiriw orınları payda boladı. Usılayınsha, dáslepki joqarı oqıw jurtı VIII – IX ásirler-de Buxarada payda bolǵanı da tosattan emes. Olardan eń belgilisi bolǵan Farjak medresesi bo-lıp, ol 937-jılı janıp ketken. Samarqandta X ásirde 17 medrese shólkemlestirilgen. Mektepten joqarı basqıshtaǵı bilimlendiriw dárgayları tap «medre-se» atı qálipleskenge shekem «*majlis*» dep atalıp hám olarda *shayx*, *hákim* yaki *ustaz* dep atalǵan ilimli adamlar sabaq bergen.

Pikirlesiw ushın

Turandaǵı mámleketler ruwxıy hám aǵartıwshılıq turmısına názer taslasaq, bul aymaqlarda sawatlılıq joqarı dá-rejede bolǵan. Máselen, Muǵ tawı-nan tabılǵan hújjetke VIII ásirde úlke-mizde júz bergen waqıyalar haqqında sóz baradı. Bul hújjet kúl reń, jipek talshıqları aralas «Qıtay» qaǵazına jazılǵan.

Hújjetti Divashtichtiń qulı jazǵan. Bul bolsa Turanda tek erkin xalıq emes, al qullardıń da sawatlı bolıwına itibar qaratılǵanına derek beredi.

Akademik A. Sagdullaev-tıń «Áyyemgi Ózbekstan dáslepki jazba derekler-de» atlı kitabında sogd jazıwı is júrgiziwde, saw-da hám mádeniy bayla-nıslarda úlken áhmiyetke iye bolıp, áyyemgi uyǵır, monǵol hám manjurlar jazıwları payda bolıwına tiykar bolǵanlıǵın aytadı.

Maǵlıwmat ushin

Eftaliyler hám Túrkk qaǵanlıǵına baylanıslı bolǵan teńgelerde patshalardıń súwreti túsirilip, atları menen quyıp shıǵarılǵanı ushırasadı. Túrkk qaǵanı Istami Vizantiya imperatorına xat jiberedi. Elshiniń sogd ekenligi hám ol alıp barǵan xat sogd tilinde jazılǵanlıǵı tariyxıy dereklerde jazıladı. Eftaliyler dáwirinde elde sogdsha, xorezmshe, buxarasha, karoshti, eftaliyshe jazıwlar bolǵan.

Qutayba ibn Muslim dáwirinde Buxara qorǵanınıń ishinde juma meshiti hám medrese qurılǵan. Ol orın (aldın) shirkew edi. Qutayba ibn Muslim dáwirinde Afshana awılınıń egin egiletuǵın jerleri hám ashıq dalaları medrese talabalarına berilgen.

Medreselerdiń támiynatı pul, ǵálle hám sol eki ónimde aralas halda ámelge asırılǵan. Hár bir medrese janında baslawısh mektepler bolǵan. Baslawısh bilim beriwde 6 jastan 12 jasqa shekem bolǵan balalar oqıtılǵan. Medresede bilim alıw bolsa 12, 14 jastan baslanǵan. Bilim beriw tiykarında pulsız bolǵan. Sonday-aq, nizamiya medreselerinde talabalarǵa stipendiya berilgen.

Dóretiwshilik jumıs

Berilgen tekstti oqıp, tómendegi sorawlarǵa juwap beriń: Ne ushin túrk xatı bar basqa xatlardı paydalanıwdan shıǵardı.

Belgili sayaxatshı, Istaxriy (850 – 934) xorezmlilerdiń ilimge qızıǵıwshılıqların óziniń «Kitob masolik va-l-mamolik» (930 – 933-jılları jazılǵan) shıǵarmasında: «Házir Baǵdadta birde alım joq, onıń xorezmli shákirti bolmaǵan», – dep aytqan.

Pikirlesiw ushın

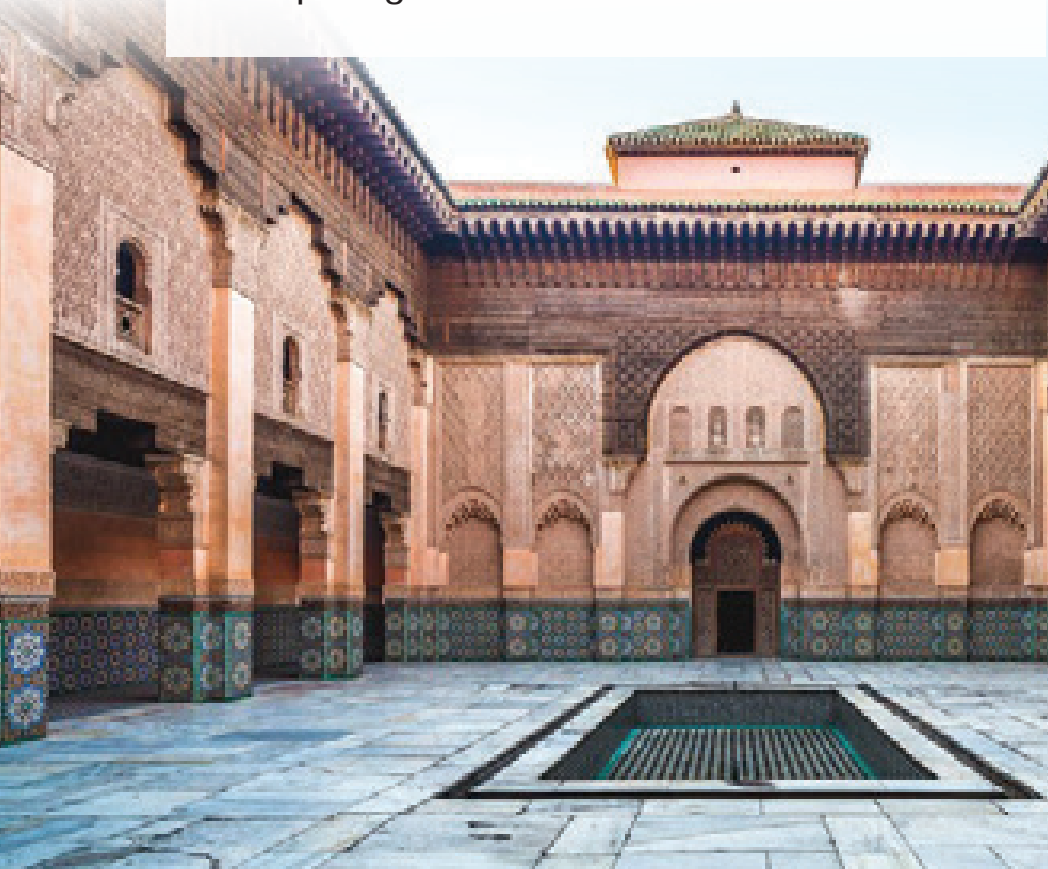

Renessans proceslerine unamli tásir kórsetken Shıǵıs, ásirese, Turan aymaǵında (IX – XII) shólkemlestirilgen ilim dárgayları Evropa renessansınıń payda bolıwına túrtki boldı. Buxaradaǵı Meshit Kalan atı menen belgili meshit ornında dáslepki meshit qurılǵan. Olardıń janında medreseler qalıplesken.

IX ásir baslarında Balxta 400 medrese, 900 mektep bolǵan.

Ilmniń sapası úsh tiykardan ibarat: Ya bir óner menen baylanis-qan ilim; ilim menen baylanisli óner; jaqsılıq hám derekke tiyisli ádet. Qandayda bir óner menen baylanisli jumislar táwipshilik, boljawshılıq, injenerlik, massohlik (jer ólshewshi, tanapshi), shayırılıq hám solarǵa uqsas jumislar. Ilimge baylanis bar jumis xunyogarlik (muzika ásbapları ustası), boytorlik (atlardı emlewshi), qurılıshı, korizkunlik (izeykesh qazıwshi) hám olardan basqa jumislar da bar. Bulardıń hárbirinde sonday qaǵıyda bar, eger sen onıń súwretin hám tártibin bilmesen, qanday usta bolsań da, ol tarawda sileyip qatıp qalǵan adamday bolarsań, yaǵnıy tań qalǵanlıqtan sileyip qatıp qalǵanday bolıp turasań.»

Kaykavus, «Qabusnama»

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

Oqıǵan maǵlıwmatlarıńız tiykarında mámleketimizdiń bilimlendiriw tariyxınıń shamalap jasın anıqlań.

2. Dáslepki bilimlendiriw orınları qay jerlerde xızmet kórsetken?
3. Imam Ğazzaliy ilim haqqında qanday maǵlıwmatlar beredi?
4. Kaykavus «Qabusnama»sınan berilgen úzindiden qanday juwmaqqqa keldińiz?
5. Medreselerdegi bilim beriw ne ushın waqım esabınan ámelge asırılǵan? Olarda qanday bilimler berilgen?

TARIYXTÍ ÓZGERTKEN SHAXSLAR

Dúnyada xalıqlar kóp, mámleketler kóp. Mıńlap milletler hám hár túrli elatlar bar. Olardıń hárbiriniń dúnya civili-zaciyasına qosqan úlesi bar. Bul tábiyat zańı, rawajlanıw principı bolıp tabıladı.

Bizler usı jer iyesi, usı xalıq wákili sıpatında dúnya civilizaciyasına qosqan úlken úlesimiz bar, dep ayta alamız. Enciklopedist alim sıpatında Beruniy, medicinada Abu Ali ibn Sino, anıq pánlerde Xorazmiy, diniy ilimde Imam Buxariy, áskerlik iliminde Amir Temur, aspan iliminde Mirza Uluǵbek, poeziya hám kórkem ádebiyatta Nawayınıń aldın kesip ótetuǵını ele tabılmasa kerek.

Keyingi temalarımız mine, usılar haqqında...

43–44-temalar:

AQÍL-BILIMLILIK PENEN QURÍLGAN BAY RUWXÍYLIQ

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Eger Evropa oyanıw dáwiri – Renessanstıń nátiyjeleri sıpatında ádebiyat hám kórkem-óner shıǵarmaları, arxitektura dúrdanaları, medicina hám insandı túsiniwdegi jańa ashılıwlar júzege kelgen bolsa, Turanda bul process qaysı pánlerdiń rawajlanıwı menen kórindi?
2. Islam dinine isenim kúshli bolǵan IX – XI ásirlerde ne ushın ol dúnyalıq pánlerdiń rawajlanıwın qollap-quwatlaǵan?

Maǵlıwmat ushın

Elimiz alımları diniy bilimler boyınsha da jetik dárejege erisken. Máselen, Ibn Sino, Maxmud Zamaxshariy, Farabiy, Beruniyler Quranı kárim, hádis, islam tariyxı hám huqıqtanıwshılıǵı boyınsha da shıǵarmalar jazǵan. Musılman álemindegi dáslepki oqıw orınları – medreseler VIII ásirdiń aqırlarında sol dáwirdegi ilimiy-mádeniy oraylar esaplanǵan Buxara, Samarqand, Nasaf, Termiz, Xiywa, Shash, Margılan sıyaqlı áyyemgi qalalarda xızmet kórsete baslaǵan. Bunday ilim orınları óziniń nátiyjesin kórsetip, elimizden ullı mufasssirler (Qurandı túsindiriwshiler) hám muhaddisler (hádis toplawshılar) jetisip shıqqan.

Muxammed (s.a.w)tiń altı jüz mińǵa jaqın hádislerin yadında saqlaǵan ullı alim Imam Buxariy «Hadis iliminiń sultanı» degen húrmetli ataqqqa erisken. Ullı muhaddistiń «al-Jome as-sahih» (Sahih, isenimli toplam) shıǵarması Quranı kárimnen keyingi orında turatuǵın ekinshi áhmiyetli derek sıpatında islam áleminde joqarı bahaǵa erisip kelmekte.

Dóretiw-shilik jumis

1. Imam Buxariy hádislerin qabil etiwshi ushin onıń roviysi qanday talaplarǵa juwap beriwı zárúr bolǵan? Ne ushin? Siz jáne qanday talaplardı qoyǵan bolar edińiz?

2. Usı maǵlıwmattı oqır! Ne sebepten Imam Buxariy uzaqtan kelgen bolsa da, hádis esitpesten artqa qayıp ketken?

Bir kúni bir insannan hádis esitiw hám onı jazıp alıw ushin izlep baradı. Ol adam atın shaqırıp maqsetinde etegine ótirikke jem salǵanday kórsetip, aldap shaqırıp atırǵanın kóredi. Aqıbetinde júdá uzaqtan kelgen bolsa da, ol adamnan hádis esitpey qayıp ketedi.

Pikirlesiw ushin

Imam Buxariy hadis iliminiń alımlarınan biri Ishaq Rohuvaihtıń aldına baradı. Ol ayırım shákirtlerine: «Qáne, endi sizler Nabii sallallahu alayhi wasallamnıń súnnetlerin jámlegen qısqa, hádisler kitabın toplasańız edi!» – dedi. Bul Imam Buxariydiń qálbine ornalasıp qaldı hám ol hádislerdi top-lawdı basladı. Bul hádislerdi 600 000 hádisten bólip alıp, kitapqa tek eń isenimli dep esaplangan hádislerdi jámledi. Hádislerdiń ráwiyat aytıwshısı (jetkeriwshi, ráwiyat etiwshi, aytıwshi) haqqındaǵı maǵlıwmatlardı da beriw olardıń isenimliligin támiyinlew ushin tiykar bolǵan. Hár bir ráwiyat aytıwshınıń ómirbayanın jazıp, hár bir hádisti jazıwdan aldın páklenip, sıyınıp hám duwalar oqıytuǵın edi. Imam Buxariy hádislerdi qabil etiwshi ushin hádis bir qatar talaplarǵa juwap beriwı zárúr bolǵan. Hádis aytıwshınıń musulman bolıwı, jası, yaǵnıy erjetkenligi, aqlınıń tolıqlıǵı, gúna islerden saqlanǵanlıǵı, ilimge ámel etiwshi, esitken xabarınıń tuwrılıǵın anıqlap keyin birewge aytatuǵın adam bolıwı, sonıń menen birge, eslew qábiletiniń kúshligine, jalǵannan alıs bolıwı sıyaqlı talaplarǵa ámel etken. «Al-Jome as-sahih» 16 jıl dawamında jazıp tamamlandı.

Imam Buxariy maqbarası. Samarqand

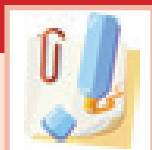
«Ilimnen basqa qutqarıw joq hám bolmaydı!»
Imam Buxariy

Dereklерde

Imam Buxariydiń imtixan etiliwi

Bir kúni Imam Buxariydiń Baǵdadqa kelgenin esitken alımlar onnan imtixan alıp kórmekshi boladı. Baǵdad alımları júz hádisti tańlap alıp, olardıń teksti hám juwmaqların ózǵerttirip (yaǵnıy, bir juwmaqtı ekinshi bir juwmaq teksti menen hám bir tekstti ekinshisi menen almasdırıp qoydı). Soń olardı on adamǵa onnan bólip berdi, jıynalısqı waqtında Imam Buxariyǵa aytıwdı tayınladı. Jıynalısqı mırńlap xorasanlı, baǵdadlı hám basqa alımlar keldi. Baǵanaǵı adamlar ózlerine tapsırılǵan hádislerdi Imam Buxariyge aytıp, olar haqqında soradı. Sonda Imam Buxariy olardıń hárbirine: «Bunday hádisti bilmeymen» – dep juwap berdi. Sorawlar tamamlanǵannan soń birinshi bolıp soraw bergen adamǵa qarap: «Biraq, sen aytqan birinshi hádistiń teksti basqa bir hádiske tiyisli bolıp, durısı mine, bunday, ekinshisiniń juwmaǵı bolsa basqa hádis tekstine tiyisli bolıp, durısı mine, mınanday...» – dep soraw bergen 10 adamǵa juwap berdi. Barlıq hádislerdiń juwmaǵı tekstlerin ornı-ornına qoyǵanına qayıl qalǵan adamlar ol adamnıń eslew qábileti, aqıl-parasatına tán berip, húrmet izzet kórsetken.

Dóretiwshilik jumıs

1. «Imam Buxariydiń imtixan etiliwi» gúrrińin oqıp, onıń ájayıp talantı haqqında pikirlesıń.
2. Este saqlawdı bekkemlew ushın qanday shınıǵıwlar zárúr? Siz este saqlaw qábiletińizdi bekkemlew ushın qanday shınıǵıwlar isleysiz?
3. Kitap oqıw hám yadlaw este saqlawdı bek-kemleydi, degen pikirge qosılasız ba?
4. Islam dininde ilim-páńge itibar beriwden hám tarqatıwdan qanday maqsetler góz-lengen?

Dereklерde aytılıwına qaraǵanda, Imam Buxariydiń hádis toplamına kirkizilgen isenimli hádislerdiń sanı tákirarlana-tuǵını menen birge 7275 bolıp, tákirarlanbaytuǵını bolsa 4000 hádis-ten ibarat bolǵan.

Bilesiz be?

707-jılı musulmanlar tárepinen dúnyadaǵı birinshi emlew-xana shólkemlestirildi. Usı emlew-xananıń ózinde hámshiyralar xızmet kórsetiwi jolǵa qoyıldı hám medicina joqarı oqıw orın-ları xızmet kórsete basladı. Kóp ásirler dawamında sol musulman shıpa-kerleri kóz keselliklerin tekseriw hám emlew boyınsha qánigeler bolıp esaplanǵan.

1990-jılı elimizde Termiziy tuwılǵanınıń 1200 jıllıǵı keń túrde belgilendi. Ğárezsizlik jıllarında Termiziydiń estelik kompleksi qaytadan ońlanıp, ullı zıyarat ornına aylandırıldı.

Maǵlıwmat ushın

Imam Termiziy. Abu Isa Muxammed Termiziy (824 – 892-jıl, Termiz) Buǵ awılında (házirgi Sherabad rayonu) tuwılǵan ullı ózbek dinshili. Termiziy Imam Buxariy menen ushırasqanında (bul ushırasıw Nishapurda bolǵan hám eki ulama 5 jıl birge jasaǵan) hádistiń tekst-in ǵana emes, onıń hikmeti hám filosofiyasın túsingenligin aytıp ótken. Óz nábwetinde, Imam Buxariy óz shákirtin maqtap, kishi peyillik penen: «Sen mennен ráhátlengenıńe qaraǵanda, men sennen kóbirek ráhátlendim», – deydi. Bul Termiziyge berilgen júdá úlken baha edi. 868-jılı ol óz tuwılǵan eline qaytqan.

Termiziy zıyarat ornı

Dóretiwshilik jumıs

«Sen mennен ráhátlengenıńe qaraǵanda, men sennen kóbirek ráhátlendim», degende Imam Buxariy neni názerde tutqan?

Pikirlesiw ushın

Termiziy ilimiy-dóretiwshilik jumıs, shákirtler tayarlaw menen shuǵıllandı hám ullı ulama alim, imam sıpatında húrmetke eristi. Termiziy qálemine tiyisli shıǵarmalardıń kópshiligi: «Al-Jome as-sahih» («Isenimli toplam»), «Ash-Shamoil an-naba-viya» («Payǵambar alayhissalamnıń forması hám sıpatları»), «Al-lal fil-hadis» («Hádislerdegi illetler»), «at-Ta'rix» («Tariyx») hám basqalar bizlerge shekem jetip kelgen. Onıń shıǵarmalarınıń ishinde eń belgilisi, sózsiz «Al-Jome as-sahih» bolıp, ol 6 isenimli hádísler toplamınan biri.

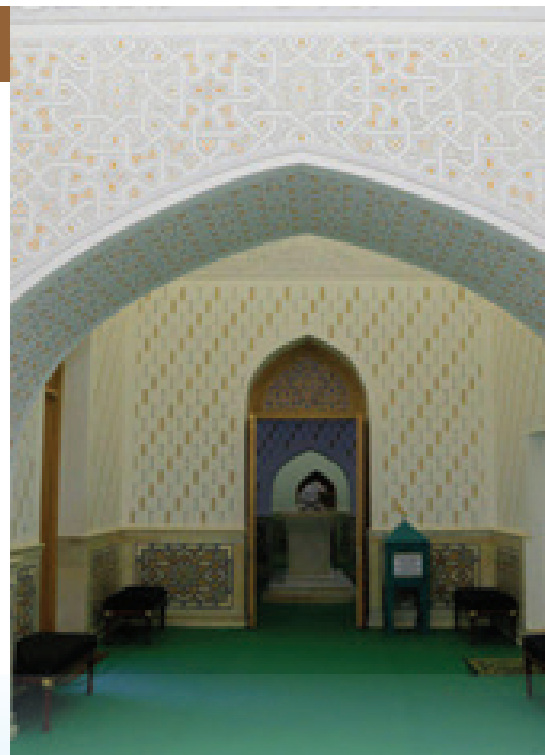

Dereklerde

Abu Isa Muxammed Termiziy Mektege hājiga baratirganında jol-jōnekey kōplegen belgili ulamalar menen ushırasıp, olardıń birewinen hādīs iliminen sabaq beriwın ótinish etken. Sonda ol adam: «Meyli, qolırızǵa qálem-qaqaz alırız!» – degen. Hákisine, usı payıtta Termiziy qálem taba almaǵan, alımnıń qarısı aldında otırıp esitken.

Alım bolsa heshqanday jazıw joqlıǵın kōrip, ashıwı keledi: «Ne, sen meni biykarshı dep oyladıń ba?» – dep urısқан. Imam Termiziy keshirim sorap: «Siz aytqan hādīslerdi yadlap aldım, olardı aytıp bereyin be?» – dep, esitken hādīsleriniń hámмесin izbe-iz aytıp bergen. Soń ol alım jáne qırq hādīs aytqan. Imam Termiziy olardı da birmebir qátesiz aytıp bergen.

Sonda alım Imam Termiziydıń eslep qalıw qábiletiniń kúshli ekenligine tańlanǵan.

Isa Termiziy maqbarası,
Sherabad

Maǵlıwmat ushın

Zamaxshariy,

Abul Qasim Maxmud ibn Omar ibn Muxammed (1075–1144) – til tanıwshı, shayır, sháriyat huqıqtanıwshısı. «Jorulloh» – «Allanıń qońsısı», «Arab hám ǵayrı arablar ustazı», «Xorezm maqtanıshı» atları menen húrmetlengen. Xorezmniń Zamaxshar awılında tuwılǵan. Ákesiniń basshılıǵında sawat ashıp, keyin Gurganjde, Buxarada ilim alǵan. Birneshe jıl xorezmshahlar sarayında xızmet etken. 1118-jıldan baslap pút-kil ómirin ilim-páńge baǵıshlaydı. Eki ret haj saparında bolǵan. Eski Úrgenchte qaytıw bolǵan.

Zamaxshariy arab tili, ádebiyat, geografiya, túsiniw beriw, hádis hám fiqhǵa baylanıslı 50 den artıq shıǵarmalar dóretken. Arab tili grammatikasına baylanıslı «Al-Mufasssal» atamasındaǵı shıǵarmasın ol Mekke de jasaǵan waqtında, bir yarım jıl dawamında jazǵan.

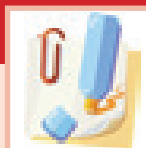
Ullı babamız Alisher Nawayı «Sab'ai sayyor» dástanınıń ustazı Abdurahman Jomiy táriypine baǵıshlanǵan babında Zamaxshariydi eslep ótedi:

Arabiyatda dars aning viridi.
İbni Hojib kamina shogirdi.
İbni Hojib demayki, Jorulloh,
Oncha tafsir ishinda yo'q ogoh.

Onıń Quran túsindirmesine baǵıshlanǵan «Quran haqıyqatları hám onı túsindiriw arqalı sózlerdiń kózlerin ashıw» («Al-Kashshof an haqoiq it-tanziyl va uyun-il-aqoviyyi fi vujuh it-ta'viyl») shıǵarması belgili. Mekke de jazılǵan bul kitap qısqa sha «Kashshof» dep ataladı.

Zamaxshariydiń fiqhǵa baylanıslı «Hár túrli máselelerdiń áhmiyeti», «Miyrasxor huqıqı ilimi boyınsha shınıǵıw», din tiykarları haqqındaǵı «Usuldagi tartibotlar», hádislerge arnalǵan «G'arib hadislar haqida ajoyib asar», sonday-aq, til, sintaksis máselelerin keń súwretlegen kitaplari, qosıq toplamları saqlanǵan bolıp, olar hár túrli tillerge awdarma etilip basıp shıǵarılǵan.

Dóretiwshilik jumıs

Imam Maxmud Zamaxshariydiń arab grammatikasına hám til tanıwshılıǵına baylanıslı shıǵarması ushın arablar onı qanday húrmet penen tilge aladı?

Maǵlıwmat ushın

Ullı ózbek ulamaları arasında islam sháriyatı – fiqh tarawında da aldingılar bolǵan.

Imam Burhaniddin Abulxasan Ali ibn Abubakr ibn Abduljalil Ferǵaniy Marǵunaniydiń shıǵısı xalifa Abu Bakr Siddiq (r.a) ǵa barıp taqaladı.

Imam Burhaniddin Marǵunaniy 1123-jılı Rish-tan rayonında tuwılǵan. Ol ilimli-bilimli shańaraq-ta ósken, dáslep óz ákesinen bilim aladı. Soń óz dáwiriniń belgili ulamaları, faqih hám mujtahid dá-rejesindegi alımlardan sabaq alıp, óziniń isenimi, dinge beriliwshiligi hám jetik talantı arqalı xanafiy mázxebi boyınsha ullı faqih hám mujtahid dá-re-jesine kóteriledi. «Shayx ul-islam» degen ullı már-tebege iye boladı.

Burhaniddin Marǵunaniydiń júzge jaqın shıǵar-malar jazǵanlıǵı dereklerde jazılǵan. Onıń shah shıǵarması «Hidoya» esaplanadı. Bul shıǵarma 57 bap-tan ibarat bolıp, islam huqıqtanıwshılıǵınıń barlıq tarawların ózinde sáwlelendirgen biybaha derek esaplanadı.

Marǵunaniydiń pútkil islam áleminde belgili bolǵan «Hidoya» shıǵarması 1178-jılı Samarqandta jazıldı. «Hidoya» atlı shıǵar-ması dóretilgen dáwirden tap búginge shekem Shıǵıs hám Batıstıń oqıw orınlarında islam sháriyatın úyre-niwde tiykarǵı dereklerden biri sıpatında paydalanıladı.

Ulama 1197-jılı qaytıw bolǵan.

2000-jıldıń noyabrinde Marǵulanda Burhaniddin al-Marǵunaniydiń 910-jılıǵı keń belgilendi.

Imam Burhaniddin
Margunaniy zıyarat
ornı. Ferǵana wálayatı

Mağlıwmat ushın

Hákim Termiziydiń tolıq atı Abu Abdullah Muxammed Ali ibn Hasan ibn Bashir Hákim Termiziy bolıp, ómir bayanına baylanıslı mağlıwmatlar orta ásirlerde arab tilinde dóretiwshilik penen shuğıl-langán avtorlardan Tojuddin Subkiy, Xatib Baǵdadiy ibn Hajar Asqalaniy hám Sullamiy shıǵarmalarında, sonday-aq, óziniń qálemine tiyisli «Bad’u shani Abu Abdulloh» («Abu Abdullah jumısınıń baslanıwı») atlı avtobiografiyalıq qollanbasında keltirilgen.

Belgili mutasavvuf, muhaddis, «hafiz ul-Qur’on» hám alim bolıp, aqida, túsindiriw, hádis ilimleri haqqında shıǵarmalar jazǵan Hákim Termiziy shama menen 750/760-jılları Termiz qalasında tuwılǵan. Ómiriniń aqırına shekem (shama menen 869-jıl) tórt jüzge jaqın shıǵarma jazǵan. Sonnan alıpqa jaqın bizlerge jetip kelgen.

Termiziy bul dúnya ushın dóretilgen barlıq jemisleriniń, sonıń ishinde, dógerek-átirap, bizdi qorshap turǵan dúyanıń hikmetin ańlawdaǵı háre-

ketleri ushın óz dáwirinde ulama «al-Hakim», yaǵnıy «(dúnyadaǵı) hikmetti ańlaǵan ullı adam» ataǵına erisken.

Ulamanıń payǵambar Muxammed alayhissalamnıń hádislerine arnalǵan «Navodir al-usul fi ma’rifat axbar Rasul» («Rasulullah xabarların biliwge baylanıslı usıllar») shıǵarması belgili. Onıń bir qol jazba nusxası Ózbekstan musulmanlar basqarması kitapxanasında saqlanbaqta. Hákim Termiziydıń bizlerge shekem jetip kelgen áhmiyetli shıǵarmalarınan jáne biri «Xatm al-avliyo» (bazı dereklerde «Xatm ul-valoyat») bolıp, onda ulamanıń áwliye, wáliylik haqqındaǵı kózqarasları keń bayan etilgen. Bunnan tisqari, onıń sufizmge baylanıslı «Kitap haqiqat al-odamiya» («Adamzat haqıyqatı haqqında kitap»), «Adab al nafs» («Nápsi ádebi») hám basqa birqansha qoljazba shıǵarmaları búgingi kúnge shekem jetip kelgen. Olar qánigeler tárepinen úyrenilmekte.

Hákim Termiziy
maqbarası

Maǵlıwmat ushın

Abu Bakr Muxammed ibn Jafar Zakariyya al-Xattob ibn Sharik **Narshaxiy** (899–959) – tariyxshi alim.

Buxaraniń Narshax awılında tuwılǵan. Samaniyler sarayında xatker bolǵan. Narshaxiy 943–944-jılları samaniyler ámiri Nuh ibn Nasırǵa baǵışlanǵan «Tahqiqi viloyati Buxoro» («Buxara tariyxı») atlı shıǵarmasını arab tilinde jazdı.

Narshaxiy jazǵan «Buxara tariyxı» kitabınıń birneshe babı Buxaraniń dúziliwi, áyyemgi atları, áyyemgi patshalarına baǵışlanǵan. Shıǵarmanıń arnawlı bir babı Buxara átirapındaǵı Karmana, Nur, Ta-vois, Iskajkat, Shıǵıs, Zandana, Vardana, Afshana, Barkat, Romitan, Varaxsha, Baykand (Paykend), Farob hám basqalar haqqında maǵlıwmat beredi. Kitapta Turanda arab xalifalıǵı húkimdarlıǵınıń ornatiwı, islam dininiń jayılıwı hám Buxaraniń arablar tárepińen iyelep alınıwı hám de xalifalıqqa qarsı gúresler tolıq gúrriń etiledi.

«Buxara tariyxı»nda IX ásirde Turanniń arab xalifalıǵınan bólinip shıǵıwı, Mawarawnnaxr hám Xorasanda samaniylar húkimdarlıǵınıń ornatiwı hám de Buxaraniń ekonomikalıq hám mádeniy turmısı súwretlengen.

Shıǵarmada Buxara qalasınıń dárwazaları, ishki hám sırtqı diywallarınıń qurılısı, ark hám qalanıń tikleniwi sıyaqlı qalanıń tariyxıy topografiyasına baylanisli maǵlıwmatlar bolıp, olar sheberlik penen gúrriń etilgen. Bul shıǵarma pútkil Turanniń dáslepki orta ásirler tariyxın úyreniwde qımbat bahalı derek esaplanadı.

Bilesiz be?

Ókinishlisi, «Buxara tariyxı»-nıń arab tilinde jazılǵan tiykarǵı nusxası bizlerge jetip kelmegen. Kitaptıń parsı tiline awdarma etilip, derlik úsh ásir dawamında birneshe ret redaktorlanıwdı, qısqartılıwdı hám qosımshaların basınan keshirgen nusxası saqlanıp qalǵan, tek. «Buxara tariyxı» Parijde francuz, Buxara hám Teh-randa parsı, Kembrijda inglis, Tashkentte rus hám ózbek tilinde, Dushanbe-de tájik tilinde basıp shıǵarılǵan.

Úyreneni-mizden juwmaq shıǵaramız

1. «Tinishlıq hám turaqlılıq ilim-pán rawajlanıwına unamlı tásir kórsetedi», degen sózdi turmıslıq misallar tiykarında tú-sindirip beriń.
2. Elimiz oyshıllarınıń ilimiy miyrası jáhán ilim-pániniń rawajlanıwına qanday tásir kórsetti? Pikirińizdi tiykarlań.
3. Búginen 1000 jıl ót-kende adamlar sizdi jaqsı sózler hám maqtanish penen tilge alıwların kóz al-dırıǵa keltiriń. Siz keleshekte ózińizden qanday ruwxıy miyras qaldırmaqshısız?

45-46-temalar:

IX – XII ÁSIRLERDE ILIM-PÁN HÁM MÁDENIYATTÍN RAWAJLANÍWÍ

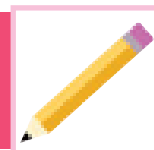

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Súwrette berilgen Maǵoki Attariy qaysı dinastiya dáwirinde qurılǵan edi?
2. Jáhán tariyxı páninen alǵan bilimleriniz tiykarında tómendeги sorawlarǵa juwap beriń. Xalifa Mamun Baǵdadta shólkemlestirgen ilim mákemesi tariyxta qanday at penen qalǵan? Bul mákeme nesi menen belgili bolǵan?
3. Maxmud Ğaznawiydin Xorezmge atlanısına ne sebep boldı? Ol qaysı alımdı ózi menen Ğaznaǵa alıp ketti hám oǵan wázirlik dárejesin berdi?

Buxaradaǵı Maǵoki
Attariy meshiti

Pikirlesiw ushın

Turan aymaǵı jáhán mádeniyatınırnı eski oshaqlarınan biri bolǵan. Islam dini kirip keliwinen aldın da bul jerde jasaǵan xalıqlar bay arxitekturalıq hám ónermentshilik dástúrlerine iye edi. Elimizde islam dini kirip keltirgenen soń, jergilikli dástúrler islam mádeniyatı menen sáykeslesip, jáne de jetilisti.

Ilim-pán, sawda-satıq, qurılıs hám awıl xojalıǵı misli kórilmeǵen dárejede rawajlandı. Dáslepki islam dáwirindegi bolǵan siyasiy

hám ekonomikalıq ortalıq bul proceske unamlı tá-sir kórsetti.

IX – X ásirlerde arxitekturanıń ájayıp tabısları meshit hám medreseler qurılısında kóbirek kórindi. Sol dáwirlerde úlkemizge kelip-ketken sayaxatshı hám alımlar qalalarǵa táriyip berip, tiykarǵı imaratlar sıpatında meshit hám medreselerdi tilge alǵanlıǵı bunıń dálilli. Meshit imaratları janında sawlatlı hám biyik minara, meshittiń ishki bólmeleri, ulama áwliyelerdiń mazarları ústine maqbaralar qurıldı.

Bunday orınlardı ziyarat etiwshilerdiń sanı kóp bolǵanlıǵınan arnawlı ójireler de qurıla basladı.

Ekonomikalıq jaǵdaydıń jaqsılanıwı, qalalar áhmiyetiniń artıp barıwı nátiyjesinde IX ásirge shekem tiykarınan ılay hám qam gerbishten qurılǵan imaratlar ornına endi pisken gerbishler de qollana basladı.

Bilesiz be?

Házirgi geologiya, minerologiya, fizika hám ximiya tarawları ushın oǵada áhmiyetli hám isenimli bolǵan zatlar talqılanıwı (diagnostikasi) nıń usılı, yaǵnıy zatlar salıstırma awırılıǵın anıqlaw eń dáslep Xorezmde Mamun akademiyasında Beruniy tárepinen ashılǵan.

Dóretiwshilik jumıs

1. Bul dáwirde qanday jańa imaratlar boy tikledi?
2. Olardıń wazıypası nelerden ibarat edi?
3. Birinshi medrese qay jerde qurılǵan?

Pikirlesiw ushın

Qaraxaniylar, ǵaznawiy-lar, seljukiy-lar, anushteginiyler dáwirinde ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıw jetiliske.

XI – XII ásirlerde piske gerbishten imaratlar qurıw sheberligi joqarı dárejege jetken. Imaratlardı segiz múyeshli etip, portalları (úlken jaydıń bas esigi) biyik kóterilgen hám sawlatlı gúmbezler menen bastırǵan halda qurıw ádetke aylanǵan, naǵıs túsilgen gerbish teriw óneri rawajlanǵan, gerbishlerge oyma naǵıslar berilgen.

Xalıq arasında «musılman gerbish» dep ayılatuǵın qurılıs zatı, sarı ılaydan tayarlanıp, arnawlı qumbızlarda pisirilgen. Hár bir qala hám wálayatta ózine tán arxitekturalıq usıllar rawajlandı. Bular algebra hám geometriya pánleriniń rawajlanǵanlıǵınan da derek beredi.

Dóretiwshilik jumıs

Berilgen súwret tiykarında tómendegi sorawlarǵa juwap beriń:

1. Gerbishlerdiń óriliwine itibar beriń. Olardıń usıllarına at qoyıń.
2. Bunday naǵıslardı óriw ushın yaki piske gerbishlerdi islew ushın qanday texnologiyalardan paydalanılǵan? Piske gerbish tayarlaw mexanizmin bilesiz be?
3. Geometriya páninen alǵan bilimlerińizge tayanıp, naǵıslarda qanday sıyıqlardan paydalandırıńız?
4. Berilgen súwrette neshe múyesh bar, sanap kóriń. Olardıń ólshemin taba alasız ba?

Maǵlıwmat ushın

Seljukiylar dáwirinde pán hám mádeniyat rawajlanıwı ushın barlıq shárt-sharayát jaratıp berilgen. Usı shańaraqqa tiyisli joqarı húkimdar ma, shaxzada ma yaki malika ma, hámmesi qandayda bir qalada bir yamasa birneshe medrese qurıwdı óz wazıypaları dep bilgen. Olardan wázirler, ámirler, jergilikli hákimler de úlgi alıp is tutqan. Belgili wázir Nizamulmulk óz dáwirinde kóplegen medreseler qurdırǵan. Ilimge ıqlasbentler hám diniy, hám dúnyalıq tarawlarda bilim alǵan. Oqıwshılardı aylıq napaqa berilgen, jay menen támiyinlengen. Olardı óz dáwiriniń jetik alımları oqıtqan. Ilimge ıqlasbentlerdiń ıqtıyarında kóp mıń sanlı kitaplardı ózinde jámlegen kitapxanalar da bolǵan.

Nizamulmuk tárepinen tiykar salınǵan Baǵdaddaǵı «Nizamiya» medreselerinen birinde altı mıń student jasap, bilim alǵanı belgili. Hárbir medrese qasında kitapxana, ayırımlarında emlewxa da bolǵan. Sonıń qatarında, Nishapurda tiykar salınǵan medresege emlewxa da biriktirilgen.

Medresede astronomlar, matematikler, astronomiya tanıwshılar, matematikler, táwipler, ximikler, iri shayırlar xızmet kórsetken. Olar óz zamanlarınıń barlıq ilimlerinden xabardar bolǵan.

Marı nayıbı Mamun 813-jılı Baǵdad xalifalıǵı taxtına otıradı. Ol Xorasan, Mawarawnnaxr hám Xorezmdegi ilim menen shuǵıllanıwshılardı Baǵdadqa alıp ketedi. Olar arasında tariyxtan belgili Muxammed Musa Xorezmiy de bolǵan.

Dóretiwsilik jumıs

Ne ushın xalifa Mamun, soń, qaraxaniylar, samaniylar, ǵaznaviylar, Seljukiylar dáwirinde ilim-aǵartıwshılıq rawajlanǵan? Juwabırızdı Imam Buxariydiń «Ilimnen ózge qutqarıwshı joq hám bolmaydı», – degen hikmeti menen tiykarlań.

Maǵlıwmat ushın

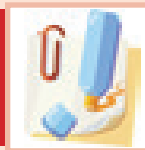
Xorezmshahlardan **Abul Xasan Ali ibn Mamun** ilimge úlken itibar kórsetip, óz sarayına alımlardı shaqıradı. Gurganjde 1004-jılı akademiyaǵa tiykar saladı. Bul tariyxta Mamun akademiyası atı menen qaldı. Bul akademiya Abu Rayxan Beruniy ilim alıwshılarǵa basshılıq etedi.

Bunda Abu Ali ibn Sino da xızmet etken. Akademiya diniy bilimler menen bir qatarda alımlar dúnyalıq hám tábiyyıy pánler menen, atap aytqanda, astronomiya, matematika, fizika, ximiya, mineralogiya, kartografiya, geografiya, geometriya, tábiyattanıw, medicina, filosofiya, tariyx, arab tili, logika, ádebiyat, islam huqıqtanıw hám basqa ilimler tarawında tereń izertlewler alıp bardı. Olar arab, parsı, hind, latin, grek hám túrkiy tillerdi tolıq bilgen. Grek alımlarınan Platon, Aristotel, Ptolemey, Evklid, Pifagor hám Galen shıǵarmaların tereń talqılap, olarǵa baǵışlap túsindiriw jazǵan.

Ózleri joqarıdağı ilimler tarawında izertlewler ótkerip, pándi jańa ideyalar menen bayıtqan.

Olar Gurganj medreselerinde jaslarğa tálim-tárbiya berip, talantlı shákirtler tayarlawğa úlken úles qosqan. Sonday-aq, akademiya Beruniydiń astronomiya, Abu Nasrdıń matematika, Abul Xayr Hammardıń ximiya mekteplerinde de jaslarğa tereń bilim berildi. Bul dáwirge kelip Gurganj medreseleri hám joqarıdağı mektepler haqıyqıy ilim orınlarına aylandı. Olarda bilim alǵan jaslar keyin Shıǵıstıń belgili alımları bolıp jetisti.

Mamun akademiyasında jıynalǵan alımlardıń kópshiligi Muxammed Musa Xorezmiy shıǵarmalarınń túsindiriwshileri yaki bul alımnıń qandayda bir pán tarawındağı ilimiy dástúrleri dawamshıları bolǵan.

Dóretiw-shilik jumıs

Dereklerde aytılwına qaraǵanda, xorezm shah Mamunıń Abu Xusayn Suhayliy atlı wáziri bolıp, ol sezgir aǵartıwshı hám filosof bolǵan. Húkimdardıń ilim-páńge joqarı itibarı sol sebepli de edi. Bul maǵlıwmattı túsindirín.

2006-jılı elimizde Xorezm Mamun akademiyasınıń 1000 jıllıǵı belgilengen.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Tómendegi pikirdi túsindirip berín: «Xorezm Mamun akademiyası qurı payda bolmaǵan. Ol ózgeshe jaratılǵan ilim-pánnıń nızamlı miyrasxorı sıpatında qalıplesti».
2. «Nızamlı miyrasxorı» degen túsinikti qalay túsindińiz?
3. Búgingi kúni Muxammed Musa Xorezmiydiń miyrasxorı sıpatında kimlerdi ayta alasız?
4. QR da berilgen dereklerge tiykarlanıp, Xorezm Mamun akademiyasınıń qayta shólkemlestiriliwi haqqında kórgizbe tayarlań.

47-48-temalar: MUXAMMED IBN MUSA AL-XOREZMIY

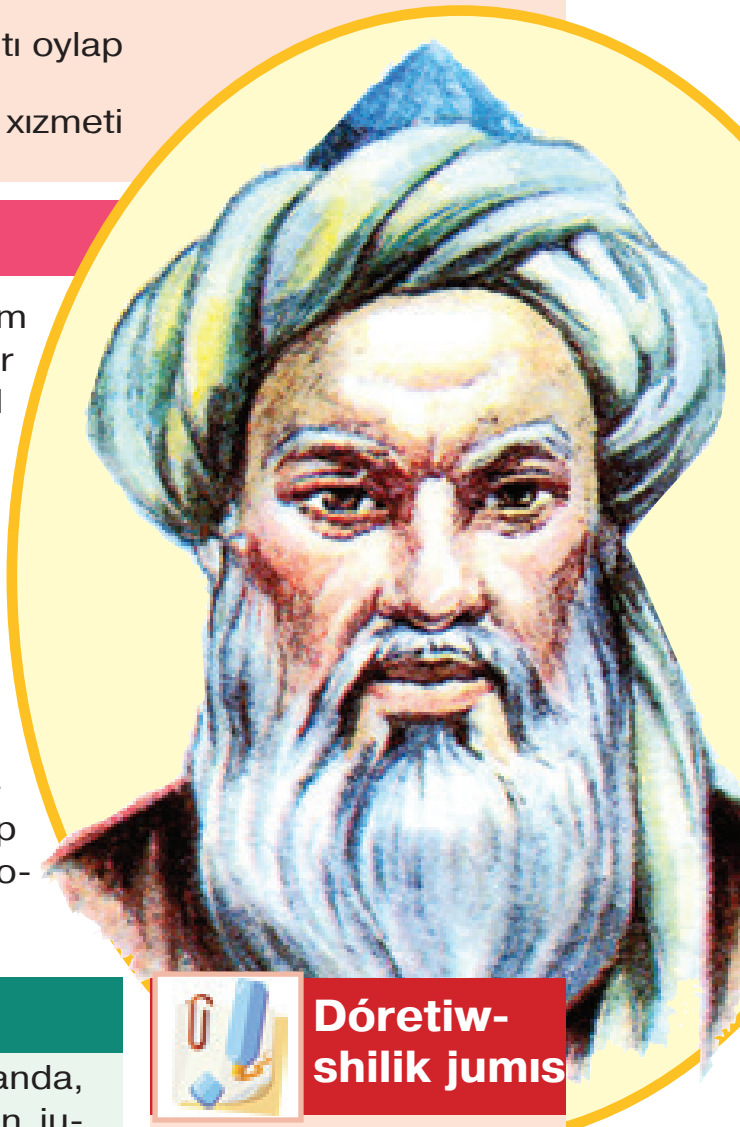
Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Muxammed ibn Musa Xorezmiy haqqında qanday maǵlıwmatlarǵa iyesiz?
2. Al-Xorezmiy qanday ullı zattı oylap tapqan?
3. Ol insannıń tariyx aldındaǵı xızmeti qanday bolǵan?

Pikirlesiw ushın

Ullı matematik, astronom hám geograf alim Abu Jafar (Abu Abdullah) Muxammed ibn Musa al Xorezmiy Xiywada (783 – 850) tuwılǵan. Ol algebra pániniń tiykarın salıwshısı sıpatında ilim-pán tariyxında joqarı mártebege eristi. «Algebra» sóziniń ózi onıń «Al-jabr val-muqobala» atlı qollanbasınan alınǵan. Onıń arifmetikaǵa baylanıslı qollanbası hind cifrlarına tiykarlanǵan bolıp, házirgi kúnde bizler paydalanatuǵın onlıq esaplaw sisteması hám sol sistemaǵı ámellerdiń Evropada tarqalıwına sebep boldı. Alimniń «al-Xorezmiy» atı bolsa, «algoritm» formasında pánde máńgi qaldı.

Bilesiz be?

Xorezmiydiń aytıwına qaraǵanda, algebrada úsh túrli san menen jumıs orınlanadı: koren (jizr) yaki zat (shay), kvadrat (mol) hám ápiwayı san yaki dirham (pul birligi). Jáne onıń aytıwınsha, koren – óz-ózine kóbeytiriletuǵın muǵdar, kvadrat bolsa korendi ózine kóbeyttiriwden payda bolǵan shamalıq muǵdar. Xorezmiy jumıs isleytuǵın teńlemeler mine, usı úsh muǵdar arasındaǵı qatnaslar.

Dóretiwshilik jumıs

X ásirde jasaǵan sayaxatshı al-Muqaddasiy: «Xorezmliler aqlı, ilim, fiqh, qábilet hám de bilim adamları», – degeninde nelerdi názerde tutqan?

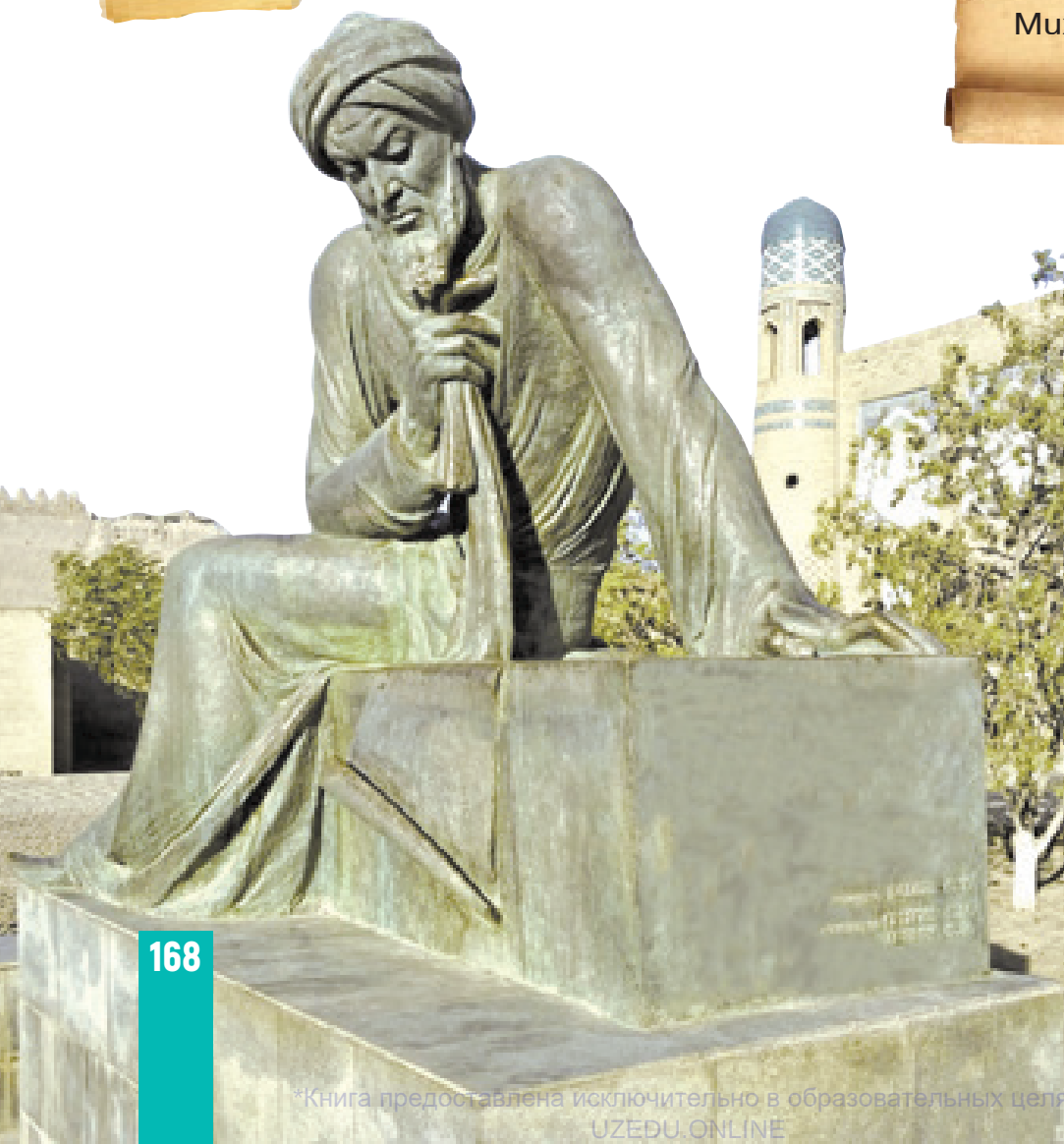
Pikirlesiw ushin

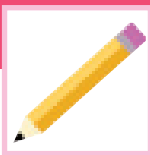
Xorezmiy qālemine tiyisli 20 dan artiq shıgarmanıń 10 ı bizlerge jetip kelgen. «Al-jabr val-muqobala», «Hind hisobi haqida kitob», «Qosiw hám alıw haqqında kitap» (arifmetikalıq shıgarmalar), «Kitob surat-ul-arz» (geografiyaǵa tiyisli shıgarma) usılar qatarında. Sonday-aq, alımnıń «Zij», «Usturlob bilan ishlash haqida kitob», «Usturlob yasash haqida kitob», «Usturlob yordamida azimuthni aniqlash haqida», «Kitob ar-ruhoma», «Kitob at-tarix» sıyaqlı shıgarmaları ilim-pánnıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye.

Ele Batista kópshilik jer tegislikten ibarat, dep isenip júrgen bir payıtta, Xorezmiy planetamız dumalaq ekenligin dálillegen.

«Men arifmetikanıń ápiwayı hám quramalı máselelerin óz ishine alıwshı «Al-jabr val-muqobala hisobi haqida qisqasha kitob» tı usındım, (jazdım) sebebi miyras bólistiriwde, wásiyatnama dúziwde, mal bólistiriwde, sud islerinde, sawdada hám hárqanday kelisimlerde, sonday-aq, jer ólshewde, kanallar qaziwda, geometriyada hám basqa soǵan uqsas hár túrli jumislarda adamlar ushin bul zárúr».

Muxammed ibn Musa
al-Xorezmiy

Pikirlesiw ushın

Alım áyyemgi Babilden belgili bolğan birinshi hám ekinshi dárejeli teńlemelerdi sheshiw usılları bayan etken. Xorezmiy hár bir jaǵdayda teńlemenı sheshiw qaǵıydaları hám de olardıń keskin dálillerin keltiredi. Dálil sonday-aq, sırtqı kóriniste geometriyalıq tilde bayan etilse de, mánisi jaǵınan házirgi algebralıq dálil menen sáykes keledi.

«Men arifmetikaniń ápiwayı hám quramalı máselelerin óz ishine alıwshı «Al-jabr val-muqobala hisob haqida qisqacha kitob»tı jazdım, sebebi miyras bólistiriwde, wásiyatnama jazıwda, zat bólistiriwde hám sud (ádillik) islerinde, sawdada da hárqanday bilimlerde de sonday-aq, jer ólshewde, kanallar ótkeriwde, injenerlikte hám basqa soǵan uqsas hár túrli jumislarda adamlar ushın bul zárúr», – dep jazǵan Al-Xorezmiy.

«Al-jabr val muqobala» algebra tiykarları hám de algebranı ámelde qollanıwǵa baǵıshlanǵan tolıq sabaqlıq bolǵan.

Evropalı alımlar bir neshe ásirler dawamında barlıq esap-kitaplardıń tómenine «diksit Algoritmi» yaǵnıy «Al-Xorezmiy sonday deydi», dep qosıp ketiwdi ózlerine húrmet dep bilgen. Bul alımlardıń esap-kitapların sol ullı alım Xorezmiy kórsetpe-leri tiykarında ótkergenligin bildiredi.

Bilesiz be?

«Hár sapar mobil telefonıńdı qolğa alğanda, umıtpa, onıń «ishinde» musulman ózbek atası jasırın otıradı!». Ataqlı Britan jurnalisti Endryu Marr jáhán tariyxı haqqında BBC telekanalı ushın tayarlağan telekórsetiwlerden birinde Muxammed ibn Musa al-Xorezmiy haqqında aytıp, tap mine, sonday súren etedi, dep xabar beredi xalıqaralıq ǵalaba xabar qurallarında.

Maǵlıwmat ushın

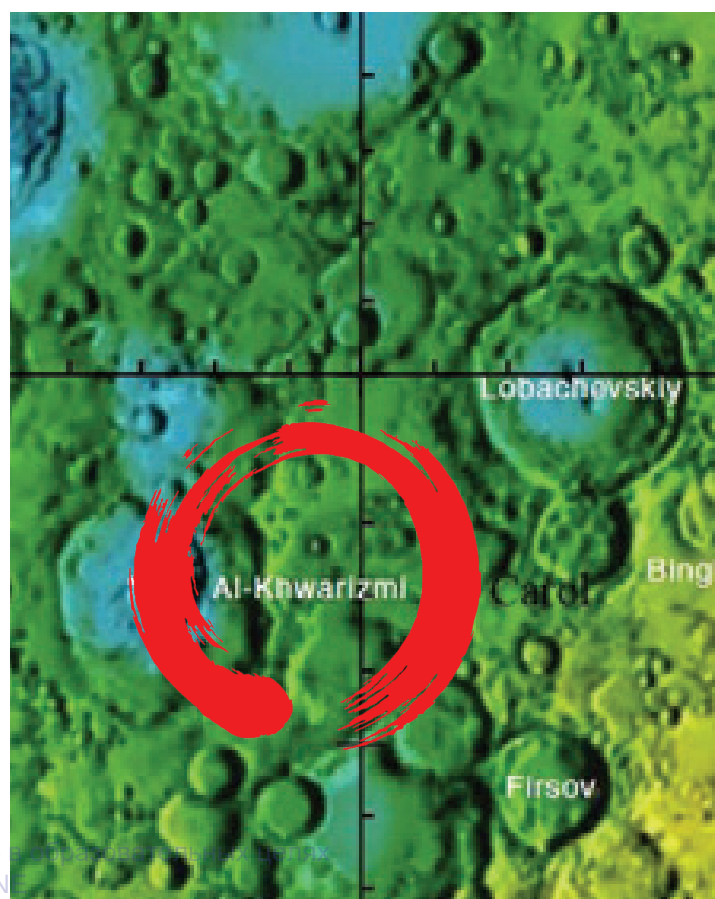
Alim Xorezmiy kóplegen hind qoljazba shıǵarmaların úyrenip shıqtı. 1 den 9 ǵa shekem sanaq sistemasın dúzgen hám 0 ideyası ústinde bas qatırǵan hind matematigi izleniwleri ullı alim Xorezmiyge jaqsı ǵana túrtki boldı. Biraq 0 sanın san sıpatında kórsetip ótken hám hind sanaq sistemasınan paydalanıp, arab sanaq sistemasına tiykar salǵan shaxs sol ullı alim Muxammed ibn Musa al-Xorezmiy edi. Ózine zamanlas bolǵan alımlarǵa hind sanaq sistemasın tanıstırıw hám matematika álemi orayına nol sanın jaylastırıw óz dáwiri matematikası ushın revolyuciya boldı. Bul bolsa, dáslep ilajsız bolǵan júdá abstrakt hám quramalı matematikalıq máselelerdi sheshiw imkanın berdi. Usı oylap tabıwınıń ózi-aq Xorezmiydi barlıq zaman hám mákanlardıń eń ullı matematikleri qatarında turıwǵa jetkilikli etedi. Biraq onıń jáne basqa bir úlken oylap tabıwı bar, bul jańalıq sebepli matematikadan jańa bir taraw bólinip shıqtı.

Dóretiwshilik jumıs

1. «Algoritm» degende neni túsinesiz?
2. Siziń kún tártibińiz, qol telefonıńızdıń algoritmi barma?
3. Eger 0 sanı bolmaǵanda anıq esap-kitaplardı ámelge asırıw múmkin bolarma edi?
4. Evropalı alımlar Muxammed ibn Musa al-Xorezmiydi qanday at penen tilge aladı?

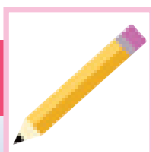
Muxammed ibn Musa al-Xorezmiydiń etken ullı xızmetlerin tán alıp 1976-jılı Planetalar sistemasın ataw jumısshı toparı aydıń kraterin Musa Xorezmiy atı menen ataǵan.

Dóretiwshilik jumis

1. Xorezmdegi Mamun akademiyasında xızmet etken alımlar pánniń qaysı tarawlarında izleniwler alıp barǵan edi?
2. Muxammed ibn Musa al-Xorezmiy matematikadan basqa pánniń jáne qaysı tarawları menen shuǵıllanǵan? Siz qaysı pán tarawlarına qızıǵasız?
3. Bir oylap kóriń, sol dáwirde «Al-jabr val-muqobala» kitabına qanday zárúrlık bar edi?

Pikirlesiw ushin

Xorezmiy matematikaǵa baylanisli shıǵarmalarınan basqa, geografiyada da áhmiyetli qádemler qoyǵan. Ol xalifa Mamun (813 – 833) ushın jáhán kartasın dóretiwge járdem berdi hám Jer átirapın tabıw ushın joybarda qatnastı, Sırıyadaǵı Sinjar tegisliginde jer meridianı dárejesin ólshedi.

«Xorezmiy óz dáwiriniń eń ullı matematigi hám eger barlıq shárt-sharayatlar názerge alınsa, hámme dáwirlerdiń de eń ullılarınınan biri».

J. Sarton
amerikalı tariyxshi

Mamun akademiyasınıń
házirgi kórinisi
Xorezm.

Úyrenenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Bul dáwirde dúnyanıń basqa mámleketlerinde Muxammed ibn Musa al-Xorezmiy sıyaqlı ilimiy miyras qaldırǵan alımlardı bilesiz be?
2. Dúnyanıń birgeliktegi rawajlanıwın Xorezmiysiz kóz aldımızǵa keltiriw múmkin be?
3. « Muxammed ibn Musa al-Xorezmiydiń pán rawajlanıwındaǵı ornı» temasında qosımsha maǵlıwmatlar tiykarında kórgizbe tayarlań.

49-50-temalar:

AXMED FERĠANIY

Jedellestirwshi soraw hám tapsırmalar

1. «Alfraganus» haqqında nelerdi bilesiz?
2. Súwrette berilgen imarattıń qay jerde jaylasqanlıǵın bilesiz be?

Maǵlıwmat ushın

Alimniń tolıq atı Abul Abbas Axmed ibn Muxammed ibn Kasir al-FerĠaniy. Onıń ómiri hám ilimiy xızmeti haqqında júdá az maǵlıwmatlar saqlanǵan.

Axmed FerĠaniy (797 – 865-jıllar) FerĠana oypatlıǵınıń Quba (Quva) awılında tuwılǵan. Ol dáslep Baǵdadtaǵı observatoriyada jumıs alıp bardı, soń Damashqtaǵı observatoriyada aspan deneleri háreketi hám ornın anıqlaw, jańasha «Zij» dóretiw jumıslarına basshılıq etti.

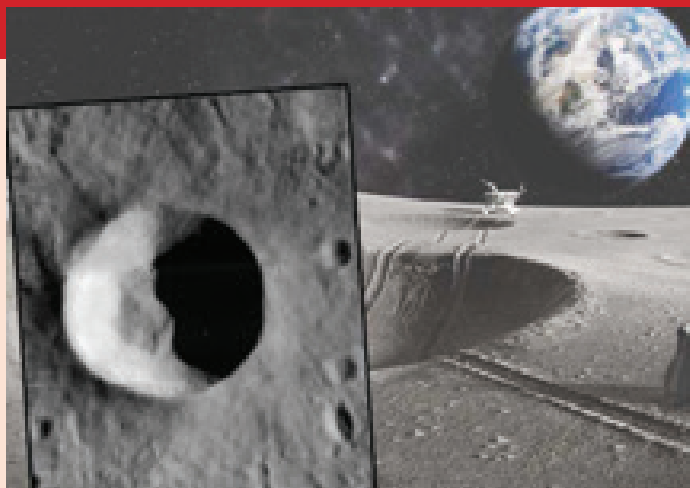
FerĠaniy grek astronomları, atap aytqanda, Ptolemeydiń «Juldızlar kestesi» shıǵarmasında berilgen maǵlıwmatlardı kórip shıǵıw hám de sol dáwirdegi barlıq tiykarǵı orınlardıń geografiyalıq koordinataların jańadan anıqlaw boyınsha alıp barılǵan áhmiyetli izertlewlerinde aktiv qatnastı.

Axmed FerĠaniydiń «Astronomiya tiykarları haqqındaǵı kitap» shıǵarması orta ásir musulman Shıǵıs mámleketlerindegi, soń Ispaniya arqalı Evropa mámleketlerindegi astronomiya iliminiń rawajlanıwın baslap berdi.

Dóretiwshilik jumis

1. Abul Abbas Axmed ibn Muxammed ibn Kasir al-Ferǵaniy qaysı xalifa dáwirinde dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan?
2. Aspan deneleri háreketi hám ornın anıqlaw ushın qanday bilimlerde iye bolıw kerek?

Aydaǵı kraterlerden birine
Axmed al-Ferǵaniy atı berilgen

1998-jılı alımńıń 1200
jıllıq tuwılǵan sánesi
úlken saltanat penen
belgilendi. 2007-jılı Mısır
paytaxtı Kairda alımǵa
háysel ornatıldı.

Arab tilindegi ilimiy atama tanıwǵa baylanıslı, atap aytqanda, astronomiya, matematika hám geografiyaǵa baylanıslı atamalar dı belgilep shıǵıwday arnawlı ilimiy jumislardı ámelge asırıwda Ferǵaniydiń xızmeti úlken. Ol ayırım astronomiyalıq ásbaplardı oylap tabıw, astronomiyaǵa baylanıslı arab tilindegi baslanǵısh bilimlerdi belgilew hám tártipke salıw jumıslarına da úles qostı.

Pikirlesiw ushın

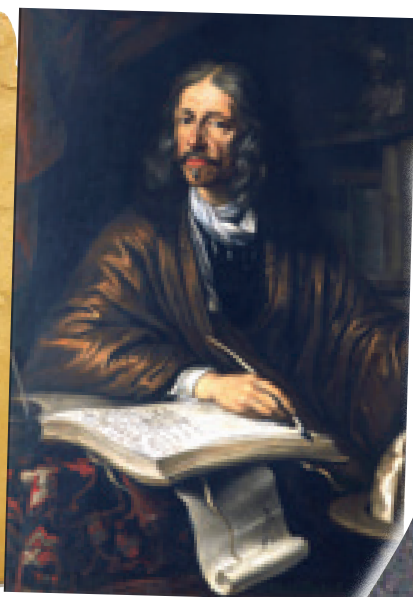
Ferǵaniydiń «Aspan háreketler hám ulıwmalıq ilimi astrologiya» dep atalǵan astronomiyalıq shıǵarması «Astronomiya tiykarları haqqındaǵı kitap» atı menen belgili. Shıǵarma XII ásirde eki ret latın tiline awdarma islengen. XIII ásirde basqa Evropa tillerine awdarma etilgennen soń, Al-Ferǵaniydiń atı «Alfraganus» tárizinde dúnyaǵa tanıldı.

Ferǵaniydiń joqarıda atı keltirilgen shıǵarmasınan basqa «Usturlob islew haqqında kitap», «Al-Ferǵaniy kesteleri», «Jeti ıqlımdı esaplaw haqqında» sıyaqlı shıǵarmaları «Aydıń Jer astında hám üstinde bolıw waqıtların anıqlaw haqqında shıǵarma» qoljazbası, hár túrli mámleketlerdiń kitapxanalarında saqlanbaqta. Al-Ferǵaniy 861-jılı Kair janındaǵı Ravzo atawında «nilometr», yaǵnıy suw qáddin belgilewshi úskene islegen. Úskene birinshi ret Nil dáryasında sinap kórilgeni ushın usınday at alǵan.

Tórt mırn kilometr uzunlıqtağı Ullı Nil Mısır xalqı ushın ómir-ólim dáryası edi. Mámleket aymağınıń tek ǵana altı procentinde diyqanshılıq etiw, qandayda bir zat jetistiriw múmkin bolǵan. Bul da Nil sebepli. Qalǵan bólimi qumlıq bolıp, dárya suwı jetip barmaytuǵın edi. Mine, usı altı procent suwlı jer xalıqtı baǵıp kelgen. Házir de sonday. Biraq sol waqıtta Nil suwı qáddi boysınbaǵan. Yaǵnıy, bir jıl suw qáddi kóterilse jaǵadağı diyqan jerlerin suw basıp, ónimi bolmay qalar edi. Kerisinshe, suw qáddi páseyip ketse, jaǵadan uzaqtağı jerler qurǵaqshılıqqa ushırar edi. Soǵan qaramay mámleket salıqshıları hár eki jaǵdayda da jer iyelerinen birdey salıq talap etken. Axmed Ferǵaniy juldızlar háreketin úzliksiz baqlaw nátiyjesinde Nil dáryası qáddindegi ózgerislerdi esapqa alǵan halda dáryadan uzaq-jaqınlıǵına qarap jerler ónimdarlıǵı kestegin dúzedi hám usı tártipte salıq sistemasın isleydi. Alımınń Nil dáryası atawlarınan biri – Roud «tumsıǵı»na qurǵan «Miqyosi Nil» úskenesi Mısırda jańasha salıq muǵdarına tiykar saldı.

Evropa Oyanıw dáwiriniń belgili alımı Regiomontan XV ásirde Avstriya hám Italiya universitetlerinde astronomiyaǵa baylanıslı bayanatların Ferǵaniy shıǵarmaları tiykarında oqıǵan. Ferǵaniy atı Dante (XIV ásir) hám Shiller (XVIII ásir) tárepinen tilge alınadı.

Ataqlı astronom Yan Geveliy 1647-jılı basıp shıǵarılǵan «Selenografiya» kitabında aydağı kraterlerden birin ullı jerlesimiz Axmed Ferǵaniy atı menen ataydı.

«Miqyosi Nil» haqqında

Mine, usı, babamız bunnan on eki ásir burın qurǵan «Miqyosi Nil» qurılıması. 35–40 metr keletuǵın kópirden ótseńiz temir aǵash (Hindstannan alıp kelgen buk tereginen) qaplangan segiz múyeshli, ústi sheńber sıyaqlı gúmbezli ápiwayı bir imaratqa dus kelesiz. Nildiń bir sheti usı atawǵa urılıp ekige bólinedi. Shep tárepte kanal sıyaqlı aǵıs, oń tárepte shama menen bir shaqırım sozılıp aǵıp turǵan ómir dáryası. Hárqanday jaǵdayda da suw «Miqyosi Nil» qurılımasına ashılǵan tesikten kirip-shıǵıp turadı. Ishke kirseńiz ózińizdi tap búgin Ózbekstan dep atalıwshı mámleketke kelip qalǵanday sezesiz. Ortada mramor sútin. Oǵan suw qáddin ólshew sızıqları tartılǵan. Átirap bolsa aǵash oymashılıǵı hám de shıǵısqa tán minatyura naǵısları menen qaplangan. Aytıwlarına qaraǵanda, Mısr xalqı olardı ásirler dawamında abaylap saqlap kelgen.

Segiz sútin sızıqlarına saǵınısh penen qarayman. Mramor tekshelerden sútindi aylanıp tómenege túsemen. Ol Nil dáryası suw qáddi eń tómene bolǵandaǵı kórsetkishten de tereńirek edi. Mine, bul tesikten suw kirip sútin sızıqlarında kóriniş bergen soń basqa tesikten shıǵıp ketebergen.

Babamız bolsa suw qáddi kórsetkishine salıstırǵanda diyqannıń jeri dáryadan neshe shaqırım armanlawda ekenligine qarap qansha salıq tólew kerekligin matematikalıq formulalar tiykarında anıq esap-kitap etip belgilep bergen. Solay etip, suw qáddi kóterilse, jeri dáryaǵa jaqın diyqanlar kemirek, jeri dáryadan alıslawdaǵı diyqanlar kóbirek hám kerisinshe, suw qáddi ádettegiden tómenelep ketse dáryaǵa jeri jaqın diyqan kóbirek, jeri uzaqlawdaǵı diyqan kemirek salıq tólegen. Tiykarında ápiwayı qaǵıydaǵa uqsaydı. Biraq, onda házirgi ólshem birligindegi bir metr ózgerse de salıq muǵdarı ózgeretuǵın kesteni dúziw haqıyqattanda arablardıń ózleri aytqanday, ullı oylap tabıwshılıq, yaki haqıyqıy ádillik tárezisi bolǵan. Sonıń ushın da aradan mıń jıldan zıyat waqıt ótsede, arablar ele alimnıń atın sheksiz húrmet penen tilge aladı. Sonlıqtan da Axmed al-Ferǵaniy dóretken «Miqyosi Nil» ele jumıs jaǵdayında jaqsı saqlanǵan.

Muxammedjan Abidov

Kairda, Roud atawında, «Miqyosi Nil» qurılıması tómene Axmed al-Ferǵaniydiń oǵada kórkem hám sulıw islen-gen háykeli qoyıldı.

Bul Mısr xalqınan adamzattıń ullı babası Axmed al-Ferǵaniyge minnetdarshılıq belgisi.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Axmed al-Ferǵaniydiń ilim-pániniń rawajlanıwındaǵı ornı nede bolǵan?
2. «Miqyosi Nil» qurılıması haqqında nelerdi bilip aldırıńız?
3. Al-Ferǵaniy pániniń qaysı tarawların jaqsı bilgen hám onıń menen shuǵıllanǵan?
4. Pán tarawları boyınsha Axmed Ferǵaniyday izleniwler alıp barǵan jáne qanday shaxslar haqqında bilesiz? Olardıń tariyx aldındaǵı xızmetleri qanday bolǵan?

51-52-temalar:

ABU NASÍR FARABIY

Jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Ne sebepten Abu Nasır Farabiy «Al-muallim as-Soniy» dep atalgan?
2. Siz mektebińızde oqıtılatuǵın pánlerdiń qaysı birin zárúr emes dep bahalaysız? Ne ushın? Juwabıńızdı tiykarlań.
3. Kimlerdi «enciklopedist alım» «qomusiy alım» dep ataydı?
4. Siz ózińiz qaysı pánlerdi hám tillerdi jaqsı bilesiz?

Maǵlıwmat ushın

Abu Nasır Farabiy (873 – 950) dıń tolıq atı Abu Nasır Muxammed ibn Muxammed ibn Uzluǵ Farabiy.

Jáhán mádeniyatına úlken úles qosqan belgili filosof, enciklopedist alım Farabiy 873-jılı túrkiy qáwimlerden bolǵan áskeriy xızmetshi shańaraǵında, Sırdáryanıń oń jaǵasındaǵı Farab (Otrar) qalasında tuwılǵan.

Farabiy óz zamanınıń barlıq ilimlerin tolıq iyelegeni hám de bul ilimler rawajlanıwına úlken úles qosqanı ushın Shıǵıs mámleketlerinde «Al-muallim as-Soniy» – «ekinshi muǵallım» (Aristotelden keyin), «Shıǵıs Aristoteli» degen ataqlarǵa miyasar bolǵan.

Ayırım maǵlıwmatlarda jazılıwına qaraǵanda, ol 70 ten artıq tildi bilgen. Farabiy orta ásirlerde belgili bolǵan tábiyiy hám jámiyetlik tarawlarda 160 tan artıq shıǵarma dóretken. Ullı watanlasımız social-siyasiy turmıs, mámleketti basqarıw máselelerine,

Dóretiw-shilik jumis

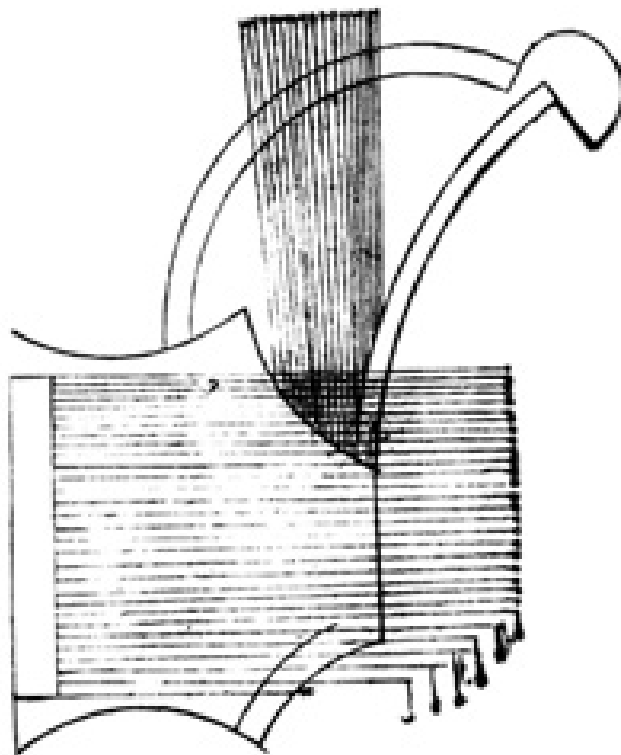
1. Abu Nasır Farabiy-di Shıǵıs mámleketlerinde «Al-muallim as-Soniy» – «ekinshi muǵallim» degen. Birinshi muǵallim kim bolǵan?
2. Alımdı ne sebepten «ekinshi muǵallim» dep ataǵanlıǵın tiykarlań.

ádep-ikramlılıq tárbiyaǵa, fiqhtanıwshılıq hám pedagogikaǵa baylanıslı shıǵarmaları bar.

Olar qatarına «Baxıtqa erisiw jolları» (Risola fi-t tanbeh ola asbob as-saodat), «Qalanı basqarıw» («As-siyosat an-madaniya»), «Uris hám tınısh turmıs haqqında kitap» («Kitob fitoyii val xurub»), «Pazıyletli minez-qulıqlar» («Asashrat al-Fazila») hám basqalar kiredi.

Farabiy tek ǵana Turan oyshılları emes, al evropalı alımlardan da birneshe ásir aldın ádalatlı jámiyet qurıw teoriyasın jaratıwǵa úlken úles qosqan. Alımnıń «Pazıyletli adamlar qalası» qollanbasında jámiyettiń kelip shıǵıwı, maqset hám wazıypaları izbe-iz kórsetilgen. Mámleketti basqarıw, tálim-tárbiya, ádep-ikramlılıq, aǵartıwshılıq, diniy isenim hám basqa máselelerge baylanıslı bahalı pikirler bayan etilgen. Onıń ilimiy miyrası jáhán tariyxıy-filosofiyalıq ádebiyatlarında kórsetilip, joqarı bahalanǵan.

Abu Nasır Farabiy kitabındaǵı shohrud muzikalıq ásbabınıń sızılması.

Maǵlıwmat ushın

Farabiy muzikanı adam tárbiyasına tásir etiwshi faktorlardan biri dep bildi. Ol muzikanı adamǵa gózzallıq, estetikalıq zawıq baǵıshlaytuǵın, sezim-tuyǵıları hám ádep-ikramlılıqtı tárbiyalawshı áhmiyetli qural, dep esaplaydı. Oyshıl «Muzıka haqqında úlken kitap» atlı kóp tomli shıǵarmasında muzıka teoriyası hám tariyxı, hár túrli muzıka ásbapları, namalar hám olardıń ishki dúzilisi, dawıslar, ritmler, ırǵaqlar haqqında maǵlıwmat berdi.

Farabiydiń dúnya qarası, onıń jámiyet hám ádep-ikramlılıq haqqında dóretken (pútin) tolıq tálimatı dáslep orta ásirler hám keyingi dáwirlerde jámiyetlik, siyasiy hám ádep-ikramlılıq pikir rawajlanıwında ayrıqsha áhmiyetke iye boldı. Onıń kózqarasları Shıǵıs mámleketlerine keń taraldı. Orta ásir oyshılları Ibn Sino, Omar Hayyam, Beruniy hám basqalar Farabiydiń tálimatın tereń úyrenip, onı jańa ideyalar menen bayıtqan.

Bilesiz be?

«Haqıyqiy baxıtqa erisiw maqsetinde óz ara járdemlesiwshi adamlardı birlestirgen qala – pazıyetli qala, baxıtqa erisiw maqsetinde birlesken adamlar jámáátı – pazıyetli jámáát bolıp esaplanadı.

Baxıtqa erisiw maqsetinde óz ara járdemlesken xalıq – pazıyetli xalıq esaplanadı. Usı tártipte barlıq xalıqlar baxıtqa erisiw ushın bir-birewine járdem berse, pútkil dúnya júzi pazıyetli boladı», degen hikmet avtorı Abu Nasır Farabiy Mawarawannaxrdaǵı türk qalalarından bolǵan Farabtan shıqqan filosof bolıp tabıladı.

«Pazıyetli adamlar qalası» shıǵarmasınan: «Hárqanday adam qala – mámleketke basshılıq ete almaydı. Basshı bolıwdıń eki shárti:

1. Adamnıń tábiyatında basshılıq etiw qábileti (ruwxıy hám aqlıy jetiklik) bolıwı kerek.

2. Bunday adam joqarı dárejesi, insaniylik pazıyetleri, qábiletleri menen xalıq arasında húrmetke erisken bolıwı shárt. Basshılıq tarawında tájiriye arttırıw da zárúr».

Farabiy sızılmaları tiykarında tayarlangan muzıka ásbapları

Bilesiz be?

Farabiy – Batis filosoflari shigarmalarini sholiwshisi

Farabiy har turli bilimlarning teoriyalik tareplari, filosofiyalik mazmuni menen kóbirek qiziqqanligi ushin onir shigarmalarin 2 toparga bóliwge boladi: 1) grek filosoflari, tabiyattanishilarning ilimiy miyrasin túsindiriw, úgit-násiyatlaw ham úyreniwge bagışlangan shigarmalari; 2) panni har turli tarawlarına baylanisli temalarda shigarmalar.

Farabiy áyyemgi grek oyshillari: Platon, Aristotel, Evklid, Ptolemey, Porfiriylarning shigarmalarına sholiwlar jazgan. Ásirese, Aristotel shigarmalar («Metafizika», «Etika», «Ritorika», «Sofistika» ham b.)in toliq túsindirip, qiyin jerlerin túsindirip bere algan, kemshiliklerin kórsetken, sol waqıtta bul shigarmalarning uliwma mazmunin ashıp beriwshi arnawli shigarmalar dóretken. Farabiyding sholiw jazıw xızmeti tek Shıgıstı emes, orta ásir Evropasin da grek ilimi menen tanıstırıwda úlken rol oynadı. Bul onir ilimiy xızmetini rawajlanıwın birinshi basqışın payda etken ham Farabiyge ózine tán mektep xızmetin ótegen ham de jańa temalarda izertlewler alıp barıw ushin sharayat tayarlagan.

Oyshil óz shigarmaların sol dáwirde Shıgıs mámleketlerinde ilimiy-ádebiiy til

esaplangan arab tilinde jazadı. Farabiy sonday-aq, arab ham parsı tillerinde filosofiyalik mazmunda qosıqlar da jazgan.

Farabiyding «Aristotel «Metafizika» kitabın maqseti haqqında» qollanbası ásirese belgili bolıp, onir áhmiyeti haqqında Abu Ali ibn Sino bılay gúrrin etedi: «Aristoteldi «Mo ba'da at-tabia» («Metafizika» – tabiyattan tısqarı zatlar) shigarmasin túsiniw júda qiyin boldı. Bul kitaptı jazgan adamnı maqseti mağan belgisiz edi. Hátte onı qırq ret qayta oqidım, men onı ham onir maqsetlerin túsine almadım. Onnan úmitimdi úzip, bul túsiniw bolmaytuğın eken, degen juwmaqa kelgen edim. Bir kúni kitap bazarınan arzimaytuğın pulga Abu Nasr Farabiyding «Aristotel «Metafizika» kitabın maqseti haqqında» kitabın satıp aldim. Bunday kitap tapqanımnan quwanıp, qudayga shúkir etip, bile tura oraza tuttım, paqır-puqaralarğa sadaqa tarqattım».

Metafizika – sózlik mánisi «fizikadan soń» demek. Fizika pání sheńberinen tısqarı bolgan, adamnı sezim-tuyğıları menen baylanisli pánler toparı.

Úyrenenimizden juwmaq shigaramız

Joba jumısı: Farabiyding «Paziyletli adamlar qalası» shigarmasında basshı adamda bolıwı kerek bolgan 12 paziyletti sanap ótedi.

Jamáát bolıp, sol shigarmada berilgen on eki paziylet haqqında mağlıwmatlardı tabıwga háreket etiń. Toplangan mağlıwmatlar boyınsha kórgizbe tayarlań.

1. Siz bul dizimge jáne qanday paziyletlerdi qosıw kerek dep esaplaysız?
2. Farabiy shigarmaların aldınğı temalarda tanısqa Nizamulmulktrin «Siyosatnoma» shigarması menen uqsaslıq ham ayırmashılıq tareplerin aytıp bere alasız ba?
3. Ibn Sino Farabiyding «Aristotel Metafizikasına sholiwlar» kitabın tapqanına ne sonsha quwanğan?

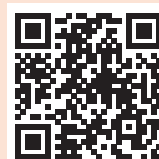
53-54-temalar:

ABU RAYXAN BERUNIY

Jedellestirish soraw hám tapsırmalar

1. «Beruniy ásiri» degen sózdi esitkensiz be? Bunda ne názerde tutiladı?
2. Abu Rayxan Beruniy qaysı pánler menen shuǵıllanǵan?
3. Beruniy Ğaznaǵa qalay barıp qaldı?

Maǵlıwmat ushın

Abu Rayxan Muxammed ibn Axmed Beruniy (973-jıl, áyyemgi Kat qalası – 1048-jıl, Ğazna) – ullı ózbek oyshıl alımı, orta ásirdeń ullı danıshpanlarınan biri. Óz zamanınıń hámme pánlerin, birinshi náwbette astronomiya, fizika, matematika, teologiya, kán tanıwshılıq pánlerin puqta iyelegen.

Bul pánlerdiń rawajlanıwına qosqan úlesi sebepli onıń atı dúnya iliminiń ullı tulǵaları qatarınan orın aldı. Beruniy 150 den artıq shıǵarmalar jazǵan. Onıń «Áyyemgi xalıqlardan qalǵan estelikler», «Hindstan», «Mineralogiya», «Geodeziya» sıyaqlı shıǵarmaları usılar qatarınan.

Beruniy jerdiń dumalaq formada ekenligin dálillep berdi. Ol 1029 juldızdıń koordinataları hám juldız muǵdarları jazılǵan juldızlar kestesi hám de dúnyanıń geografiyalıq kartasını dúzgen.

Beruniydiń qızıqqan ilim tarawlarına qaraǵanda qızıqpaǵan tarawların sanap ótiw ańsat.

Shıǵıstaniwshı alım
I. Y. Krachkovskiy

Dóretiwshilik jumıs

Tómendegi gápti oqır hám ondaǵı «ádil hám haqıyqatlıq penen pikir júrgizgen» degen pikirdi túsindirip berin: «Beruniy ilimiy máselelerde de, tariyxıy waqıya-hádiyselerge, óziniń zamanlarına baha beriwde de júdá ádil hám haqıyqatlıq penen pikir júrgizgen».

Beruniy óziniń astronomiyaǵa baylanıslı shıǵarmalarında Jerdiń Quyash átirapında aylanıwı haqqındaǵı pikirdi birinshi bolıp aldırǵa súrdi. Ol usı waqıtqa shekem belgisiz bolǵan Amerika materigi barlıǵın shamalap, óz shıǵarmalarında birneshe ret jazǵan. Alımnıń batıs yarım sharda úlken qurǵaqshılıq barlıǵı haqqındaǵı pikiri XV – XVI ásirlerde tastıyqlandı.

Beruniy xızmetine ádil baha bergen amerikalı tariyxshı Djorj Sartan XI ásirde «Beruniy ásiri» dep atadı. Beruniydiń shıǵarmaları óz dáwirinde aq dańq taratqan hám házirge shekem shet tillerge awdarılmaqta.

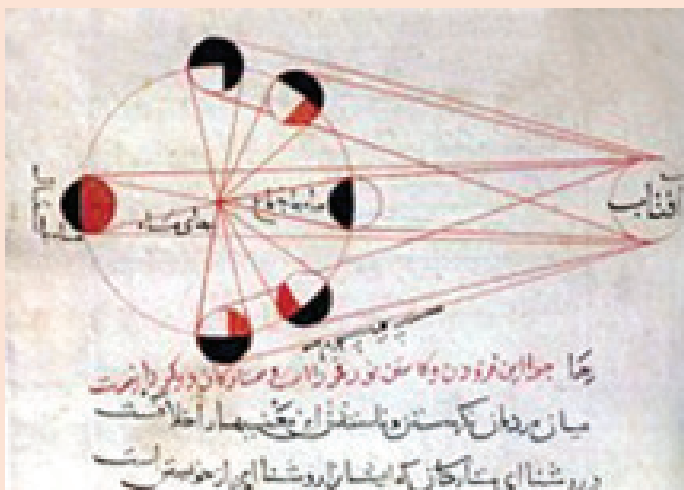
Beruniy atındaǵı «Abu – Rayhon» bólimi Rayxannıń ákesi (rayxannıń eń jaqsısı, úlǵısı má-niste), «Muxammed» – oyshıldıń óz atı, «ibn Axmed» – Axmedtiń balası ekenligin ańlatadı.

Beruniy Kat qalasınıń sırtında tuwılǵanlıǵı ushın «Beruniy», yaǵnıy «sırt-ta» degen laqap penen atalǵan. Onıń dáslepki ustazı Abu Nasr ibn Iraq bolıp, Beruniy onnan astronomiya, algebra hám geometriyaǵa baylanıslı bilimlerde úyrenen. Abu Nasır ibn Iraq Beruniyge mehribanlıǵınan 12 shıǵarmasın usı jaqsı kóretuǵın shákirtine baǵıshlaǵan. Beruniydiń ekin-shi ustazı Abu Sahl Isa al-Masihiy menen Jurjandaǵı waqtında tanısqa. Beruniy onnan medicina, astronomiya hám filosofiyaǵa baylanıslı bilimlerde úyrenen.

Dóretiwshilik jumıs

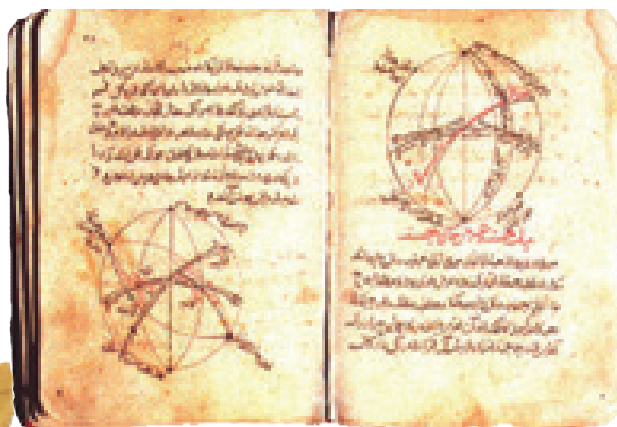
1. Ne ushın tariyxshı Sartan XI ásirde «Beruniy ásiri» dep táriyipledi?
2. Beruniydiń batıs yarım sharda úlken qurǵaqshılıq barlıǵı haqqındaǵı pikiri XV – XVI ásirlerde tastıyqlanǵan. Bul qaysı materik?

Beruniydiń Jer aylanıw sızılması

Dereklerde

«Kitob al-tafhim» Abu Rayxan Beruniydiń X – XI  sirlerde jazǵan astronomiya, fizika, matematika, geometriya h m geografiya p nleri boyınsha iri ilimiy shıǵarması. XIII  sirde k shirilgen nusqa.

Abu Rayxan Beruniy.
«Kitob al-tafhim» shıǵarması

Teleskop

Maǵlıwmat ushin

Abu Rayxan Beruniydiń oylap tabıwları,  sirese, onıń « yyemgi xalıqlardan qalǵan estelikler», «Hindstan», «Mineralogiya», «Saydana» sıyaqlı shıǵarmaları  z zamanında-aq onı h rmetke b ledi.

« yyemgi xalıqlardan qalǵan estelikler» shıǵarması Beruniydiń k p qırılı alim ekenligin k rsetedi.

« yyemgi xalıqlardan qalǵan estelikler» shıǵarmasında  jayıp qatarlar keltiredi: *«Eger biz bul kitaptıń ayırım orınlarında h r t rli p nlerge  tip, bayanımızǵa baylanısı joq m selelerge kirisip ketsek te, bul g pti soziw yamasa k beyttiriw maqsetinde emes, al oqıwshını zeriktirmew ushin. Sebebi b rhama birdey zatqa qaraw tınıshsızlıq h m sabırsızlıqtı alıp keledi. Oqıwshı p nnen p nge  tip tursa, h r t rli baǵlarda j rgenge uqsaydı...»*

«Hindstan» kitabınıń dóretiliwi haqqında bolsa mınaday pikir bildiredi, onda hárqanday arzuw-ármannıń negizi miynet hám háreket degen juwmaq kelip shıǵadı. Bul shıǵarmanıń táriyxıy áhmiyeti hám qunı haqqında hárbir dáwirde jáhán alımları tárepinen kórsetilgen.

«Orta ásir hám jańa zaman avtorlarınan hesh biri hind mádeniyatınıń shiyelenisken máselelerin tereń ilimiy tárepten túsiniwde Abu Rayxan

«Beruniy geologiya hám mineralogiya pánleriniń teoretigi hám tiykarın salıwshısı».

H. Abdullaev,
akademik

Muxammed ibn Axmet Beruniy erisken tabıslarǵa erise almadı. Beruniydiń «Hindstan» shıǵarması klassik úlgi bolıp qalıwı menen birge, óz avtorınıń áyyemgi hind mádeniyatı hám pánine etken sıylıǵınan ibarat», – degen edi Hindstan alımı Hamid Rizo.

«Mineralogiya» shıǵarmasında minerallar hám metallardıń óz dáwirindegi bahası, ayırımlarınıń

shıpabaǵısh qásiyetleri, qımbat bahalı tas hám metallar menen baylanıslı ayırım qızıqlı etnografıyalıq maǵlıwmatlardı bayanlaǵan, bul usı kitaptıń zárúr tariyxıy derek sıpatındaǵı áhmiyetin jáne de arttıradı. Sonday-aq, Beruniy «Mineralogiya» kitabında bolsa bılay jazadı: «Miynetsiz dańq-húrmetke, mártebege erisken adam húrmetke ılayıq pa? Joqarı mártebege miynetsiz erisken adam tınısh hám ráhát sayasında jasaydı, jaqsı kiyinedi, biraq ullılıq lipasınan ayırılǵan, jalańash kórinedi». Ol adamnıń tiykarǵı wazıypası miynet arqalı gózlengen maqsetke erisiw, jaqsılıq arqalı jaqsılıq kóredi, dep jazadı.

Dóretiwshilik jumıs

Hind alımı Hamid Rizonıń «Hindiston» filmi negizinde kórgizbe tayarlań hám talqılań.

Ol arab ádebiyatınıń quyashı. Hindtanıwshılıqta Beruniyge teń keletuǵın adamdı ya burın hám ya sońǵı waqıtlarda ótkenin bilmeymiz.

Zaxau, XIX ásir,
nemec shıǵıstanıwshısı

Xorezmdegi siyasiy qarama-qarsılıqlar hám tınıshsızlıq sebepli Beruniy 22 jasında jasaytuǵın qalasın taslap, Kaspiy teńizi qublasındaǵı Jurjan hám Ray qalalarında kambaǵallıqta kún keshirgen. Hátteki ilimiy talqılawlarda da pullı alımlar onıń kambaǵallıǵı ústinen kúlgen. Bul haqqında Beruniydiń ózi bılay jazadı: «Ray qalasında bir alım astronomiya tarawında meniń menen tartısqa kiristi hám bilim jaǵınan mennen birqansha tómén tursa da, mennen ózin joqarı tutıp, hátteki meniń kewlime de tiydi. Sonday-aq, tek artıqshalıǵı aramızdaǵı baylıǵı edi».

Bilesiz be?

Beruniy óziniń birinshi astronomiyalıq tájiriybele-
rin 16 jasında Kat qalasında
baslağan. Alım, tek astronomiya hám
basqa tábiyiy pánler menen shuǵıl-
lanıp emes, al tariyx, ásirese, din ta-
riyxı menen de qızıqtı. Alımniń áhmiyetli
shıǵarmalarınan biri bolǵan «Áyyemgi
xalıqlardan qalǵan estelikler»in 1000-
jılı tamamlagan. Bul shıǵarma avtordıń
kóp qırılı alım ekenligin kórsetken.

Beruniydiń medicinaǵa baǵış-
lanǵan «Saydana» shıǵarma-
sında mıńnan artıq dárilik zatlar
atamasın 30 tilde jazıp shıqqan.

Abu Rayxan Beruniy
«Mineralogiya». IX ásir. Suwǵa
túsirilgen úlgi tiykarında qısıp
shıǵarılǵan suyuqlıqtıń kólemin
anıqlaw úskenesiniń sızılması.

Beruniy Ğaznada

Xorezm 1017-jıl Maxmud Ğaznawiy tárepinen basıp alıńǵannan keyin,
kópshilik alımlar qatarı Beruniy de Ğaznaǵa alıp ketiledi. Maxmud Ğaznawiy
Xorezm húkimdarı Mamunniń sadıq adamları sıpatında qarap, Beruniy hám
ayırım alımlarǵa dáslep jaqsı múnásibette bolmaǵan. Biraq keyinnen jaǵday
ózgerdi. Sultan Maxmud óziniń Hindstanǵa etken birneshe júrislerinde hát-
te Beruniydi boljawshı astronom sıpatında janında alıp júrgen. Bul júrisler
dávirinde toplanǵan maǵlıwmatlar tiykarında alım óziniń belgili «Hindstan»
shıǵarmasın jazǵan.

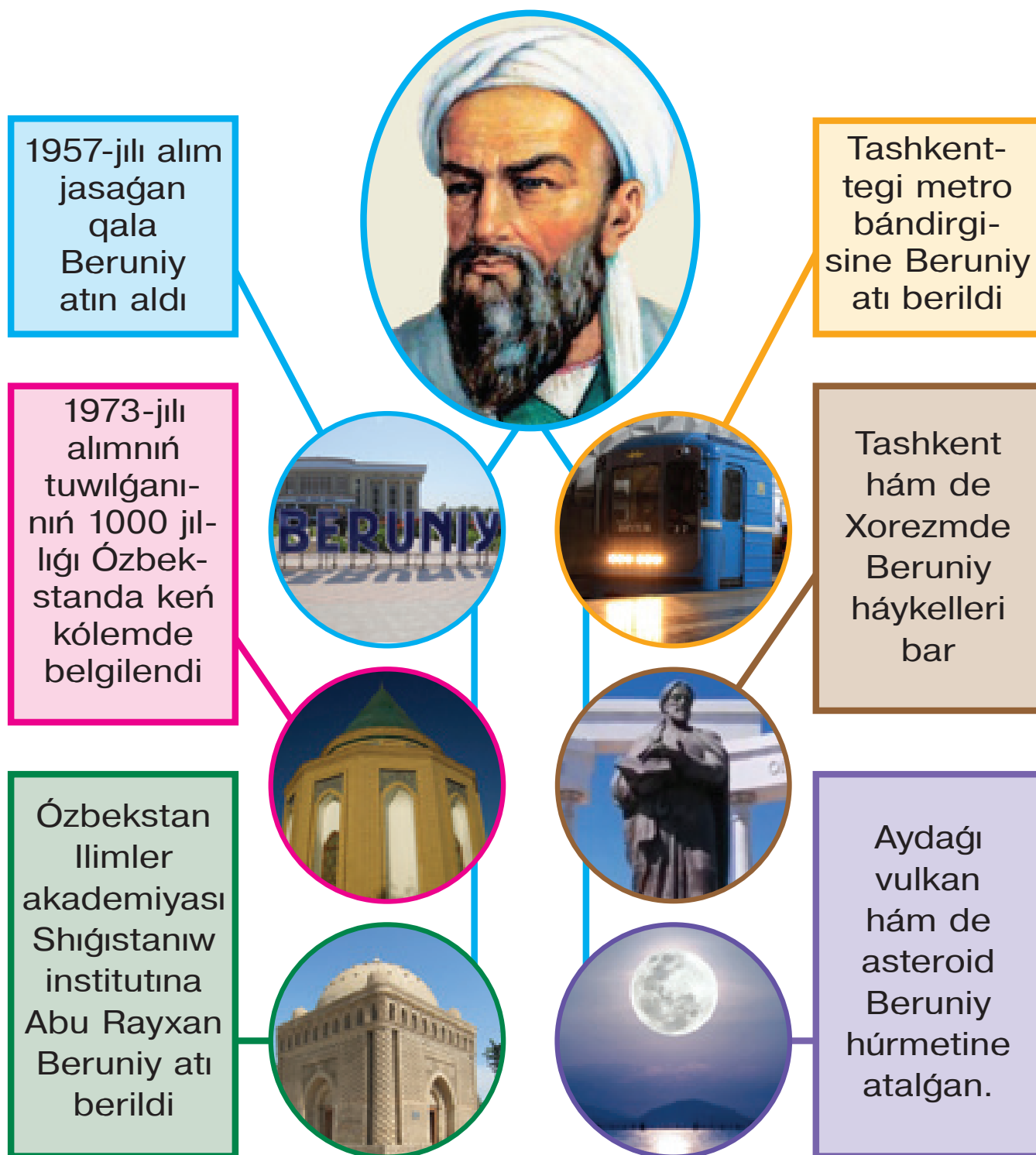
Beruniydiń ilimiy xızmeti Sultan Maxmudtıń balası Masud Ğaznawiy
(1030 – 1041) dávirinde jáne de jetilisti. Ol Masudtıń arab tilin úyreniwine,
astronomiyadan xabardar bolıwına járdemlesti. Sultan Masudtıń qávender-
liginen minnetdar bolǵan Beruniy oǵan arnap «Qonuni Mas’udiy» shıǵar-
masın dóretken.

Pikirlesiw ushın

2009-jıl iyun ayında Iran húki-
meti tárepinen Venadaǵı Birlesken
Milletler Shólkeminiń bólimine tórt belgili alım:
Ibn Sino, Beruniy, Zakiriy Roziy (Reyz) hám de
Omar Xayyamdı óz ishine alǵan pavilondı be-
redi. Házirde ol Vena xalıqaralıq orayı Memorial
maydanınan orın alǵan.

Úyrengenimizden juwmaq shıǵaramız

1. Joqarıda berilgen súwretlerdiń hárbirine túsiniq beriń.
2. Abu Rayxan Muxammed ibn Axmed Beruniy haqqında zama-nımız alımlarınıń pikirlerin toplań.
3. Beruniy ilimniń qaysı tarawlarına qızıqqan?
4. Kóz aldırızǵa keltiriń tariyxta Beruniy bolmaǵanında... Adamzat búgingi kúnde qaysı bilimlerden paydasız qalǵan bolar edi?

55-56-temalar: ABU ALI IBN SINO

Maǵlıwmat ushın

Abu Ali al-Xusayn ibn Abdullah ibn al-Xasan ibn Ali (980-jıl, Afshana awılı Ózbekstan – 1037-jıl, Hamadan qalası, Iran) – jáhán páni rawajlanıwına úlken úles qosqan ullı enciklopedist alım. Shıǵısta «Shayx ur-raís» (danishpanlar sárdarı, ulamalar baslıǵı); «Sharaf al-mulk» (úlke, mámlekettiń abıroyı, húrmeti); «Hakim al-vazir» (danishpanlar wáziri) dep atalǵan bolsa, Batista Avicenna atı menen belgili.

Onıń medicinaǵa baylanıslı shıǵarmalarında keselliklerdiń kelip shıǵıw sebepleri hám derekleri, diagnoz, emlew usılları, dárilik ósimlikler hám dári-dármaqlardıń ózgeshelikleri, dieta, adam salamatlıǵı ushın fizikalıq tárbiyanıń áhmiyeti sıyaqlı medicinanıń kóp ǵana oǵada áhmiyetli máseleleri kórsetilgen.

Jáhán páni tariyxında ibn Sino enciklopedist alım sıpatında tán alınǵan. Sebebi, ol óz dáwirindegi bar pánlerdiń derlik barlıǵı menen shuǵıllanǵan hám olarǵa baylanıslı shıǵarmalar jazǵan. Ibn Sinonıń «Al-qonun fit-tib» shıǵarması XII ásirde-aq latinshaǵa awdarmalanıp, tap XVII ásirge shekem Evropa medicinasında tiykarǵı qollanba sıpatında paydalanılǵan. Onı «Avicenna» sıpatında Batista ataqlı etken shıǵarma alımınń medicinalıq miyrası – «Tib qonunlari» bolsa da, «Shayx ur-raís» atı, eń dáslep, onıń ullı filosof ekenliginiń belgisi.

Aytıwlarına qaraǵanda, hákimler tiykarında 4 ew bolǵan, olar Batista Aristotel hám Iskender. Shıǵısta bolsa Abu Nasr Farabiy menen Abu Ali ibn Sino.

Abu Nasrdıń qaytıw bolıwı menen Abu Aliniń tuwılıwı arasında otız jıl parıq bar. Ibn Sino Farabiy kitapları arqalı oǵan shákirt esaplanǵan.

Táwiplerdiń másláháti

Dóretiwshilik jumis

Usı tekstti oqırń. Teksttegi «Dúnya rawajlanıwın insaniylıq ruwxta, yaǵnıy ruwxıy tiykarda rawajlandırıwǵa úlken tásir ótkeredi», degen qatardı qalay túsindińiz?

«*Bul alimnıń pútkil ilimiy xızmeti dúnya rawajlanıwın insaniylıq ruwxta, yaǵnıy ruwxıy tiykarda rawajlandırıwǵa úlken tásir ótkeredi, dep aytıwǵa tiykarlar bar*».

Pikirlesiw ushın

Ibn Sino ilimiy miyrasın úyreniw jumislari XIII ásirge kelip jedel tús aldı. Nátiyjede arnawlı ilimiy baǵdar – sinotaniwshılıq payda boldı. «Tip qonunlari» latinsha awdarması tolıq halda 40 ret basıp shıǵarıldı.

XVIII ásirde jasaǵan belgili shved botanigi Karl Linney báhama jasıl bolıp turıwshı bir tropikalıq terekti ibn Sino húrmetine Avicenniya dep atadı. Buxara qalası hám Afshana awılında alımǵa háykel ornatıldı. Belgiyanıń Kortreyk qalasında da Ibn Sinoǵa háykel qoyılǵan (2000). Afshana-da ullı alimnıń muzeyi ashıldı. Ózbekstanda Ibn Sino xalıqaralıq fondı dúzildi (1999), sonday-aq, «Ibn Sino» hám «Sino» atamasında xalıqaralıq jurnallar basıp shıǵarıлмақта.

Ibn Sino medicina tariyxında birinshi bolıp xolera menen apattı ajratqan, juqpalı kesellikler menen awırǵan nawqaslardı basqalardan ajratqan halda saqlawdı aytqan. Nawqaslardı emlewde alım 3 nársege: awqatlanıw tártibi (dieta), dáriler menen emlew hám hár túrli medicinalıq ilajlardı qollanıw (qan alıw, súlik yamasa banka qoyıw hám basqalar)ǵa áhmiyet beriw kerekligin aytadı. Ol kesellikti emlewde jeke gigiena, uyqı hám fizikalıq shınıǵıwlarıń áhmiyetli ekenligin aytqan.

ABU ALI
IBN
SINO

Bilesiz be?

Abu Ali ibn Sino 10 jasında Qurani Kárimdi tolıq yadlaǵan. 13 jasınan baslanǵısh matematika, lo-gika, fiqh, filosofiya ilimleri menen shuǵıllana baslaǵan. Ol 16–17 jasında-aq belgili táwip – hákim bolıp tanıldı.

Bilesiz be?

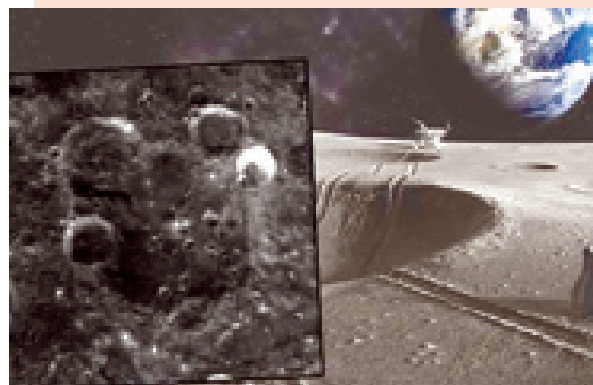

Abu Ali ibn Sinonin medicina tarawina bagishlangan belgili «Tib qonunlari» kitabin jazgan. Shigarmarin jiyeklerinde koplegen tusindirmeler keltirilgen. 1601-jili siyrek ushirasatugin qimmat bahali nusqasi koshirilgen.

Doretivshilik jumis

Ne dep oylaysiz, Abu Ali Ibn Sinonin qaysi xizmetlerin esapqa alip, dunya alimlari Aydaqi kraterlerden birine onin atin bergan?

Uyrenenimizden juwmaq shigaramiz

1. Abu Ali ibn Sino «Risolatun fi taqsim al-mavjudot» kitabinda «Aql tarezisinde olshenbegen harqanday bilim, haqiqiy bolmaydi, demek, ol haqiqiy bilim emes», dep aytadi. Bul jerde alim neni nazerde tutqan? Aql tarezisi degende neni tusindiñiz?
2. Siz oziñiz qandayda bir jumisqa qol urmastan aldın qanday jol tutasiz? Birewge qandayda bir xabardi jetkeriwiñiz kerek bolıp qalğanda ne qilasiz?
3. «Abu Ali ibn Sino – enciklopedist alim» temasinda esse jazin.

Mazmuni

1-tema.
Ata-babalarimizdın ruwxıy qádiriyatları – jáhán civilizaciyası
tiykarlarinan biri
3
2-tema.
IV – VII ásirlerde mámleketimiz xalıqlarının turmıs tárizi
8
3-4-temalar.
IV–VII ásirlerde Xorezm
10
5-tema.
IV–V ásirlerde xioniyler hám kidariyler
15
6-7-temalar.
Eftaliyler
18
8-9-temalar.
Türk qağanlıǵı.....
24
10–11-temalar.
Batis Türk qağanlıǵı
32
12-13-temalar.
Jergilikli hákimliklerdın dúziliwi
39
14-15-temalar.
Turan xalıqlarının áskeriy óneri
48
16-17-temalar.
VI–VII ásirlerde Turan xalıqlarının mádeniy turmısı
54
18-19-temalar.
VII-VIII ásir baslarında Turanda siyasiy jaǵday
62
20-21-temalar.
VIII ásirde Xorasan hám Mawarawnnaxr
72
22-23-temalar.
Qarluqlar. Oǵuzlar. Tahiriylar
80
24-25-temalar.
Samaniylar
86

26-27-temalar.	Samaniyler dáwirinde social-ekonomikalıq turmıs ..	93
28-29-temalar.	Ġaznawiyler	100
30-31-temalar.	Qaraxaniyler	108
32-33-temalar.	Seljukiylar	118
34-35-temalar.	Xorezmshahlar mámleketi hám onıń rawajlanıwı ...	125
36-37-temalar.	Xorezmshahlardıń mámleket basqarıwı hám social-ekonomikalıq turmısı.....	130
38-tema.	Etnikalıq procesler hám ózbek xalqınıń qalıplesiwi	136
39-40-tema.	Aymaqtalıslam dininiń jayılwı	140
41-42-temalar.	Bilimlendiriw.....	147
43-44-temalar.	Aql-bilimlilik penen qurılğan bayruwxılıq.....	151
45-46-temalar.	IX–XII ásirlerde ilim-pán hám mádeniyattıń rawajlanıwı	161
47-48-temalar.	Muxammed ibn Musa al-Xorezmiy	167
49-50-temalar.	Axmed Ferganiy.....	172
51-52-temalar.	Abu Nasır Farabiy.....	176
53-54-temalar.	Abu Rayxan Beruniy.....	180
55-56-temalar.	Abu Ali ibn Sino.....	186

Akbar Turg'unovich Zamonov,
Nargiza Kamaritdinovna Ismatova,
Durbek Abidjanovich Rahimjonov,
Dilmurod Raxmatullayevich Normurodov,
Zokir Turg'inovich Zamonov,
Sevara Akmalovna Po'latova

O'quv nashri

O'ZBEKISTON TARIXI

(IV ASRDAN – XIII ASR BOSHLARIGACHA)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik

(qoraqalpoq tilida)

Awdarmashi Atimuratova Suluxan
Redaktor Oserbaeva Zulfiya
Texnik redaktor Mohina Olimbekova
Korrektor Serimbetova Gulaysha

Baswga ruqsat etildi: 7.07.2022. Formatı 60x84¹/₈.
«PRAGMATICA KRKP» garniturası ofset usılında basıp
shıǵarıldı. Kólemi 24,0. Shártli baspa tabaǵı 22,32.
Nusqası Buyurtma

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

T/n	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı:

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıziqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızilıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlandırarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızilǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sızilǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajırılǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızip, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.